

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Івахно Наталія Олексіївна

УДК 373.5.016:[811.161.2'373.2:821.161.2(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**МЕТОДИКА ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ УЧНЯМИ 10-11 КЛАСІВ
ВЛАСНИХ НАЗВ У ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРАХ**

Спеціальність 014 Середня освіта (за предметними спеціалізаціями)
Галузь знань 01 Освіта / Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Івахно Наталія Олексіївна

Науковий керівник: **Бондаренко Юрій Іванович**, доктор педагогічних наук,
професор

Ніжин – 2023

АНОТАЦІЯ

Івахно Н. О. Методика поглибленого вивчення учнями 10-11 класів власних назв у літературних творах. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями). – Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин, 2023.

Власне найменування відіграє важливі ролі в літературному творі: від простої ідентифікації до засобу творення та характеристики образу-персонажа, виразника жанрової чи стильової домінанти твору, означника для часопросторової організації.

Питання функціональності власних назв у літературному тексті порушено здебільшого в наукових працях мовознавців (Л. Белея, О. Горбач, І. Желєзняк, Ю. Карпенка, О. Карпенко, І. Кочан, І. Крохмаль, Т. Крупеньової, В. Лучика, Л. Масенко, В. Німчука, В. Топтуна, М. Торчинського, І. Хлистун, М. Худаша, Г. Шотової-Ніколенко та ін.) та літературознавців (Я. Дзири, В. Мержвинського, Н. Попович, К. Сізової, О. Слоньовської та ін.). У сфері шкільного вивчення літератури цій проблемі присвячено значно менше уваги. У дисертаційній роботі вперше розроблено та обґрунтовано методичну модель поглибленого вивчення власних назв на основі аналізу художніх творів, рекомендованих чинною навчальною програмою з української літератури для учнів 10-11 класів.

У вступі визначено об'єкт, предмет, мету та завдання відповідно до теми дисертаційного дослідження, обґрунтовано актуальність наукової роботи, подано відомості про апробацію та впровадження результатів дисертації, названо авторські публікації, окреслено структуру та обсяг роботи.

В основі дослідження лежить наукова гіпотеза про те, що методична модель поглибленого вивчення власних назв на уроках української літератури в 10-11 класах буде ефективною за умови, якщо вчитель та учні розглядатимуть кожен онім як концепт, тобто багатозначну мовну одиницю, що зумовлює характер осмислення

художнього явища (персонажа, хронотопу, літературного твору в цілому), на позначення якого вона використана; при цьому в школярів слід сформувати систему знань, умінь і навичок, необхідних для поглибленого осмислення змісту та функцій власних назв, їх вивчення у зв'язках із різними художніми властивостями (образними, мовними, жанровими, стильовими тощо) літературного матеріалу; у процесі навчальної діяльності слід використати систему продуктивних принципів навчання, методів, прийомів, шляхів аналізу та видів діяльності, що будуть корисними під час опрацювання найменувань.

У першому розділі дисертації окреслено мовознавчі, літературознавчі, психолого-педагогічні та методико-літературні основи поглибленого вивчення власних назв. Тут здійснено огляд різних аспектів обраної проблеми, за результатами якого власні назви визначено як концептуально значущі компоненти художнього твору, які виконують у ньому низку функцій та здатні вступати у взаємозв'язки з різними елементами тексту.

Робота базується на методичних і психолого-педагогічних положеннях про те, що сприйняття функціонального навантаження літературно-художніх онімів у текстах шкільної програми залежить від особливостей раннього юнацького віку, рівня розвитку критичного мислення, вдало підібраних принципів, дидактичних засобів освітнього процесу, застосування оптимальних шляхів аналізу та використання термінологічного апарату з літературної ономастики.

Відповідно до цього в дисертаційному дослідженні окреслено зміст основних ономастичних понять: «антропоніма», «топоніма», «гідроніма», «зооніма», «міфоніма» тощо. Усі ці терміни запропоновано включити до рубрики «Теорія літератури» в навчальні програми для загальноосвітніх закладів. Разом із тим розширено ряд очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності за рахунок введення літературних компетентностей, необхідних для формування в процесі роботи з власними назвами. Серед них слід назвати знання про різновиди власних назв, наявні в художніх творах, уміння визначати функціонально значущі літературні оніми та використовувати їх як регулятори під час вивчення елементів

тексту, давати цілісну оцінку літературному твору на основі назв, використаних у ньому.

Із метою діагностики практичного досвіду здійснено ґрунтовний аналіз підручників із української літератури для 10-11 класів загальноосвітніх закладів. Критичний огляд шкільних джерел засвідчує відсутність належного рівня висвітлення теми, а отже, підтверджує актуальність обраного дослідження.

У другому розділі дисертації запропоновано методичну модель поглибленого вивчення власних назв. Її визначено як продуману пошуково-дослідницьку діяльність у процесі аналізу літературного тексту. Методика поглибленого вивчення власних назв, запропонована в науковому дослідженні, включає основні підходи до залучення онімів у процес шкільного аналізу художнього тексту. У дисертації охарактеризовано навчальну діяльність з погляду вивчення динаміки образів-персонажів, системних зв'язків між образами, осмислення ціннісно-цільових програм героїв, в контексті ознак жанру, стилю та світоглядної системи автора.

Перший, другий та третій підходи до вивчення власних назв пов'язані із застосуванням пообразного шляху аналізу, четвертий є частиною роботи в межах жанрового, структурно-стильового та ідеаційно-концептуального шляхів.

У межах дослідження образів-персонажів зі змінним властивостями (Мартин Боруля/Беруля (комедія Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля»), Мина Мазайло/Мазєнін (трагікомедія М. Куліша «Мина Мазайло»), Степан/Стефан Радченко (роман В. Підмогильного «Місто»), Сашко/Олександр Петрович (кіноповість О. Довженка «Зачарована Десна»)) залучення власних назв зумовлене тим фактом, що саме найменування героя є одним із показників його трансформації на зовнішньому або внутрішньому рівнях.

Осмислення системних зв'язків між образами-персонажами відбувається через залучення топонімів, які виступають не тільки географічними найменуваннями, а й збірними назвами, засобами групування героїв.

Для дослідження ціннісно-цільових програм персонажів цінними також є топоніми. Літературні географічні назви вказують на ключову життєву мету героя («Мойсей» І. Франка, «Камінний хрест» В. Стефаніка, «Intermezzo»

М. Коцюбинського, «Місто» В. Підмогильного, «Мина Мазайло» М. Куліша). Сутність вивчення власних назв за цим підходом полягає в обов'язковому зіставленні загальних традиційних та конкретних текстуальних значень літературних топонімів.

Відповідно до четвертого підходу показниками певного жанру, стилю чи світоглядної системи визначено міфоніми (драма-феєрія Лесі Українки «Лісова пісня», повість М. Коцюбинського «Тіні забутих предків»). Поглиблена робота із цим різновидом літературних онімів включає опрацювання функціональності міфологічної назви в межах конкретного стилю, жанру чи світоглядної системи.

У третьому розділі дисертації описано процес упровадження створеної методики навчання в шкільну практику загальноосвітніх навчальних закладів у різних регіонах України. Під час експерименту підтверджено ефективність запропонованої моделі опрацювання власних назв на спеціально організованих заняттях із української літератури в 10 та 11 класах. Аспірантка особисто брала участь у проведенні експерименту як учитель української літератури.

Результати спостережень, анкетувань, опитувань серед старшокласників і вчителів української літератури, проведення спеціальних занять за розробленими планами-конспектами доводять, що залучення власних назв до шкільного аналізу дає позитивні зміни в сприйнятті літературних творів, зокрема відбувається процес поглибленого осмислення учнями художніх властивостей образів-персонажів, часопросторових, жанрових та стильових властивостей навчального матеріалу.

Висновки й узагальнення виконаного дисертаційного дослідження дозволяють констатувати, що робота має наукову новизну. Уперше розроблено систему літературних знань, умінь і навичок для поглибленого вивчення власних назв на матеріалі окремих текстів із української літератури, запропонованих для 10-11 класів. Сформовано й обґрунтовано критерії оцінювання навчальних досягнень старшокласників для роботи з літературно-художніми онімами, запропоновано сукупність спеціальних методичних принципів, методів, прийомів, видів діяльності для аналізу власних назв, упроваджено в шкільну практику цілісні плани-конспекти з вивчення антропонімів, топонімів та міфонімів відповідно до запропонованих

підходів. Ефективність розробленої моделі перевірено шляхом успішного її впровадження в навчальний процес.

Отримані результати під час дисертаційного дослідження мають практичне значення. По-перше, запропонована модель роботи сприяє більш глибокому осягненню учнями особливостей цілого ряду художніх властивостей літературних текстів. По-друге, методика поглибленого вивчення власних назв може бути залучена в процес викладання української літератури для студентів філологічних факультетів. По-третє, сформульовані твердження можна використовувати для розширення окремих рубрик навчальних програм та підручників із української літератури для старших класів.

Концептуальні положення описаної методичної моделі шкільного опрацювання власних назв сприяють покращенню рівня шкільної літературної освіти учнів старшого шкільного віку. На позитивну динаміку вказують результати педагогічного експерименту.

Ключові слова: власна назва, онім, антропонім, топонім, міфонім, образ-персонаж, пообразний шлях аналізу, структурно-стильовий аналіз, концепція діяльнісного навчання, система, теоретико-літературні поняття, старша школа, урок, українська література, літературна компетентність, національність, ціннісно-етична складова, культурно-національна ідентичність, дидактичні засоби освітнього процесу, принципи навчання.

ABSTRACT

Ivakhno N. O. Methodology of proper names profound learning in literary works by 10-11 grade students. – Qualifying scientific work on the right of manuscript.

Dissertation on competition of the degree of Doctor of Philosophy in speciality 014 Secondary education (by subject specialties). – Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn, 2023.

The proper denomination plays important roles in the literary work: from a simple identification to a mean of creation and characteristics of the image-character, an expresser of genre and style dominant of the work, a signifier for time-spatial organization.

The issue of the functionality of proper names in a literary text is raised mostly in scientific works of linguists (L. Belei, O. Horbach I. Zheliezniak, Y. Karpenko, O. Karpenko, I. Kochan, I. Krokmal, T. Krupenova, V. Luchyuk, L. Masenko, V. Nimchuk, V. Toptun, M. Torchynskyi, I. Khlystun, M. Khudash, G. Shotova-Nikolenko and others) and literary critics (Ya. Dzyra, V. Merzhvynskyi, N. Popovych, K. Sizova, O. Slonovska and others). In the field of school study of literature much less attention is devoted to this problem. In the dissertation work the methodological model of proper names profound learning based on the analysis of artistic works recommended by the current curriculum of Ukrainian literature for 10-11 grade students is developed and justified for the first time.

In the introduction there are object, subject, purpose and tasks are defined according to the topic of the dissertation research, the relevance of the scientific work is justified, the information of the approval and implementation of the results of dissertation is submitted, author's publications are named, the structure and volume of the work are outlined.

The research is based on the scientific hypothesis that methodical model of proper names profound learning on the lessons of Ukrainian literature in 10-11 grades will be effective on the condition that teacher and students will consider each onym as a concept, that is as polysemic linguistic unit, that determines the nature of the understanding of the

artistic phenomenon (character, chronotope, literary work in general), for which it is used; at the same time schoolchildren should form the system of knowledge, abilities and skills that are necessary for profound understanding the meaning and functions of proper names, its learning in connection with various artistic properties (imaginative, verbal, genre, style ect.) of literary material; in the process of educational activity the system of productive principles, didactic means of the educational process, ways of analysis and kinds of activity that will be useful while learning denominations should be used.

In the first chapter of the dissertation there are linguistic, literary critics, psychology-pedagogical and methodology-literary basis of proper names profound learning are outlined. Here a review of various aspects of the chosen problem is carried out, by the results of that proper names are defined as conceptually significant components of the artistic work, which play a number of functions and are able to connect with various elements of the text.

The work is based on the methodical and psychology-pedagogical statements that the perception of functional load of literary-artistic onyms in the texts of the school curriculum depends on the peculiarities of early youthful age, level of critical thinking development, well chosen principles, methods and techniques of learning, application of optimal ways of analysis and using of the literary onomastics terminological apparatus.

According to this in the dissertation research there is the meaning of the main onomastic concepts as “anthroponym”, “toponym”, “hydronym”, “zoonym”, “mythonym” ect. is outlined. All these concepts are proposed to be included in rubric “Theory of literature” in the curriculums for general educational institutions. At the same time a number of expected results of educational-cognitive activity are expanded due to the introduction of literary competencies that are necessary to be formed in the process of working with proper names. Among them should be named knowledge about types of proper names that are available in the artistic works, abilities of determining functionally significant literary onyms and using them as regulators during the study of text elements, giving holistic assessment of a literary work based on the names used in it.

In order to diagnose the practical experience the thorough analysis of textbooks on Ukrainian literature for 10-11 grades of general educational institutions is carried out.

Critical review of school sources proves the lack of appropriate level of the topic coverage and therefore confirms the relevance of the chosen research.

In the second chapter of the dissertation there is the methodical model of proper names profound learning is proposed. It is defined as a well-designed research activity in the process of analysis of literary text. The methodology of proper names profound learning, proposed in the scientific research, includes main approaches to involving onyms in the process of school analysis of artistic text. In the dissertation the educational activity from the point of view of studying of the dynamic of image-characters, system connections among images, understanding the value-target programs of heroes, in the context of genre, style and author's worldview system features is characterized.

The first, the second and the third approaches to the proper names learning are connected with using the image-by-image way of analysis, the fourth is a part of work within the genre, the structural and stylistic and the conceptual and philosophical ways.

Within the research of image-characters with variable properties (Martyn Borulia/Berulia (Ivan Karpenko-Karyi's comedy "Martyn Borulia"), Myna Mazailo/Mazienin (M. Kulish's tragicomedy "Myna Mazailo"), Stepan/Stephan Radchenko (V. Pidmohylnyi's novel "The City"), Sashko/Oleksandr Petrovich (O. Dovzhenko's film story "The Charmed Desna")) the involving of proper names is conditioned by the fact that the hero's denomination is one of the indicators of his transformation on external and internal levels.

The understanding of system connections among image-characters proceeds through the involvement of toponyms which are not only geographical denominations, but also collective names, means of grouping heroes.

For the research of the value-target programs of characters toponyms are also valuable. Literary geographical names point to the key hero's life goal (I. Franko's "Moisei", V. Stefanyk's "The Stone Cross", M. Kotsiubynskyi's "Intermezzo", V. Pidmohylnyi's "The City", M. Kulish's "Myna Mazailo"). The essence of study of proper names according this approach consists in a obligatory comparison of general traditional and specific textual meanings of literary toponyms.

According to the fourth approach mythonyms are defined as indicators of certain genre, style or worldview system (Lesya Ukrainka's drama-extravaganza "The Forest Song", M. Kotsiubynskyi's story "Shadows of Forgotten Ancestors"). The profound work with this type of literary onyms includes processing the functionality of mythological name within certain style, genre or worldview system.

In the third chapter of dissertation the process of implementation of created teaching methodology into school practice of general educational institutions in various regions of Ukraine is described. During the experiment the effectiveness of the proposed model of proceeding proper names is proved at the specially organized lessons of Ukrainian literature in 10 and 11 grades. Post-graduate student personally participated in the experiment as a teacher of Ukrainian literature.

The results of observations, questionnaires, surveys among high school students and teachers of Ukrainian literature, conducting special lessons according to the developed plans-summaries prove that the involvement of proper names in the school analysis gives positive changes in perception of literary works, in particularly there is a process of profound understanding by students image-characters' artistic peculiarities, time-spatial, genre and style features of educational material.

Conclusions and generalizations of the completed dissertation research allow to state that the work has the scientific novelty. The system of literary knowledge, abilities and skills for proper names profound learning on the material of certain texts from Ukrainian literature, proposed for 10-11 grades is developed for the first time. Criteria for evaluating the educational achievements of high school students for the work with literary-artistic onyms are formed and justified, a complex of special methodical principles, methods, techniques, kinds of activity for the analysis of proper names is proposed, holistic plans-summaries for study of anthroponyms, toponyms and mythonyms according to the proposed approaches are implemented in school practice. The effectiveness of developed model is checked through its successful implementation in the educational process.

The results obtained during the dissertation research have practical importance. Firstly, the proposed model contributes to a deeper understanding by students the

peculiarities of a number of artistic features of literary texts. Secondly, the methodology of proper names profound learning can be involved in the process of teaching Ukrainian literature for the students of philological faculties. Thirdly, formulated statements can be used for enlarging certain rubrics of curriculum and textbooks of Ukrainian literature for high school grades.

Conceptual theses of described methodological model of school processing of proper names contribute to improving the level of high school students' school literary education. The results of pedagogical experiment point to the positive dynamic.

Key words: proper name, onym, anthroponym, toponym, mythonym, image-character, image-by-image way of analysis, genre analysis, structural and stylistic analysis, system, theoretical and literary concepts, high school, lesson, Ukrainian literature, learning situation, nationality, value-ethical component, cultural and national identity, principles.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Івахно Н. О. Теоретичні засади шкільного вивчення топонімів у літературному тексті: система компетенцій. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 28. Том 2. С. 99-103. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/28.208647> (індексовано у міжнародній науковій базі даних Index Copernicus).
2. Івахно Н. О. Функції антропонімів у літературних творах шкільної програми: старші класи. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. № 1 (34). 2020. С. 62-66. DOI: <https://doi.org/10.26661/2522-4360-2020-1-09> (індексовано у міжнародній науковій базі даних Index Copernicus).
3. Івахно Н. О. Методика роботи з власною назвою як регулятором вивчення динамічних образів-персонажів. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. № 1(37), 2021. С. 39-43. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.1.1.7> (індексовано у міжнародній науковій базі даних Index Copernicus).
4. Івахно Н. О. Поглиблена робота з міфонімами (на основі літературних творів шкільної програми для 10 класу). *Viae Educationis: Studies of Education and Didactics*. № 1 (4) / 2022. С. 30-36. DOI: <https://doi.org/10.15804/ve.2022.04.03> (індексовано у міжнародній науковій базі даних Index Copernicus).
5. Івахно Н. О. Вивчення образів-персонажів літературного твору як носіїв власних назв динамічного типу. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / за заг. ред. В. В. Бурназової*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2023. № 2. С. 54-62. DOI: <https://doi.org/10.31654/2663-4902-2023-PP-2-54-62> (індексовано у міжнародній науковій базі даних Index Copernicus).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Івахно Н. О. Загальний огляд мовознавчого аспекту вивчення власних назв. *Україна, українська мова – світ XXI століття у діалозі культурно-мовних, морально-громадянських цінностей особистості та педагогічних систем: ел. зб. статей за матеріалами Дванадцятій Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 25 жовт. 2019 р.* / [за наук. ред. Г. О. Васьківської]. Київ: Педагогічна думка, 2019. С. 107-112. (Серія: Дидактика: теорія і практика).

7. Івахно Н. О. Антропоніми як складник художнього твору: теоретичний аспект вивчення, система компетентностей. *Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції.* Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2020. Ч. 1. С. 58-60.

8. Івахно Н. О. Поглиблене вивчення власних назв у рамках пообразного аналізу літературного твору (на матеріалі текстів для старших класів). *Наукова дискусія: питання педагогіки та психології: матеріали міжнародної науково-практичної конференції.* Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2020. Ч. 1. С. 27-30.

9. Івахно Н. О. Методика поглибленого вивчення власних назв у рамках жанрового та стильового напрямів дослідження літературного твору. *International scientific and practical conference “Pedagogy and Psychology in the Modern World: the art of teaching and learning”: conference proceedings, February 26-27, 2021.* Vol. 2. Riga, Latvia: «Baltija Publishing». Pp. 48-52.

10. Івахно Н. О. Поглиблене вивчення функціональних можливостей власних назв у процесі пообразного аналізу художніх творів. *Арватівські читання – 2021: збірник тез доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції, 21 квітня 2021 року* / упоряд. А. І. Бондаренко, Н. М. Голуб, Н. М. Пасік, С. В. Цінько. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. С. 122-124.

11. Івахно Н. О. Методика встановлення зв'язку власних назв з художніми елементами літературного тексту. *Арватівські читання – 2022: збірник тез доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції,*

20 травня 2022 року / упоряд. Н. І. Бойко, О. М. Петрик. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2022. С. 41-42.

12. Івахно Н. О. Формування компетентних учнів-читачів старших класів у процесі поглибленого вивчення топонімів під час аналізу художнього твору. *Молодь і сучасні тренди наукової думки: збірник тез доповідей Всеукраїнської мультидисциплінарної науково-практичної інтернет-конференції, 01 березня 2023 року* / упоряд. Н. О. Івахно. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2023. С. 90-93.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

13. Івахно Н. О. Поглиблене вивчення власних назв у рамках жанрового та стильового напрямів дослідження літературного твору. *Науково-методичний вісник Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради*. Випуск № 1 (19). Ніжин: ПП Лисенко, 2021. С. 28-30.

14. Івахно Н. О. «Із неволі в Міцраїм» – «О межу к Палестині»: головний герой поеми Івана Франка «Мойсей» на шляху досягнення національної мети (методична розробка уроку з української літератури, 10 клас). *Науково-методичний вісник Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради*. 2022. Випуск № 2 (22). Ніжин: ПП Лисенко, 2022. С. 26-30.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В 10-11 КЛАСАХ	23
1.1. Онімна система української мови	23
1.2. Функціонування власних назв у літературних творах	29
1.3. Аналіз програм та підручників із української літератури для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл	43
1.4. Психолого-педагогічні та методико-літературні основи вивчення власних назв у школі	53
Висновки до розділу 1	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 1	61
РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ УЧНЯМИ 10-11 КЛАСІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ	68
2.1. Методична модель поглибленого вивчення власних назв у процесі аналізу художнього твору в старших класах	68
2.2. Практика реалізації загальної моделі вивчення власних назв на уроках української літератури в 10-11 класах	106
2.2.1. Вивчення власних назв образів-персонажів динамічного типу	111
2.2.2. Робота з власними назвами як регуляторами системних зв'язків між образами- персонажами	130
2.2.3. Опрацювання власних назв у контексті вивчення ціннісно-цільових програм літературних героїв	148
2.2.4. Аналіз власних назв міфологічного типу	166
Висновки до розділу 2	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 2	178
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МЕТОДИКА ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ УЧНЯМИ СТАРШИХ КЛАСІВ	184
3.1. Завдання та реалізація констатувального експерименту	184

3.2 Організація, проведення та аналіз якісних результатів формульовального експерименту	199
3.3. Аналіз кількісних результатів експериментального дослідження	209
Висновки до розділу 3	214
ВИСНОВКИ	216
ДОДАТКИ	220

ВСТУП

Актуальність дослідження. Власна назва – один із складників літературного тексту. Вона часто вжита не лише з метою називання героя, місця подій чи інших елементів, а й виконує визначену автором художню роль. Проте аналіз літературних найменувань у процесі шкільного вивчення художнього твору розроблено не достатньо. Дотичні до цієї проблеми питання частково розкриті в працях О. Бандури, Ю. Бондаренка, Н. Грицак, О. Лілік, Н. Михальчук, Т. Рудюк, Є. Пасічника, Т. А. Ситченка, Г. Токмань, Л. Удовиченко, В. Шуляра.

Досліджувана тема актуальна тому, що детальне вивчення онімів, ужитих у художніх творах, сприяє більш продуктивному аналізу старшокласниками літературного тексту з погляду його образного, часопросторового та мовного наповнення. Хоча при цьому слід враховувати й проблемно-тематичні, світоглядні, жанрові та стильові функції власних назв.

Серед ключових літературознавчих та методичних проблем, що також зумовлюють актуальність дослідження, слід виділити такі: відсутність понять із ономастики в системі пропонованих теоретико-літературних знань для старших класів, недостатнє розуміння учнями функціонального навантаження власних назв у художніх текстах, брак наукових праць, які окреслювали б методiku опрацювання літературно-художніх онімів в середній школі. Це й зумовлює вибір теми дисертаційної роботи **«Методика поглибленого вивчення учнями 10-11 класів власних назв у літературних творах»**.

Зв'язок дисертаційного дослідження з науковими програмами, темами, планами. Дисертаційну роботу виконано в межах наукової теми кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя «Технологія літературного аналізу в середній школі» (номер державної реєстрації 0123U101622). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (протокол № 4 від 24 жовтня 2019 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з

координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 26 листопада 2019 року).

Об'єктом дослідження є процес вивчення власних назв у художніх творах на уроках української літератури в 10-11 класах.

Предмет дослідження – методична модель роботи з власними назвами, уживаними в літературних творах, передбачених для вивчення в старших класах, особливості її застосування та результативність.

Мета дисертації – теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити методику поглибленого вивчення власних назв у процесі шкільного аналізу художніх текстів.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) окреслити мовознавчі, літературознавчі, методичні та психолого-педагогічні основи вивчення власних назв у художній літературі;

2) вивчити стан сучасного вирішення проблеми в процесі навчання української літератури в старших класах;

3) розробити й науково обґрунтувати методичну модель поглибленої роботи з власними назвами під час аналізу літературного тексту в 10-11 класах загальноосвітньої школи;

4) визначити систему літературних компетентностей та критерії діагностування рівнів навчальних досягнень учнів у процесі роботи з власними назвами;

5) експериментально перевірити ефективність розробленої методики, проаналізувати й узагальнити отримані результати.

В основу дослідження покладено *гіпотезу* про те, що вивчення власних назв буде більш ефективним якщо:

- вчитель та учні розглядатимуть кожен онім як концепт, тобто багатозначну мовну одиницю, що визначає характер осмислення художнього явища (персонажа, хронотопу, літературного твору в цілому), на позначення якого вона використана;

- відбуватиметься процес формування в школярів системи знань, умінь і навичок, необхідних для поглибленого осмислення змісту та функцій власних назв,

їх зв'язків із різними художніми властивостями (образними, мовними, жанровими, стильовими та ін.) літературного матеріалу;

- у процесі роботи буде використано систему продуктивних принципів навчання, дидактичних засобів освітнього процесу (методів, прийомів, шляхів аналізу та видів діяльності, що є корисними під час опрацювання найменувань), що відповідають загальній концепції діяльнісного навчання.

Методи дослідження: Під час вирішення поставлених завдань передбачаємо використання таких

теоретичних методів: аналіз мовознавчої, літературознавчої, методичної та психолого-педагогічної літератури з теми дисертації, огляд державних документів, що регулюють літературну освіту в Україні, аналіз змісту чинних навчальних програм для профільного та академічного рівнів, шкільних підручників із української літератури для загальноосвітніх шкіл;

емпіричних методів: обсерваційний – спостереження за навчально-виховним процесом на уроках української літератури, аналіз усних і письмових відповідей старшокласників; діагностичний – онлайн-опитування, анкетування учнів та вчителів-словесників; прогностичний – моделювання уроків, етапів та ситуацій практичної діяльності школярів із використанням оптимальних принципів навчання, методів і прийомів для ефективного вивчення власних назв; педагогічний експеримент – організація та проведення констатувального та формувального етапів із метою перевірки ефективності розробленої методики;

методів статистичної обробки отриманих результатів дослідження.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося протягом 2020-2023 рр. До експерименту було залучено 375 учнів 10-11 класів загальноосвітніх закладів Чернігівської, Івано-Франківської, Львівської областей та м. Києва.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що вперше запропоновано цілісну систему знань, умінь і навичок, необхідних для вивчення власних назв у процесі аналізу літературного тексту; визначено критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у процесі роботи з власними назвами;

розроблено методичну модель вивчення власних назв на уроках української літератури в старших класах (запропоновано принципи навчання, методи, прийоми, форми роботи); експериментально перевірено ефективність роботи з власними назвами за сформованою методичною системою.

Практичне значення отриманих результатів. Створена методика може бути використана під час аналізу художніх творів на уроках української літератури. Матеріали дисертаційної роботи будуть корисними в процесі підготовки студентів філологічних факультетів під час лекційних, практичних та лабораторних занять із методики навчання української літератури. Результати дослідження є цінними для вдосконалення навчальних програм та підручників із української літератури для 10-11 класів.

Результати дослідження впроваджено в навчальний процес Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради (довідка про впровадження № 168 від 22.06.2023), Чернігівського обласного наукового ліцею Чернігівської обласної ради (довідка про впровадження № 116/04 від 29.11.2022), Дрогобицького ліцею Дрогобицької міської ради Львівської області (довідка про впровадження № 01-42/525 від 10.12.2020), Ліцею № 3 Івано-Франківської міської ради Івано-Франківської області (довідки про впровадження № 1 від 19.01.2021 та № 35 від 17.02.2022), Київської гімназії східних мов № 1 міста Києва (довідка про впровадження № 01-37/14 від 12.01.2023).

Теоретико-методологічна основа дослідження базується на здобутках мовознавства, літературознавства, психології, педагогіки та методики навчання літератури. Цінними є мовознавчі (Л. Белей, С. Бук, О. Карпенко, Ю. Карпенко, І. Крохмаль, Т. Крупеньова, О. Лавер, В. Лучик, Л. Масенко, О. Мороз, В. Німчук, Ю. Редько, О. Селіванова, В. Топтун, М. Торчинський, І. Хлистун, М. Худаш, Г. Шотова-Ніколенко та ін.) та літературознавчі (Я. Дзира, В. Мержвинський, К. Сізова, О. Слоньовська та ін.) праці про становлення, розвиток літературної ономастики та функціональні властивості літературно-художніх онімів у творчості українських письменників, концептологічні підходи до осмислення художнього слова. Робота ґрунтується на психолого-педагогічному аналізі особливостей

розвитку та навчання старшокласників (О. Білоус, Л. Долинська, З. Огороднійчук, В. Онищук, Р. Павелків, О. Скрипченко, М. Фіцула та ін.) та методичних напрацюваннях про різні підходи до шкільного вивчення художніх творів (О. Бандура, Ю. Бондаренко, В. Гладишев, Н. Грицак, О. Лілік, Н. Михальчук, Є. Пасічник, Т. Рудюк, А. Ситченко, Г. Токмань, Л. Удовиченко, В. Уліщенко В. Шуляр та ін.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною завершеною науковою роботою. У ній сформульовано мету, завдання, запропоновано оптимальні методи проведення дослідження. Здобувачкою самостійно здійснено аналіз наукових джерел із теми, написано всі розділи роботи та виконано узагальнення й статистичну обробку отриманих результатів.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні результати дисертації обговорено на засіданні кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (протокол № 5 від 03 листопада 2023 року); апробовано на науково-практичних конференціях:

- *міжнародних*: Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень» (Київ, 2020); Міжнародній науково-практичній конференції «Наукова дискусія: питання педагогіки та психології» (Київ, 2020); Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка і психологія в сучасному світі: мистецтво навчати та навчатися» (Влоцлавек, Республіка Польща, 2021);

- *всеукраїнських*: Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 2019); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми мовно-літературної освіти в середній та вищій школах» (Київ, 2019); Всеукраїнських Грищенківських читаннях (Ніжин, 2019); Дванадцятій Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна, українська мова – світ XXI століття у діалозі культурно-мовних, морально-громадянських цінностей особистості та педагогічних систем» (Київ, 2019); Всеукраїнській науково-

практичній конференції до Дня української писемності і мови «Українська мова як чинник національної державності» (Чернігів, 2019); II Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 2020); Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Арватівські читання – 2020» (Ніжин, 2020); III Усеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 2021); Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Арватівські читання – 2021» (Ніжин, 2021); IV Усеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 2022); XV Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів і магістрантів «Основні тенденції розвитку лінгвістики, літературознавства й соціальних комунікацій» (Полтава, 2022); Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Арватівські читання – 2022» (Ніжин, 2022); V Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 2023); Всеукраїнській мультидисциплінарній науково-практичній інтернет-конференції «Молодь і сучасні тренди наукової думки» (Ніжин, 2023).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено в 14 одноосібних публікаціях, із яких: 3 статті – у фахових виданнях України, 2 – у закордонних, 3 – в інших наукових виданнях України; 6 тез доповідей опубліковано в збірниках матеріалів міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списків використаних джерел до них, загальних висновків, додатків, містить 10 рисунків та 13 таблиць. Загальний обсяг дисертації становить 302 сторінки, із них основного тексту – 188 сторінок.

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В 10-11 КЛАСАХ

1.1. Онімна система української мови

У процесі мовленнєвої діяльності людина почала називати предмети, явища, події, давати імена собі та іншим. Виникнення та побутування власних назв, зв'язок їх з історією народу, віруваннями й уявленнями аналізує спеціальна наука – ономастика, яка є розділом мовознавства, що «вивчає власні імена, їх функціонування в мові й суспільстві, закономірності їх утворення, розвитку й постійних перетворень» [16, с. 262]. Одиницею ономастики є онім (власна назва). Він уміщує надзвичайно багато відомостей, допомагає вирізнити об'єкт з ряду подібних та індивідуалізувати його. Тобто основною функцією власної назви в мові є називання й диференціювання конкретного об'єкта. Перші намагання вивчити й пояснити власні назви спостерігаємо вже в XII ст. в працях Нестора Літописця. Дослідник подав досить прості тлумачення назв слов'ян та їхніх територій.

Ономастика в сучасному розумінні – це комплексна дисципліна, що складається з ряду розділів, відповідних категоріям імен. Серед них основні: антропоніміка (вивчає власні імена людей), топоніміка (досліджує географічні назви, їх походження), космоніміка (аналізує найменування зон космічного простору – сузір'їв, галактик), теоніміка (опрацьовує власні імена богів, божеств), зооніміка (вивчає клички тварин, способи їх творення та особливості функціонування), міфоніміка (досліджує назви міфологічних істот) та багато інших. До того ж кожен розділ має свої підрозділи залежно від особливостей об'єктів вивчення.

Антропоніміка (від грец. *anthropos* «людина», *онума* «ім'я») – «спеціальна історична дисципліна, розділ ономастики й лексикології, що вивчає власні імена людей, спадкові особові назви, прізвища, прізвиська, а також псевдоніми й криптоніми» [12]. Антропонімією називають усе різноманіття власних найменувань

людей: індивідуальні особові імена з усіма їх варіантами та похідними, патронімічні імена, прізвища, прізвиська, псевдоніми, а також особливості їх розвитку та поширення. Систему особових найменувань складають лексеми, що представляють різні лексико-семантичні групи. Найпоширенішими є назви осіб за соціальним чинником, професією чи родом діяльності або територіальним розміщенням тощо.

Антропоніми – це особлива частина мовного словника. Історія не знає епохи, коли б людина не мала імені. В уявленні наших предків воно захищало від хвороб, вважалося магічним. Особливо в дохристиянські часи багатьом іменам приписувався великий вплив на долю їх носіїв. Уважалося, що вони можуть зберегти дитину від недуги, лихого ока, хижого звіра та навіть смерті. Відповідно й називання дітей завжди було логічно вмотивованим. Наприклад, «даючи ім'я Продан чи Куплен, мати виконувала певний обряд: за суто символічну плату вона продавала своє дитя жінці, у якої діти росли здоровими та не хворіли. Після закінчення обряду продажу дитина знову поверталася у рідну сім'ю» [4].

Мовці використовують прізвища, імена, по батькові та прізвиська як незамінні елементи спілкування. Справедливим буде твердження, що власні назви дають важливу етнографічну, історичну, побутову інформацію. У них відображені вірування, побут і культура народу [13].

Топоніміка (від грец. *topos* «місце» й *onoma* «ім'я, назва») «вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання та вимову, а також природні й соціальні умови минулого, за яких ці назви виникли» [26]. Для топоніміки ключовим терміном є «топонімія» – сукупність назв (топонімів) для певного географічного простору.

Назви географічних об'єктів історично обумовлені. Вони випадково не виникають й вирізняються стійкістю в лексиці, навіть якщо вже втратили зв'язок зі своєю твірною основою. «Кожен топонім – це своєрідний документ, семантика якого може чітко вказати на час та історію виникнення його [27, с. 190]. Учителю літератури так само, як історичу, топонім є важливим джерелом інформації про той чи інший край, народ або певний історичний період у цілому.

Космоніміка або астроніміка (від астро – «зоря» і грец. онома – «назва, ім'я») – наука про власні назви астрономічних об'єктів та їх деталей. Вивчення космонімів почалося з ХХ століття. Терміни космонім та астронім вживаються паралельно. Автор української ономастичної термінології В. Німчук пропонує розрізняти так: «космонімія – назви небесних тіл, сузір'їв [33, с. 30], астронімія – назви небесних тіл, зірок, сузір'їв, планет, комет» [33, с. 36].

Під час номінації об'єктів космічного простору відбувається процес, який у науковій термінології отримав різні назви: «перехід власної назви у власну», «перехід оніма в онім», «вторинна номінація», «лексико-семантичне творення» тощо [11, с. 29].

За дослідженнями, космоніми тісно пов'язані з антропонімами й топонімами. Найчастіше назвами космічних об'єктів стають прізвища відомих представників різних галузей науки, культури, зокрема й письменницької діяльності. Наприклад, найменування малих планет Кобзар і Каменярь походять від псевдонімів українських письменників Т. Шевченка та І. Франка відповідно. Космічні об'єкти також називають іменами літературних героїв: малі планети Гектор, Олегія, Патрокл – назви персонажів із творів зарубіжної літератури [11, с. 32].

Відтопонімні космоніми походять від назв населених пунктів, зокрема обласних центрів (Херсон, Одеса), столиці України (Київ), міст, де падали метеорити (Гоба – в Намібії) [11, с. 33].

Теоніміка – самостійний розділ ономастики, об'єктом дослідження якого є теоніми. Теонім (від грец. teos – «бог, божество» й онома – «ім'я, назва») – власна назва, найменування божества. В українській мові існують теоніми язичницькі (слов'янські) та християнські (запозичені) [15, с. 629].

Поряд із назвами богів, які наділені особовими іменами та знаходяться на вищому щаблі слов'янської міфології, уживають оніми на позначення нижчих божеств. Такі найменування вивчає ще один розділ ономастики – міфоніміка.

Міфонім – власна назва видуманого персонажа, що фігурує в казках або міфах. Оскільки міфоніми – це одиниці міфічного простору казок, міфів, легенд, тому їх у першу чергу вивчають у тісному зв'язку із фольклором. У дослідженнях з

ономастики до міфонімів зараховують не тільки назви істот, але й предметів, тварин, рослин, навіть хвороб тощо. Відтак міфоніми поділяють на такі розряди: міфоантропоніми, міфотопоніми, міфозооніми, міфофітоніми тощо.

Міфоніми поширені на Гуцульщині. Український історик та етнограф А. Пономарьов вважає, що «в гуцулів склалась доволі своєрідна структура міфічних істот, в яких вони вірять. Вона включає в себе кілька видів: демони родинного вогнища (домовик), демони природи (водяник, чугайстр, нявки, русалки), примари (блуд, мара, лісна, чорт) та людські химери (упирі, вовкулаки, відьми, знахарі)» [37, с. 309].

Мовознавиця Н. Хобзей уклала словник із теми «Гуцульська міфологія». Дослідниця пропонує свій поділ міфічних істот, у яких вірили жителі Гуцульщини: «демономіфоніми (істоти надприродного походження – Чорт, Біда, Лісовик), міфоантропоніми (люди, наділені надприродною силою – відьми, мольфари, градівники) і некроміфоніми (міфічні істоти, що стоять на межі між світом демонів і світом людей, це душі тих, хто помер не своєю смертю – потопельники, мавки, русалки)» [73, с. 10].

Зооніміку можна вважати наймолодшим ономастичним розділом, який досліджує клички тварин – зооніми. Вони можуть бути мотивовані та немотивовані. Більшої уваги заслуговують перші, адже немотивовані ні від чого не залежать. В. Топтун зазначає, що ступінь мотивації буває різним. Він виділяє реально й символічно мотивовані зооніми. Перші «містять у собі безпосередньо ту чи іншу ознаку названої тварини...» [47, с. 159]. Символічно мотивовані «не відносяться до тварини, можуть характеризувати її з якогось боку (частіше це порівняння)» [47, с. 159-160].

В. Топтун указує на взаємозв'язок антропонімів і зоонімів: «...принципи, які покладені в основу мотивації кличок, є тими ж, що і при називанні людей прізвиськами, а в давньоруську пору – іменами» [46, с. 77]. Кличка тварини здебільшого залежить від її ролі в господарстві. Подібно до інших власних назв клички виконують перш за все номінативну (називну) функцію: людина дає тварині ім'я, тим самим індивідуалізує її.

Ергономіка – наука, яка чи не найтісніше пов'язана з усіма охарактеризованими вище галузями. Ергоніми – це назви, джерелом для творення яких можуть бути антропоніми, топоніми, зооніми, міфоніми тощо. Це «назви постійних або тимчасових об'єднань людей» [48, с. 129]. Також це оніми, що позначають заклади, установи, організації. Оскільки ці найменування спрямовані на інформативність, виконуючи здебільшого рекламну функцію, то в їхній основі завжди мотивувальні ознаки та зв'язок із об'єктом називання.

Онімна лексика української мови стала об'єктом вивчення багатьох мовознавців. У цьому аспекті цінними є праці Л. Белея, М. Торчинського, В. Німчука, М. Худаша, Л. Масенко, І. Крохмаль та інших.

Завдяки В. Німчуку українську ономастичну термінологію повністю впорядковано, і сьогодні мовознавці послуговуються такими термінами, як «астіонім», «гідронім», «антропонім» тощо.

Слід також відзначити монографію М. Худаша «З історії української антропонімії», у якій розглядається цілий комплекс антропонімічних проблем, насамперед розв'язуються загальнотеоретичні, лінгвістичні та джерелознавчі питання української антропоніміки. Основною властивістю онімів дослідник вбачає те, що власні імена є основою для творення прізвищ та прізвищ. М. Худаш розглядає власні назви в історичній традиції, зокрема наголошує, що «антропоніми не варто досліджувати відірваними від історичного контексту» [74, с. 38].

Л. Масенко в роботі «Українські імена та прізвища» так само досліджує процес виникнення й побутування українських імен та прізвищ у тісному зв'язку з історією народу. Авторка розглядає прізвища, прізвища як способи ідентифікації людини, тобто робить акцент на номінативній функції як первинній і ключовій [28].

І. Крохмаль говорить про іншу важливу ознаку власних назв – розпізнавальну. Дослідниця вказує на те, що «основним способом ідентифікації особи наприкінці XVIII – початку XIX ст. була двокомпонентна антропонімна структура, до складу якої входили власне ім'я та прізвищева назва» [21, с. 3].

М. Торчинський у своїх дослідженнях з ономастики охопив проблему класифікації власних назв за їхнім походженням. Відповідно до цього критерію

виділяє питомі й запозичені найменування. Учений визначає кілька способів запозичення онімів. По-перше, це прямі запозичення, або вкраплення. Наприклад, бібліонім «Contra spem spero» Лесі Українки. По-друге, це практична транскрипція, яку використовують у спеціальній літературі. По-третє, калькування: «Найчастіше зустрічаються кальковані антропоніми (“Любов”), топоніми (“Жовте море”), ідеоніми (передусім найменування іншомовних друкованих творів, фільмів, ЗМІ, літературних персонажів тощо), космоніми (зодіоніми “Мала Ведмедиця”, “Молочний Шлях”) тощо» [49, с. 178-179].

Процес називання здавна вважався відповідальною справою. Л. Белей пропонує такі поширені мотиви вибору імені: християнські, родинні, національні, модні тенденції [4].

Християнський звичай наречення пов'язаний із іменами святих, у дні яких народжувалися діти. Вибір найменування довіряли церкві, а кожна хрещена людина була носієм християнського імені. Іноді, дотримуючись християнської традиції, батьки обирають подвійні, а то й потрійні імена. Вони пояснюють це «прагненням забезпечити найменованій дитині двох або навіть трьох небесних заступників» [4].

Родинні мотиви пов'язані з називанням дитини на честь когось із членів сім'ї, найчастіше старшого предка. Л. Белей пише, що, «обираючи дитині ім'я на свою честь, батьки чи дідусь-бабуся утверджували пам'ять про себе, свої добрі справи...» [4]. Наприклад, на Закарпатті називання сина іменем батька є дуже популярним явищем, однак на Гуцульщині таке вважається заборобою.

Національні мотиви надання імені відбивають походження носія. Соціальний статус і національність часто мають вплив на вибір найменування не тільки в реальному житті, але й в художньому творі: «... диякони називали своїх синів, у майбутньому також, як правило, священнослужителів, канонічними іменними варіантами на зразок Актиній, Гервасій, Іоанн., а дівчаток специфічними попівськими... не Марія, а Маса, не Єфросинія чи Пріська, а Фрузина, що так детально відтворив А. Свидницький у романі “Люборацькі”» [4].

Національна традиція пов'язана також із називанням на честь видатних історичних діячів. Це було популярним серед інтелігенції, яка таким чином

показувала свою українську національну свідомість [4]. Український національний колорит вдало передають не стільки імена, як їх варіанти, особливо просторічні: Грицько, Наталка, Юрко, Левко, Параска тощо.

Далеко не останню роль, зокрема в сучасному суспільстві, під час вибору імені відіграють модні тенденції, тобто популярність якоїсь власної назви.

Необхідність розрізнити людей, які мали однакові імена, зумовила поширеність родових назв. Наприклад, у словникові української мови за редакцією Б. Грінченка популярні прізвища Шевченко чи Бондаренко відповідно означають «син шевця» або «син бондаря». Проте зміна суфікса в прізвищі впливає й на зміну значення та походження власного найменування. Тобто Шевчук або Бондарчук уже означатимуть «підмайстер, учень шевця, бондаря» [43].

Першою твірною основою для прізвищ стали саме особові імена – переважно батька, діда чи іншого предка. За дослідженнями Ю. Редька, від таких твірних основ виникло двісті власних імен. Найчастіше це були чоловічі особові найменування, а з-поміж жіночих найпродуктивнішим стало Марія [39, с. 34].

Отже, зважаючи на ономастичні дослідження українських мовознавців можна зробити висновки, що власні найменування, окрім того, що виступають необхідними елементами людського спілкування, відображають розмаїття народного життя на певних етапах історії. Власні назви відіграють важливу роль у творенні прізвищ та прізвиस्क. В онімах закладені етнографічні, історичні та побутові відомості. Більшість антропонімів пов'язана з віруваннями й культурою народу, а також дає уявлення про територіальне розташування.

1.2. Функціонування власних назв у літературних творах

Проблема імені відома ще з глибокої давнини. «Назвати на міфічному рівні означає оживити, дати право на існування» [44, с. 193]. Наприклад, О. Слоньовська переконана, що ім'я – міфологізована категорія. Міф імені в літературі дослідниця вбачає в тому, що «письменники до імен своїх героїв чи героїнь підходять дуже уважно, за потреби навіть міняючи їх у процесі написання твору» [44, с. 202]. Як

приклад подано Довженкові варіанти імені героїні Олесі Запорожець із кіноповісті «Україна в огні», яка, виявляється, спочатку задумувалася як Санька або Олена

На особливому значенні літературних найменувань наголошує Ю. Карпенко. Дослідник переконаний, що «власні назви дають неоціненну інформацію для інтерпретації тексту, нерідко й таку, що іншими способами в тексті не виражена. Щоб по-справжньому оволодіти текстом, треба розібратися і в тих власних назвах, які вжито...» [20, с. 69].

Функціонування власних назв у художніх творах вивчає літературна ономастика. Ця галузь знань, будучи розділом ономастики в цілому, використовує терміни цієї науки, додаючи до них означення літературний. Л. Белей пропонує свій термін – «літературно-художня ономастика». Він пише: «Як наука літературно-художня ономастика має свій аспект дослідження, свої проблеми й завдання, свої підходи тощо» [6].

Функціональні особливості пропріальної лексики досліджували Л. Белей, Ю. Карпенко, М. Торчинський, Н. Попович, О. Карпенко та інші.

Дискусії точилися навколо питання термінології. Досі на позначення одного й того ж поняття використовують такі термінологічні сполучення, як літературна ономастика (Ю. Карпенко), художньо-літературна ономастика (М. Худаш), літературно-художня ономастика (Л. Белей) тощо. Говорячи про «власне іменування персонажа», вживають такі терміни: «поетичний антропонім, літературний антропонім, промовисте ім'я, художній антропонім, антропонімічний поетонім, художньо-літературний антропонім, літературно-художній антропонім та інші» [38, с. 4].

Художнє використання власних імен у творах літератури вивчає літературно-художня антропоніміка. Досліджуючи ознаки літературних антропонімів у художніх текстах, варто зважати на те, що первинна роль власних назв (номінативна) переходить і в літературу, однак виразнішою стає все-таки стилістична функція.

О. Карпенко переконана, що «власні назви художнього тексту належать цьому текстові, тобто є фактами мовлення, а не мови. У майстра слова власні назви стають могутнім виразовим, характеристичним засобом. Письменник добирає імена своїм персонажам, уже обміркувавши їх характер та особливості, знаючи їх роль у

розвитку сюжету. Він, на відміну від батьків, що іменують своїх дітей немовлятами, називає вже дорослих, сформованих людей» [20, с. 69-70]. До того ж Ю. Карпенко додає: «Митець обирає (чи творить) оніми, яких ужито в його творі, з певними художніми настановами [20, с. 70].

На функції власних назв у художній літературі звернули увагу ще в середині ХХ століття. М. Торчинський стверджує: «Спочатку виділяли лише стилістичну функцію, а пізніше – емоційно-стилістичну, естетичну, ідеологічну та багато інших» [48, с. 21].

Ю. Карпенко та М. Мельник, вивчаючи ономастику поезій Л. Костенко, запропонували виокремлювати такі функції онімів у літературі: номінативна, хронотопічна, характеризуючи, функція виразності, образності, тропеїчності, експресивна, текстотвірна. Дослідники наголошують, що оніми поліфункціональні й здатні одночасно виконувати різні ролі в тексті [29].

Одну із перших класифікацій літературних антропонімів запропонував Л. Белей. Учений висунув ідею розрізнення їх за стилістичною функцією, на основі якої виділив чотири групи: нейтральні, характеристичні, дейктичні, ідеологічні [6]. Однак слід зауважити, що ці функції Белей застосував лише до однієї ономастичної групи – антропонімів.

На думку дослідника, «перша група позбавлена супровідних конотацій. Характеристичні ж антропоніми за їх провідним функціональним забарвленням поділяються на чотири підгрупи:

1) національно (чи регіонально) значущі, які передусім і створюють потрібний авторові національний колорит твору, часто з різними супровідними конотаціями;

2) хронологічно значущі, що сприяють локалізації твору у певному часі;

3) соціально значущі антропоніми відбивають соціальний статус персонажів, їх міське чи сільське походження, професію тощо;

4) характеристично-оцінні оніми слугують передусім для емоційно-експресивної оцінки й поділяються на експресивно-оцінні та інформаційно-оцінні.

Ідеологічна функція вбачається тільки у втручанні панівної більшовицької ідеології у сферу духовної культури нації [6, с. 8-10].

Із приводу ідеологічної, зокрема народницької, ролі власних назв В. Жайворонок зазначає, що «письменники, зображуючи життя селян, добирали героям імена, поширені в народі» [14, с. 27].

Дейктична функція, за Л. Белеєм, передбачає наявність протоніма – назви-прототипа, тобто такого особового найменування, що існувало чи існує реально й стало основою для літературного імені. Яскравим зразком дейктичної функції можна вважати сім'ю Кайдашів із однойменної повісті І. Нечуя-Левицького. Герої мають прототипів – родину Мазурів, які дійсно жили в селі Семигори (отже, і топонім реальний) і славилися своїми постійними чварами й суперечками. У Мазурів також були заможні свати Довбуші. Своїх реальних прототипів також мають герої новели В. Стефаника «Камінний хрест» (односільчанин автора Стефан Дідух, що емігрував до Канади; звідси й реальність топоніма у творі); трагікомедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля» (батько автора, який безрезультатно домагався дворянства); кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна» (сам письменник і спогади про дитинство на Десні), романів Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (історія розбійника Василя Гнидки) та Ю. Яновського «Майстер корабля» (розповідь про молодість автора на кінофабриці в Одесі). Використання літературних найменувань, які виконують дейктичну функцію, надає твору реалістичності. До того ж при цьому здебільшого використовуються й дійсні топоніми, що посилюють правдоподібність загальної картини у творі.

Власні назви відіграють важливу роль у часопросторовій організації твору, характеристиці героїв. Серед ономастичних розділів саме літературно-художні антропоніми кількісно є найхарактернішими для текстів художньої літератури. Найменування літературних героїв (в основному імена або прізвища) – це в першу чергу засоби творення цих образів-персонажів. Власні назви наділені широкою функціональною значущістю: указують на соціальний статус, національність, рід

занять, захоплення чи особливі риси персонажів (якщо йдеться про прізвиська). Усе це накладає відбиток на загальний колорит твору.

Більшість праць з літературно-художньої ономастики присвячені дослідженню саме антропонімної складової літературного твору. Антропоніми – найвагоміша частина будь-якого художнього тексту, адже твір, особливо епічний чи драматичний, – це насамперед зображення групи людей. Навіть у байках під алегоричними образами тварин читач розпізнає людські характери [20].

Антропонім – це одна із ознак індивідуального стилю письменників. Антропонімна лексика та її функціональне навантаження вивчаються мовознавцями та літературознавцями на матеріалі творчості окремих персоналій. Активно студіюють літературно-художні оніми І. Франка (С. Бук, О. Сколодза-Шепітко), Панаса Мирного (О. Гогуленко), П. Куліша (О. Климчук), Лесі Українки (Т. Крупеньова, В. Мержвинський), М. Куліша (Г. Голинська), Ю. Яновського (Г. Шотова-Ніколенко), Л. Костенко (М. Мельник) та інших.

Цінними є дослідження з ономастики на матеріалі сучасних українських авторів. Наприклад, О. Лілік та О. Сазонова, проаналізувавши антропонімний склад романів «урізького циклу» Галини Пагутяк, характеризують літературні найменування як такі, що є часовими маркерами або репрезентують імена історичних осіб: «Символізм закладено і у власних назвах. Зокрема, у романі “Слуга з Добромиля” натрапляємо на імена історичних осіб, що пов’язано з особливостями часопросторової організації тексту, наявністю історичної сюжетної лінії» [25, с. 86]. Авторки згадують і про так звані «культурологічні імена»: «... з метою характеристики інтелектуального рівня персонажа роману “Слуга з Добромиля” названі Маркіз де Сад та Зигмунд Фрейд» або «Про загальну ерудицію головного героя – інтелігента та шляхтича Юліана Стеблинського – свідчать й інші антропоніми в тексті: Доктор Фауст, Фрейд, Юнг, Ребрандт, король Артур» [25, с. 86-87].

Основна ж функція власної назви номінативна. Письменник називає своїх героїв, часто не даючи ніяких пояснень щодо походження й вибору імені. Такі літературно-художні найменування стилістично-нейтральні. Інша справа з

прізвиськами. Ці оніми в тексті можна пояснити, тільки розшифрувавши їхнє значення. Слід згадати, наприклад, головного героя новели В. Стефаніка «Камінний хрест». Автор чітко пояснює сільське прізвисько персонажа: «...Іван ходив усе зібганий у поясі, а люди прозвали його Переломаний. Але хоч той горб його переломив, то політки давав добрі» [45].

Як наявність найменувань, так і їхня відсутність може бути важливою й спеціально продуманою автором. Наприклад, у романі «Перехресні стежки» І. Франко багатьох героїв взагалі не наділяє іменами (*Ватман, Брикальський, Баран, Шнадельський, Шварц, Кишотульський, о. Зварич, о. Семенович*). «Відсутність власних імен персонажів свідчить про те, що, очевидно, Іван Франко вбачає важливість цих героїв тільки в їх посадах [9, с. 71]. Герої повісті-поєми О. Турянського «Поза межами болю» також представлені лише прізвищами. Очевидно, автор уникає імен і ставить акцент на значущості саме літературно-художніх прізвищ, які вдало дібрані з метою характеристики персонажів за національністю. Яскравим прикладом є також безіменний ліричний герой новели Миколи Хвильового «Я (Романтика)». Автор навмисне не називає персонажа-чекіста, показуючи, що «людина без імені, отже – без індивідуальності, без душі» [57, с. 67]; «така деталь символічна: жорстока революційна дійсність нівелює людську індивідуальність, знищує навіть її зовнішні ознаки... сьогоднішній безіменний кат може завтра стати жертвою і навпаки» [64, с. 57].

Найпоширеніша функція власної назви – характеристична. Саме вона відрізняє літературні найменування від реальних. Із цього приводу О. Слоньовська зазначає: «У літературних текстах процес реалізації власного імені проглядається більш чітко, ніж у реальному житті, оскільки є нагода простежити за всіма вчинками, діями й мотивами героїв, які є носіями конкретних імен» [44, с. 196]. Водночас дослідниця називає аксіомою той факт, що «своїм літературних героям імена письменник обирає переважно підсвідомо...не маючи уявлення, що...ім'я означає в перекладі, зате завжди ліпить характер, який унікально відповідає імені героя» [44, с. 201].

Антропоніми можуть бути одним із елементів портретної характеристики героя літературного твору. Ім'я – перше, що дає уявлення про персонажа, а отже, створює його.

У драматургії власна назва нерідко виступає засобом творення образу людини. У драматичних творах ім'я та соціальний статус героя прописані в переліку дійових осіб. Це те, із чим читач знайомиться, ще навіть не почавши читати текст. Драмі властиве використання промовистих імен, у яких уже закладений тип характеру героя. Яскравим прикладом є цирульник Свирид Петрович Голохвастий із комедії М. Старицького «За двома зайцями» [41, с. 169].

О. Бандура теж поділяє думку, що характеристичні прізвища відіграють роль «підкресленості, чіткості у визначенні характеру персонажа», «визначають найпосутніше у вдачі персонажів» [2, с. 64]. Методист зазначає, що такі оніми «часто використовувалися письменниками-класицистами і сентименталістами (*Жеривол, Піяр, Курояд, Храбрій, Мечислав* – “Владимир” Ф. Прокоповича)» [2, с. 64]. Якщо говорити про реалістичну прозу, то О. Бандура називає сатиричні твори Івана Карпенка-Карого (найменування *Калитка, Пузир*) [2, с. 64].

Іншою властивістю власних назв слід назвати символічність. Л. Белей переконаний, що персонажів-проповідників у художніх творах називають часто апостольськими та євангелістськими іменами. Дослідник наводить приклад Адаменка із роману в новелах Ю. Яновського «Вершники» [5].

Найяскравішим іменем-символом серед персонажів української літератури є *Катерина*. Носіями цього художнього антропоніму здебільшого стають знедолені жінки, трагедія яких суголосна трагедії Шевченкової покритки Катерини. На думку Л. Белея, саме від відомої поеми бере початок традиція уживання цього імені в українській літературно-художній антропонімії [5]. Про символічність імені Катерина читаємо в однойменному вірші Л. Кисельова. Лірична героїня порівнюється з Україною, адже обидві мають однакові долі: постійно боролися з життєвими труднощами. Це своєрідна варіація Шевченкової героїні. Катерина названа Шевченковою Мадонною: «Тільки би Шевченкова Мадонна / В сніжне небуття не

полягла!», але в поезії вона не знедолена чи знеславлена, як у Шевченка: *«Біле поле. Біла Катерина...»*

Л. Белей пропонує й інше символічне українське ім'я – *Андрій*. За словами дослідника, воно «після “Тараса Бульби” М. Гоголя набуло репутації зрадницького. Микола Хвильовий (“Мати”), Григорій Косинка (“Гармонія”), Ю. Яновський (“Вершники”) також називають зрадників Андріями» [5]. Прикметно, що Андрюша – єдиний герой, який має конкретне ім'я в новелі Миколи Хвильового «Я (Романтика)» – уникає написання свого найменування під смертними вирокami («*І Андрюша.., коли треба енергійно розписатися під темною постановою “розстрілять”, завше мнеться, завше розписується так: не ім'я і прізвище ... ставить, а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський ієрогліф, хвостик*» [70]), наче не хоче бути зрадником.

Літературні найменування *Сірко* й *Мороз* у романі Івана Багряного «Тигролови» стали символами козацької доби, волелюбності: *«Морози зустрілися з Сірками. Гора з горою не сходиться... а два роди – два древніх і славних роди навіть в такому океані, в таких безмежних нетрищах не змогли розминутися»* [1]. У таких антропонімах показано авторську тенденційність: Багряний свідомо обирає власні назви *Мороз*, *Сірко*, *Многогрішний*, адже тим самим підкреслює славність нащадків, силу, мужність персонажів, які далеко від рідного краю не втратили свого патріотизму й любові до Батьківщини. Про це слушно зауважує й О. Лавер: *«Сірко та Мороз є хронологічно і національно значущими, ці найменування, майстерно вплетені автором у контекст, виконують символічну функцію нескореності і волелюбності українського народу»* [23, с. 31].

Ці найменування разом із прізвищем головного героя (*Многогрішний*) відіграють вагомую роль у контексті культурно-національної ідентичності, проблему формування якої порушила Л. Удовиченко. За методистом, це «процес виховання таких ідеалів, такого типу особистості, яка постійно відчуває себе часткою нації, виявляє свою причетність до її історії, традицій, культури, духовного життя в широкому значенні цього слова» [50, с. 72]. Додамо, що старшокласники формують свою самоідентичність також і на основі прочитаних текстів, герої яких можуть

стати для підлітків прикладом як правильної, так і неправильної моделі поведінки. Наприклад, персонажів Багряного учнів мають осмислити як взірці справжніх носіїв української національної ідентичності. Навіть будучи далеко від дому, Сірки та Морози змогли облаштувати свій побут в чужих реаліях. Вони постають перед учнями-читачами як хранителі традицій свого народу. Підтвердженням тому є розповідь Сірчихи: *«Це була наша друга Україні, нова Україна, синку, але щасливіша. І назви наші люди подавали тут свої, сумуючи іноді за рідним краєм: Київ, Чернігівка, Полтавка, Українка, Катеринославка, Переяславка тощо»* [1].

Літературні імена-символи нерідко перебувають у взаємозв'язку з вічними образами (*Прометей, Дон Кіхот, Дон Жуан, Ромео, Ярославна, Байда* та інші) й досить часто, передаючи яскраво виражену людську рису, виходять за межі художнього тексту. О. Слоньовська вважає, що продуктивними в цьому плані стають найменування негативних персонажів: *«Ганебні власні назви мають властивість ставати загальними. Це стосується зокрема імен літературних героїв, особливо якщо ми вживаємо їх у множині, наприклад, “сучасні герострати”, “новітні плюшкіни”»* [44, с. 193]. У цьому контексті пригадується героїня сатиричної комедії М. Куліша *«Мина Мазайло»* тьотя Мотя, чиє ім'я відоме за межами твору як загальнонародне прізвище.

Власна назва в художньому тексті може виявлятися в різних варіантах. Модифікації одного й того ж найменування передають авторське ставлення до його носія. Наприклад, зменшено-пестливі суфікси, з одного боку, виражають позитивну оцінку письменником свого героя, співчуття до нього, схвалення його дій і вчинків, з іншого боку – додають образу іронічного чи навіть саркастичного забарвлення. Згрубілі форми показують засудження поведінки персонажа або акцентують на тому, що він належить до групи негативних.

Власна назва іноді може бути промовистою в контексті родової належності чи соціального статусу персонажа. У художній літературі прізвища на -ський вживаються для називання героїв шляхетського, аристократичного походження (наприклад, *Стальський, Брикальський, Шнадельський, Кшивотульський* із роману І. Франка *«Перехресні стежки»*). Прізвище головної героїні *Полтавка* з

однойменної п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» вказує на територію проживання, а також місце дії всього твору.

Другою за чисельністю групою онімів, яка є продуктивною в літературному творі, вважають топоніми. Їх функціонування в текстах вивчає літературно-художня топоніміка. О. Мороз зазначає: «Топоніми як компоненти художнього тексту забезпечують насамперед реальність відтворення певних подій..., окреслюючи при цьому певний простір, у межах якого триває сюжетна лінія, діють головні й другорядні персонажі» [30, с. 352].

Дослідники неоднозначно сприймають географічні назви в літературі з погляду їх стилістично-функціонального навантаження. На думку, О. Немировської, літературно-художній топонім є експресивною категорією [30, с. 353]. О. Савреї вважає, що окремі топоніми можуть персоніфікуватися й перетворюватися на символи [30, с. 353].

Найчастіше автори художніх творів використовують дійсні географічні назви. Вони виконують нейтрально-описову реально-географічну функцію. Такі літературні топоніми прямо вказують на локацію місця дії, додають реальності зображеним подіям. Наприклад, у романі «Перехресні стежки» І. Франка «онім *Русь* позначає Україну у сучасному значенні, а онім *Галицька Русь – Західну Україну*» [9, с. 71].

Група топонімів у літературному тексті найчастіше представлена гідронімами (номінації водних об'єктів), ойконімами (назви поселень), хоронімами (позначення територій, держав, частин світу) та урбанонімами (назви міських об'єктів). В українській літературі найбільшу частоту вживань серед хоронімів має *Україна*, ойконімів – *Київ*, а серед гідронімів популярна назва – *Дніпро*. І. Хлистун указує на те, що онім *Україна* в поетичному тексті, окрім прямого значення Вітчизни, рідного краю, символізує патріотичні почуття, переживання за долю Батьківщини, а також виступає в ролі народу: «Петербурзьким шляхом, по коліна / Грузнучи в наметах, боса йшла / Зморена, полатана Вкраїна, / Муку притуливши до чола» (І. Драч). [72, с. 23].

Насиченість літературного, зокрема ліричного, тексту урбанонімами, власними назвами міських об'єктів, створює своєрідний «портрет» міста. Про це у своїй дисертації «Власна назва в українській поезії II пол. XX ст. (семантико-функціональний аспект)» пише І. Хлистун [71].

Окремі елементи урбаністичного простору визначають загальний топос міста. Власні назви цих елементів «викликають асоціації з реальним населеним пунктом і стають важливими ознаками його художнього топосу (при цьому вони можуть переходити з одного твору в інший як в окремого автора, так і поміж різними письменниками) [19, с. 69].

Наприклад, традиційними ойконімами для більшості творів І. Франка є *Львів*, *Дрогобич*, *Борислав* («Борислав сміється», «Перехресні стежки», «Воа constrictor», «Ріпник», «На роботі», «Сойчине крило»). Ці географічні назви мотивовані насамперед територіальною приналежністю самого письменника. Дослідниця Франкового топонімікону М. Калиняк робить висновок, що «найбільшу кількість топонімів містить львівський текст, значно меншу – дрогобицький і бориславський [19, с. 72]. На підтвердження авторка пише: «Життя Франкових героїв проходить у львівських передмістях: Городецькому, Янівському, Байках, Вільці, на Пелчинських “горах”, коло Пелчинського ставу. Різні сюжетні колізії розгортаються на міських площах, які письменник часто називав “плацами”: Академічній, Бернардинській, Галицькій, Мар’яцькій, Ринку, площі св. Духа... На текстовій мапі Львова виразно проступають вулиці: Академічна, Баторія, Вірменська, Галицька, Гетьманські вали, Гончарська... Топографію міста творять характерні локації міської інфраструктури: Високий замок, ратуша, Краківська брама, єзуїтський костел... церква св. Юра, готель “Жорж”...» [19, с. 74].

Так само, як і антропонімічні, у художньому творі можуть бути й топонімічні опозиції. Показовою є комедія М. Куліша «Мина Мазайло», у якій топоніми вжито для підсилення так званої мовної проблеми: «Тільки що під'їхали до вокзалу, дивлюсь – отакими великими літерами: “Харків”. Дивлюсь – не “Харьков”, а “Харків”!.. навіщо ви нам іспортілі город?» [22, с. 85-86]. Дядько Тарас та тьотя Мотя – прихильники різних поглядів щодо сюжетного питання зміни прізвища.

Характерно, що вони ще й представники ворожих у цьому аспекті топонімів – Києва й Курська.

Літературні топоніми можуть утворювати синонімічні ряди. Це здебільшого назви одного й того ж географічного об'єкта, але в різні часи. У поезію, наприклад, вони «вносять колорит епохи чи місцевості й пов'язану з цим конотативність (оцінну, емоційну чи експресивну): Я одвічно такий / як Дніпро / Бористен / і Славута / воля й душа незакуті ... (Ю. Завгородній)» [71, с. 13].

Перебираючи на себе антропоморфні властивості, топоніми в літературному тексті часто позначають окремого персонажа. Гідроніми або хороніми персоніфікуються або виступають у ролі символів. При цьому додатковими засобами є метонімія, метафора. Наприклад, символічне значення хороніма *Україна* та гідроніма *Дніпро* знаходимо в поезії Тараса Шевченка: «Гомоніла Україна, Довго гомоніла...», «Зажурилась Україна – Така її доля! Зажурилась, заплакала, Як мала дитина», «А долі сивий наш козак Дніпро з лугами виграває», «Реве та стогне Дніпр широкий...» [75].

Як бачимо, у Т. Шевченка *Україна* уособлює багатостраждальну неньку-Батьківщину, а *Дніпро* найчастіше доповнюється епітетами «широкий», «дужий», «сивий», «старий», що позитивно характеризує літературний топонім, створюючи могутній і всевладний образ.

Літературно-художня зоонімія не така продуктивна в українській літературі порівняно з вищеназваними різновидами власних назв. Письменники використовують імена тварин для створення художнього образу, найчастіше алегоричного. Також зооніми введені в деякі твори для досягнення сатиричного ефекту.

Літературно-художні міфоніми притаманні творчості Лесі Українки, М. Коцюбинського, Олександра Олеся, Б. Лепкого та інших. Уявлення про міфічних істот здебільшого поширені на Волині та Гуцульщині. Зазвичай у художніх текстах ці літературні назви опоетизовані, наділені антропоморфними властивостями, виконують характеристичну, а нерідко й символічну функції.

Аналіз літературно-художніх теонімів не поширене явище в українському літературознавстві. Сакральність особливо відчутна в полемічних текстах XVI – XVII ст., у сентиментальній прозі. Наприклад, усі персонажі повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» свято вірять, що доля кожного залежить тільки від Бога.

Теоніми в літературному тексті можуть виступати маркерами біблійного сюжету або ж мати символічне значення. При цьому зазначимо, що з теонімами тісно пов'язані антропоніми біблійного походження. Наприклад, у творчості І. Франка до таких відносимо: *Мойсей, Каїн, Адам, Єва, Пілат* (поєми «Мойсей», «Смерть Каїна», «Страшний суд»). Про антропоніми як символами в текстах І. Франка зазначає Л. Явір: «у поезії І. Франка подибуємо значний пласт онімної символіки, що потребує лінгвостилістичного коментування» [77, с. 281]. «Багато поезій Івана Франка просякнуті сакральною тональністю, що особливо виразно звучить підсилена відповідною ономалексикою, зокрема теонімами» [77, с. 282].

Теоцентричну спрямованість також передають різні варіанти імен Бога. Онім *Творець* підкреслює творче начало, назва *Спаситель* указує на порятунок народу. Насамперед це стосується Ісуса Христа, який своїми муками й смертю втілює ідею спасіння людства. По-новому, наприклад, цей теонім подав Б.-І. Антонич. Поет-модерніст у вірші «Різдво» повністю переосмислив історію народження Ісуса. Спасителем, Месією називає Бога Микола Хвильовий у новелі «Я (Романтика)».

Окрім традиційної номінативної, оніми, ужиті в художньому тексті, виконують інші функції. Спираючись на сказане та класифікацію Л. Белея зокрема, функціональні особливості літературних назв можна узагальнити в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Функціональні особливості власних назв

Функція власної назви	Функціональні особливості
Номінативна	Імена героїв чи клички тварин стилістично-нейтральні, часто характерні для місцевості або

	епохи, описаних у творі. <i>Продовження таблиці 1.1.</i> Нейтральні топоніми лише локалізують місце подій.
Характеристична	Власна назва – засіб творення й характеристики внутрішнього світу образу-персонажа, показник його національної чи регіональної належності, соціального статусу, елемент портрета героя, часопросторовий маркер твору, виразник авторського ставлення.
Дейктична	Літературна назва має реальний протонім, що надає й образу, і самому твору реалістичності.
Ідеологічна	На вибір літературного найменування впливає ідеологія, соціальні умови. Власна назва може бути відображенням світоглядних настанов письменника чи героїв твору.
Символічна	Власна назва виступає в ролі символу, персоніфікується, набуває антропоморфних ознак, виходить за межі твору й стає загальною.
Стильова	Власна назва – показник певного стилю, напряму, течії.

Залежно від взаємозв'язку онімів із різними рівнями художнього тексту, спираючись на функції, запропоновані Л. Белеєм для антропонімів, виділяємо ряд таких, які доповнюють згадану класифікацію та можуть характеризувати не лише власні особові імена, але й різні види літературно-художніх назв: сюжетна, образна, словесно-образна, сюжетно-композиційна, проблемно-тематична, ідеаційно-концептуальна, хронотопна, жанрова (див. додаток Б).

Отже, власні назви здобувають науковий інтерес як із погляду мовознавства, так і літературознавства. У художніх творах вони не випадкові, а результат свідомого вибору письменника. Їх наявність в літературному матеріалі дозволяє

зробити висновок про те, що це функціонально важливі компоненти, важливі для аналізу різних структурних рівнів тексту.

1.3. Аналіз програм та підручників із української літератури для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл

Одним із способів з'ясування стану вивчення власних назв у старших класах є аналіз чинних програм та огляд підручників із української літератури для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл. Як вважає О. Бандура, шкільний підручник для старшої школи – літературознавче джерело, у якому встановлено основні навчальні орієнтири для педагога й учнів. Вона переконана у важливості підручника з української літератури, адже для вчителя-словесника він є «одним із керівних документів, що визначають зміст, характер і напрям педагогічної діяльності», а для учнів це одне з основних джерел знань [3, с. 4]. Те ж саме слід сказати й про шкільні програми.

Здійснивши аналіз чинних програм із української літератури для 10-11 класів (профільний та академічний рівні), констатуємо, що у відомостях із теорії літератури відсутні терміни, пов'язані з літературною ономастиком. Однак окремі згадки про літературно-художні оніми та поодинокі вказівки щодо роботи з ними все ж наявні. Про вагомість імен у процесі шкільного вивчення літератури свідчить той факт, що автори програми (профільний рівень) в рубриці «Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності» у предметній складовій серед усього іншого зазначають, що «учень/учениця знає ... імена і риси характеру героїв...» [62, с. 50].

Поділяючи думку О. Бандури («Без засвоєння теоретичних знань не може бути повноцінної літературної освіти, успішного формування читацького таланту» [32, с. 116]), та виходячи з мети й завдань наукового дослідження, вважаємо доцільним уведення таких теоретико-літературних понять, як «антропонім», «топонім», «зоонім», «міфонім», «урбанонім», «дейктична функція оніма» до рубрики «Теорія літератури». Здебільшого це буде актуальним в контексті монографічних тем,

присвячених творчості І. Нечуя-Левицького, Івана Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Підмогильного тощо.

Слід також здійснити деякі уточнення. Наприклад, терміни «міфологізм», «міфологічні образи» з'являються в рубриках із теорії літератури для 11 класу під час розгляду поезій В. Свідзинського та Б.-І. Антонича, однак потреба в тлумаченні цих теоретико-літературних понять виникає раніше – у процесі вивчення повісті «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського та драми-феєрії «Лісова пісня» Лесі Українки в 10 класі. Саме тут доречним буде й термін «міфонім».

Доцільно зазначити, що, оскільки названі теоретико-літературні поняття будуть новими для шкільних програм, а також вони є запозиченими з мовознавства, учителям літератури необхідно опанувати їх і вміти правильно використати в процесі аналізу художнього тексту. Таку роботу можна планувати вже на університетському рівні під час підготовки вчителів-словесників. На важливість готовності студентів-майбутніх учителів літератури до роботи з теоретико-літературними поняттями вказує О. Лілік. Методист акцентує на необхідності «оволодіння історико-літературними, психолого-педагогічними та методичними знаннями, необхідними для роботи з літературознавчими поняттями на уроках української літератури; формування вмінь і навичок оперування зазначеними поняттями...» [24, с. 146]. Погоджуємося з думкою О. Лілік, що «система формування готовності майбутніх учителів української літератури до роботи з теоретико-літературними поняттями ... має відображати логіку освітнього процесу на філологічних факультетах закладів вищої освіти» [24, с. 146-147].

Ні в змісті навчального матеріалу, ні в переліку предметних та ключових компетентностей автори програм не згадують про роботу з власними назвами художніх творів. Єдина вказівка на необхідність залучення найменування в процес аналізу літературного тексту наявна щодо творчості В. Стефаника, зокрема для новели «Камінний хрест» (10 клас). У програмі для рівня стандарту визначено: «Учень/учениця характеризує образ головного героя Івана Дідуха; пояснює багатозначність символіки камінного хреста, горба, прізвища головного героя» [61, с. 19]. Натомість у програмі для профільного рівня сказано лише загально:

«Учень/учениця характеризує образи головних героїв; називає і пояснює образи-символи» [62, с. 26].

У змісті навчального матеріалу, пов'язаного з творчістю Ю. Яновського, авторами програми для профільного рівня зроблено вказівку на дейктичну функцію антропонімів (імен героїв роману «Майстер корабля») та їхній зв'язок зі стильовими ознаками твору: «Прототипи персонажів твору та їхнє неоромантичне представлення – *То-Ма-Кі, Режисер, Сев, Тайях*» [62, с. 39].

Базову критичну, аналітико-синтетичну, теоретичну інформацію учні отримують саме з підручника. Із метою виявлення та об'єктивної оцінки особливостей вивчення власних назв було опрацьовано текстовий матеріал підручників із української літератури для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл 2001, 2003, 2005, 2010, 2011, 2018 та 2019 років. Усього проаналізовано 20 підручників (12 – для 10 класу та 8 – для 11 класу). Під час аналізу основну увагу було зосереджено на монографічних темах, присвячених тим літературним текстам, у яких власні назви мають функціональну значущість.

Огляд підручників із української літератури був спрямований на розв'язання таких завдань:

- виявити теоретико-літературознавчу основу поглибленої роботи з власними назвами на уроках української літератури в старших класах;
- проаналізувати методичний аспект опрацювання художніх онімів під час аналізу текстів;
- виокремити особливості навчального матеріалу для тих літературних творів, які є ключовими з точки зору вивчення власних назв різних типів.

Детальний аналіз критичних статей із підручників для 10-11 класів дозволяє зробити висновок, що автори (Р. Мовчан, О. Авраменко, В. Пахаренко, А. Фасоля, О. Слоньовська, О. Борзенко, О. Лобусова) насамперед акцентують на тих власних назвах, які мають реальних протонімів. Укладачі підручників повною мірою розкривають дейктичну функцію онімів, хоч часто і не вказують на це прямо. У коментарях до творів подано критичні пояснення наявності прототипів образів-персонажів, однак не завжди наголошено, що їхні імена теж мають протонімів.

Наприклад, аналізуючи головного героя новели «Три зозулі з поклоном», якого звати Михайлом, авторка розділу про Гр. Тютюнника Р. Мовчан покликається на автобіографізм твору: «Образ Михайла асоціюється з батьком письменника, свого часу також репресованого. Навіть ім'я не змінено, хоча про самі репресії в новелі не йдеться... А образ оповідача, хлопця-студента, нагадує самого автора» [60, с. 436].

Найпопулярнішим твором у контексті коментування життєвої основи в підручниках для 10 класу є повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». Зокрема, чіткі пояснення пропонує А. Фасоля: «Події, змальовані в “Кайдашевій сім'ї”, пов'язані з реально існуючим селом Семигори (нині Богуславський район Київської області). Прізвище Кайдаш було досить поширене в Стеблеві. Прототипами героїв стали члени родини Мазурів... Їхніми сватами дійсно були Довбуші» [63, с. 19]. А в рубриці «Читацькі діалоги» цього ж підручника подано чотири версії походження прізвища Кайдаш, а також запитання про те, яка з версій є, на думку учнів, найвірогіднішою [63, с. 24]. Більш детальні пояснення подає О. Слоньовська: «У творі чітко окреслено місце подій. Семигори – не плід творчої уяви, добре знайомий письменникові населений пункт, адже в дитинстві Івась часто гостював у родичів з цього села ... не раз зустрічався з членами сім'ї Мазурів ... Сім'я Мазурів, яких по-вуличному звали Кайдашами, і стала прототипом сім'ї літературних персонажів у побутово-сатиричній повісті. Навіть прізвище сватів Мазурів – заможних Довбушів – зберіг, а їхню язикату дочку теж переніс у повість, змалювавши скору на розправу Мотрю...» [66, с. 25]. Подібні коментарі подано й у підручнику за редакцією О. Слоньовської (2018 р.) з доповненням: «Хата заможних Мазурів справді стояла на кутку Солоному, коло церкви, поруч справді був горб, на якому ламалися вози» [58, с. 33]. Цікаво обіграно дейктичну функцію топоніма в підручнику для профільного рівня (автори О. Борзенко та О. Лобусова, 2018 р.). Старшокласникам запропоновано нарис із газети про село Семигори та прототипів сім'ї Кайдашів із запитаннями до нього. Важливо, що автори підручників указують не лише на реальність прізвища головних героїв, а й центрального топоніма також.

Інші прототипи згадано побіжно. Наприклад, у статті про роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» зазначено, що

«прообразом баби Оришки була нянька Панаса Мирного – кріпачка Ірина Батієнко» [63, с. 36], однак при цьому не подано жодних пояснень про зв'язок із образом самої героїні.

У всіх аналізованих підручниках із української літератури для 10 класів подано матеріали про автобіографічну основу комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля». При цьому цікавим є розмаїття варіантів прізвища батька митця, помилка в якому й вплинула на задум п'єси. Ось деякі пояснення різних авторів: «У документах його прізвище фігурувало в двох різновидах: Тобілевич і Тебілевич, тому рішення про дворянський титул виявилось не на користь позивача» [63, с. 47]; «...в різних паперах по-різному фігурувало прізвище предків: Тобілевич, Тобелевич, Тубілевич...» [53, с. 64]; «...в офіційних документах прізвище писалося по-різному: і Тобілевич, і Тобилевич» [54, с. 99]; «...у старих документах родове прізвище відрізнялося лише однією літерою – воно мало форму Тубілевич» [55, с. 60].

Цікавим матеріалом для школярів можна вважати не лише пояснення антропонімів та топонімів у художніх текстах, а й коментарі до імен чи прізвищ самих письменників. Наприклад, один із псевдонімів І. Франка розкрито в підручнику для 10 класу так: «У дитинстві малого Івана називали Мироном. За народними віруваннями, зміна імені, яким дитину охрестили, на інше мала захищати її від злих духів» [63, с. 51]. О. Авраменко пропонує доповнення до біографічного матеріалу про О. Гончара у вигляді тлумачення етимології прізвища Гончар [56, с. 179].

Автори підручників здебільшого вдаються до ґрунтовних пояснень літературних антропонімів, топонімів, зоонімів, вказуючи на символічну функцію власних назв у творах. Слід виділити найбільш важливі: антропонім у комедії «Хазяїн» Івана Карпенка-Карого: «Символічне прізвище дав автор своєму персонажеві: пузир – це куля, яка, наповнюючись повітрям, швидко збільшується, а потім неминуче лускає; або ж “овечий бурдюх, міхур”, він здатен гучно торохтіти, бо порожній (не випадково Калитка називає мільйонера “Пузир з горохом”). Отже, уся велич і навіть саме життя таких “овечих генералів” швидкоплинні» [51, с. 70]; зоонім у новелі М. Коцюбинського «Intermezzo»: «Символічними також стають

образи трьох вівчарок. Трепов – жандармерія, до речі, кличкою цього пса стало прізвище міністра внутрішніх справ Трепова, який підписував смертні вирoki селянам» [58, с. 137]; антропоніми в романі Івана Багряного «Тигролови»: «Символічність простежується у прізвищах героїв твору. Прізвище Многогрішний мав славний предок Григорія – гетьман Лівобережної України, який відстоював національну незалежність своєї Батьківщини. Прізвища Сірко та Мороз, оспівані у фольклорі, стали символами козацької доби, уособленням патріотизму, нескореності та волелюбності. Письменник використовує ці прізвища з метою увиразнити образи своїх героїв...» [57, с. 136], «Нащадок козака вбиває сучасного “тиглолова” – майора Медвина, що є втіленням тоталітарної системи (недарма прізвище слідчого суголосне з російською назвою ведмедя (медведь), який утілює Росію). Протистояння героїв набуває символічного значення: спритний і безстрашний тигр перемагає могутнього ведмедя» [59, с. 167].

Доопрацювання потребує рубрика «Словникова робота». В аналізованих підручниках немає жодної згадки про власні назви серед теоретико-літературних понять. Наприклад, під час вивчення твору В. Підмогильного «Місто» варто було б запропонувати учням визначення терміна «урбанонім», адже «Місто» – урбаністичний роман, однак не в усіх підручниках розкрито навіть поняття «урбанізм».

Цінним є те, що автори підручників іноді не просто пояснюють імена чи прізвища, а роблять спробу розкрити функціональне навантаження конкретної власної назви у творі. Наприклад, «Проблему зміни соціального статусу шляхом зміни прізвища згодом художньо реалізував Микола Куліш у трагікомедії «Мина Мазайло» [58, с. 79]; «Щоб досягти ефекту вірогідності, автори пригодницьких романів використовують реальні географічні назви, дати, імена історичних особистостей...» [57, с. 129]; «...Уля, яка, соромлячись прізвища Розсоха, називає себе Розсохиною... (обігрування прізвищ постає вдалим комедійним засобом)» [64, с. 108]; «У своєму запереченні національного вони переінакшують свої давні українські імена (Лина – замість Килина, Рина – замість Мокрина)...» [64, с. 110].

Позитивним є те, що в десяти з проаналізованих підручників робота з власними назвами стає засобом активізації інтелектуальної діяльності школярів, що відображено в методичному апараті. У рубриках «Запитання та завдання», «Підсумуйте прочитане», «Проаналізуйте твір», «Поміркуйте», «Діалог із текстом» після опрацювання окремих художніх творів старшокласникам запропоновано запитання репродуктивного та проблемного характеру. Виділимо найвлучніші з них.

- під час аналізу новели І. Франка «Сойчине крило» (10 клас): «Авторською підказкою, що наближає нас до розуміння душ обох героїв, є їхні імена. Хома походить від арамейського “близнюк”, “той, що має пару”. І ще: Хома – єдиний із 12 апостолів, який сумнівався у воскресінні Христа, аж поки не вклав пальці в його рани, по тому ж сердечно увірував. Наче й грайливо, але, мабуть, не випадково Манюся “перехрестила” коханого – намагалася змінити його ім’я. З Євангелій довідуємось і про Марію Магдалину. Вона була грішницею, яка щиро покалася і стала вірною ученицею Спасителя. Саме їй першій явився воскреслий Христос. Підтвердьте або спростуйте цю символіку імен героїв відповідними цитатами з тексту» [51, с. 124]; «...героїня тричі змінила ім’я героя. Пригадайте його справжнє ім’я. Який фразеологізм пов’язаний із цим іменем? Що він означає? Які нові імена дістав герой? Скориставшись пошуковою системою мережі Інтернет, з’ясуйте значення імен героя. Якого символічного змісту набувають ці зміни?» [52, с. 116].

- під час вивчення новели В. Винниченка «Момент» (10 клас): «Знайдіть у творі портрет Семена Пустуна. Які портретні деталі спростовують його “пустотливе” прізвище?» [65, с. 372];

- під час опрацювання драми В. Винниченка «Гріх» (10 клас): «За що Марія називає свою подругу “Муфтою”? Які риси характеру людини може характеризувати таке прізвище?» [65, с. 377]; «У чому ви вбачаєте символіку прізвища Сталинський? З яким політичним діячем ХХ століття воно викликає у вас асоціації? У чому ще полягає подібність цих двох осіб?» [65, с. 379];

- під час аналізу роману Івана Багряного «Тигролови» (11 клас): «Поясніть етимологію прізвищ Многогрішний та Сірко» [59, с. 171]; «Автор неодноразово звертає увагу на збіги в долі героїв: Григорій має сестру на ім’я Наталка, і дочка

Сірків також Наталка; Многогрішний, як дружина Сірка, з Київщини. Чи випадковими є такі паралелі? Який тут підтекст?» [64, с. 160]; «Чому автор дав своїм героям прізвища видатних історичних осіб козацької доби? Які вчинки Григорія Многогрішного вказують на його генетичну спорідненість із далеким предком?» [57, с. 134];

- під час роботи над новелою О. Гончара «Модри Камень» (11 клас): «Оповідач не має імені, хоча його напарник названий Іллею. Як ви думаєте, чому?» [59, с. 191];

- під час опрацювання новели Миколи Хвильового «Я (Романтика)» (11 клас): «Чому, на вашу думку, автор дав героєві ім'я Андрюша, а не Андрій?» [56, с. 48]; «Розкрийте символічне значення імені матері в новелі “Я (Романтика)”» [56, с. 49; 68, с. 68].

З погляду організації дослідницької діяльності школярів продуктивною є трагікомедія М. Куліша «Мина Мазайло». У підручниках для 11 класу саме до цього художнього тексту сформульовано найбільше запитань та завдань, пов'язаних із антропонімом. Не дивно, адже саме власна назва стає центром проблематики твору.

Зокрема, це такі завдання:

- «Навіщо Мина Мазайло вирішив змінити прізвище? Чи етично, на ваш погляд, без вагової причини міняти прізвище своїх предків, навіть якщо воно не звучить благородно? У яких випадках зміна прізвища є виправданою? Прочитайте цитату з комедії, де дядько Тарас розповідає про одіозне прізвище секретаря земської повітової управи Каленика Митрофановича й величезні труднощі у справі зміни прізвища за царської влади. Прокоментуйте ситуацію» [67, с. 151];

- «Якого ефекту досягає М. Куліш обігруванням прізвищ? Наведіть приклади» [64, с. 112].

У рубриці «Творчі завдання» знаходимо таке: «Дослідіть походження вашого власного прізвища, підготуйте усне повідомлення про це в класі» [67, с. 152]. У рубриці «Домашнє завдання» пропонують: «Поміркуйте над походженням імен дійових осіб з комедії М. Куліша “Мина Мазайло”. Чому саме такими іменами автор наділив своїх літературних героїв?» [56, с. 126; 68, с. 148].

Цікавими є завдання щодо порівняння однакових чи співзвучних власних назв у творчості різних письменників. Це створює своєрідні ономастичні паралелі між літературними текстами. У підручнику для 11 класу є навіть спеціальна рубрика «Діалоги текстів» [59]. Наприклад, завдання до драми В. Винниченка «Гріх» (10 клас): «Які схожі риси можна віднайти в характерах Сталинського та героя зі співзвучним прізвищем Стальський із твору І. Франка «Перехресні стежки»?» [65, с. 379]; до трагікомедії М. Куліша «Мина Мазайло»: «Пригадайте з української літератури, який іще головний персонаж трагікомедії мав проблеми, пов'язані з прізвищем. У чому вони виявилися? Знайдіть спільні та відмінні риси між героями. У “Лісовій пісні” Лесі Українки претендентка на роль дружини Лукаша також має ім'я Килина. Що символізують ці жінки в кожному з творів?» [59, с. 133].

Такі завдання вважаємо продуктивними, адже вони дозволяють старшокласникам усвідомити концептуальне значення не тільки образів-персонажів, а й самих найменувань, зробити вичерпні висновки про функціональність таких назв на основі порівняння їх використання в різних художніх творах та дати ґрунтовну оцінку текстах загалом.

Отже, у контексті досліджуваної проблеми аналіз програм та підручників із української літератури відіграє вагому роль. Можна зробити висновки, що проблема вивчення власних назв недостатньо висвітлена в підручниках для 10-11 класів. Згадки про літературно-художні оніми здебільшого зведені до опису в коментарях до твору, тобто подані учням у готовому вигляді. При цьому жодних видів діяльності з онімами не запропоновано.

У критичних статтях, запитаннях та завданнях, інших рубриках підручників увагу сконцентровано більше на антропонімах і зовсім недостатньо інформації про інші види власних назв. До того ж не завжди є вказівка на функціональну роль обраного автором оніма в конкретному творі.

Автори підручників підкреслюють справжність власних найменувань, вказуючи на реальних прототипів персонажів, однак при цьому не наголошують на зв'язку імені чи прізвища з образом носія. Такі найменування часто виконують лише номінативні ролі, підсилюючи реалістичність зображуваних подій. Проте у деяких

підручниках може взагалі не бути жодної згадки про реальну основу художніх творів та використаних там власних назв.

Методичний апарат підручників теж в основному спрямований на антропоніми (імена або прізвища, зрідка прізвиська). Завдань до інших видів власних назв не знайдено.

Загалом цілісний аналіз чинних програм та підручників із української літератури для 10-11 класів засвідчив, що робота з власними назвами здебільшого проводиться нецілеспрямовано. Це дозволяє запропонувати ряд логічних рекомендацій:

- дати учням теоретико-літературні поняття «дейктична функція оніма» уже під час вивчення першого твору шкільної програми для старших класів – повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»; «міфонім» – у процесі аналізу повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» та поглибити його на основі дослідження особливостей драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня»; «урбанонім» – опрацьовуючи роман В. Підмогильного «Місто» (прикметно, що навіть терміни «урбанізм» чи «урбаністичний роман» подано не в усіх аналізованих підручниках);
- поглибити статті підручників із української літератури інформаційними довідками про походження та значення окремих імен, прізвищ, міфологічних назв;
- удосконалити методичний апарат підручників для 10-11 класів за рахунок завдань на зіставлення словникових та текстуальних значень власних назв, розширити аналіз найменувань та оцінку їх функцій у художньому творі;
- доповнити методичні рубрики завданнями та запитаннями, що стосуються літературно-художніх топонімів, зоонімів, міфонімів тощо.

У цілому підручник має допомагати старшокласникам виявляти й пояснювати концептуальну роль літературно-художнього оніма та давати цілісну оцінку тексту крізь призму наявних у ньому видів власних назв. При цьому вчителю треба критично оцінювати залучення термінів, адже слушною є заувага О. Бандури про те, що «для вивчення в кожному класі добираються окремі поняття з окремих розділів... розглядаються на різному матеріалі і в різний час, тобто спонтанно, внаслідок чого зв'язки між поняттями втрачаються» [32, с. 119].

Отже, учителю літератури варто систематизувати поняття літературно-художньої ономастики та залучати їх до роботи цілеспрямовано й послідовно з відповідним повторенням та доповненням під час аналізу різних літературних текстів.

1.4. Психолого-педагогічні та методико-літературні основи вивчення власних назв у школі

Художня література посідає особливе місце серед шкільних дисциплін гуманітарного циклу як «мистецтво слова і спосіб формування загальної культури людини, її моральних орієнтацій і цінностей» [31]. Вона має значний потенціал для розвитку дитини. Проте організація її вивчення потребує врахування закономірностей вікової психології.

Період ранньої юності (10-11 класи) вважають найбільш оптимальним для літературного розвитку. Слід виділити основні риси, притаманні учням старшого шкільного віку. Є. Пасічник зазначає, що саме в цей час «поглиблюється процес естетичного осмислення твору, розвивається здатність помічати художні прийоми і багато таких деталей, на які не звертають увагу учні п'ятих-шостих класів.... Художні твори, з якими знайомляться старші підлітки, викликають у них більше асоціацій...» [36]. У цю сферу літературних зацікавлень мають потрапляти й власні назви, вивчення яких може вступати у взаємодію з цілим комплексом психологічних особливостей, якими володіють учні названого періоду. Зокрема, слід назвати формування Я-концепції, життєвих ідеалів, ціннісно-сміслової спрямованості власного існування, орієнтацій у сфері культури, світогляду, моральної свідомості, цінностей, норм поведінки, соціальних ролей, способу та стилю життя [35]. До того ж рання юність – це період самоідентифікації, осмислення самого себе. «У підлітковому віці в процесі формування цінностей, ідеалів, цілей, професійних і особистісних планів особливого розвитку набуває складова і основа особистості, її “Я”. Це організована система поглядів, установок і мотивів особистості, які

обумовлюють її неповторність, незмінність та самототожність» [10]. Саме тому, як зауважують педагоги, не можна нехтувати індивідуальними особливостями школярів, на основі яких і будується навчальний процес. «Урахування індивідуальних особливостей учнів у навчанні та вихованні не є пристосуванням мети і змісту навчання і виховання до окремого учня, а пристосуванням прийомів, методів і форм педагогічного впливу до індивідуальних особливостей з метою забезпечення запрограмованого рівня розвитку особистості» [69, с. 45].

Орієнтуючись на названі психологічні характеристики та дидактичні настанови, учитель-словесник може цілеспрямовано використовувати власні назви з метою розвитку внутрішніх якостей старшокласників. Так, у багатьох випадках функціонування онімів пов'язане з образами-персонажами, які перебувають у ситуації вибору тих чи інших поведінкових стратегій, що свідчить про моральний рівень, ступінь національної самоідентифікації, здатність бути повноцінним членом суспільства. У випадку Терентія Пузиря, Мартина Борулі (Берулі), Мина Мазайла (Мазеніна), Степана (Сефана) Радченка, Сашка (Олександра Петровича) (твори Івана Карпенка-Карого, М. Куліша, В. Підмогильного, О. Довженка) саме найменування або його зміна є свідченням духовних процесів, які відбуваються всередині персонажів. Вивчаючи названі образи, учні потрапляють в ситуацію оцінної діяльності, коли доводиться осмислювати те, як герой усвідомлює самого себе, які соціальні ролі собі накреслює, якими ідеалами керується, який стиль життя програмує. Відповідно в центр уваги учасників навчального процесу потрапляють Я-концепція, ціннісна шкала та погляд на зовнішній світ персонажів, вдало виражені письменниками з допомогою власних імен. Отже, опрацювання онімів вписується в поглиблене вивчення образів-персонажів і в комплексі такої діяльності виконує свою розвивальну функцію. Для учнів, які самі перебувають у стані глибокого самоусвідомлення та вибору життєвої стратегії, опрацювання художнього матеріалу із визначеними характеристиками – додатковий стимул для активізації відповідної внутрішньої роботи.

З іншого боку, власні назви є знаками культури, унаочненням її розвитку на певному етапі. Старшокласники цілком здатні осмислювати історико-літературні

процеси, давати оцінку стану літератури в конкретні періоди, виявляючи її стильові риси. Наприклад, власні назви, використані Панасом Мирним, І. Нечуєм-Левицьким, письменниками-драматургами другої половини XIX століття представляють реалізм як художній стиль, а міфоніми увиразнюють особливості неоромантизму. Водночас вивчення іменних форм сприяє становленню цілісних та різнобічних уявлень про культурні пріоритети українського народу в царині найменування людей, використання імен для соціальної та культурно-національної ідентифікації особи.

Проте слід пам'ятати, що ступінь засвоєння нового матеріалу значною мірою залежить від рівня сформованості мотиваційного компонента. «Успішність уроків з літератури забезпечується лише тоді, коли учні набувають знань не заради оцінок, а насамперед тому, що знайомство з художнім твором стало для них духовною потребою» [36]. Така ситуація можлива тільки за умови, коли в контексті вивчення власних назв учням будуть запропоновані види діяльності, які підвищують інтерес до мистецтва слова, роблять навчання вдумливим. При цьому слід враховувати, що «саме у старшому шкільному віці проявляється свідоме позитивне ставлення до навчання, їх цікавлять переважно ті предмети, які будуть потрібні у подальшому житті...» [7, с. 78]. Від позитивного ставлення старшокласників до літератури залежить ефективність осмислення художнього твору з усіма його особливостями, зокрема й онімами. Тому необхідно підвищувати зацікавленість художніми текстами. Для цього підходить проблемне навчання. Створення відповідних ситуацій (евристичні бесіди, дискусії, літературні дебати тощо) значно активізує бажання усвідомити прочитане.

Старші класи – це завершальний етап шкільного вивчення літератури. Спираючись на вікові особливості учнів, автори Концепції літературної освіти зазначають, що 10-11 класам притаманне творчо-критичне читання [31]. Розробивши методику розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури, науковиця Н. Скоморовська формулює висновки: «...критичне мислення – необхідна умова розвитку молоді людини та її успішної адаптації у соціумі. Для сучасного суспільства цінними є ті особистості, які вміють самостійно працювати з інформацією... пропонувати та перевіряти гіпотези...

визначати причинно-наслідкові зв'язки, генерувати та втілювати нові ідеї, переконливо, обґрунтовано висловлювати свої погляди...» [42, с. 12]. У процесі аналізу художнього твору учням старших класів часто доводиться критично осмислювати філософські проблеми, порушені письменниками, висловлювати власні оцінки діям, вчинкам, поведінці персонажів. Критичне та аналітичне мислення старшокласники мають застосовувати й під час поглибленого дослідження власних назв. Це полягає в поясненні специфіки та функціонального навантаження онімів у конкретних творах.

Психологи вказують, що головним у розвитку мислення в цьому віковому періоді «є той факт, що підліток вперше оволодіває процесом утворення понять, що він переходить до нової і вищої форми інтелектуальної діяльності – до мислення поняттями» [35]. Однак варто наголосити на відсутності ономастичної термінології в шкільній теорії літератури. Залучаючи до аналізу художнього твору власні назви, учні мають послуговуватися теоретико-літературними поняттями літературно-художньої антропонімії, топонімії, зоонімії тощо.

Щодо питань теорії літератури методисти (О. Бандура, Н. Волошина) вважають, що «вчитель-словесник має навчити школярів не тільки свідомо, активно, творчо засвоювати “готові” теоретичні знання, а й самим виводити із художніх творів певні поняття, положення, закономірності і навчитися використовувати їх для набуття нових знань...» [32, с. 14]. Такими новими поняттями для старшокласників і є різновиди літературно-художніх онімів, функціонально значущі в художніх творах.

Уроки літератури значно впливають на розвиток емоційної сфери учнів. Це не лише естетичне задоволення від художнього твору, а й забезпечення прояву широкої палітри емоцій і переживань, які характерні для старшого підліткового віку. Більшість проблем, порушених авторами у текстах, близькі підліткам, що стимулює висловлювати власні судження, співпереживати чи засуджувати та в цілому формує культуру вираження емоцій. В. Сидоренко стверджує, що «вивчення творів української літератури допомагає учням старших класів вибудовувати власний світ цінностей...» [40, с. 8], які в художньому матеріалі постають, зокрема, й через систему власних назв. На думку В. Шуляра, «вчитель має допомогти учням-читачам

віднайти ключовий концепт, навколо якого «зав'язуються» духовно-моральні, ціннісно-етичні норми художнього твору» [76, с. 8]. Художньо мотивована власна назва завжди є таким концептом, який концентрує в собі світоглядні, моральні та естетичні пріоритети письменника.

У випадку вивчення творів патріотичного звучання (наприклад, роману Івана Багряного «Тигролови») оніми-концепти сприяють формуванню культурно-національної ідентичності школярів, про яку говорить, зокрема, Л. Удовиченко, підкреслюючи важливість «виховання таких ідеалів, такого типу особистості, яка постійно відчуває себе часткою нації, виявляє свою причетність до її історії, традицій, культури, духовного життя в широкому значенні цього слова» [50, с. 72]. Найменування (*Многогрішний, Сірко*), використані Іваном Багряним, є цілеспрямованою дією з метою активізації в читачів історичних знань про видатні постаті минулого України, що й посилює в учнів національну ідентичність.

Виходячи з власних найменувань та поведінки, учні мають сприймати персонажів Багряного як взірці справжніх носіїв української національної свідомості, що в умовах чужого краю продовжують традиції предків. Підтвердженням тому є розповідь Сірчихи: *«Це була наша друга Україна, нова Україна, синку, але щасливіша. І назви наші люди подавали тут свої, сумуючи іноді за рідним краєм: Київ, Чернігівка, Полтавка, Українка, Катеринославка, Переяславка тощо»* [1].

Спрямованість та процесуальні закономірності шкільного вивчення мистецтва слова забезпечують такі дисципліни, як дидактика та методика літератури. «Визначаючи структуру уроку, вчитель повинен враховувати тему і зміст, найдоцільніші методичні засоби і прийоми, конкретні умови, в яких відбуватиметься урок, рівень підготовленості учнів тощо» [69, с. 191]. Для організації дослідного навчання з поглибленим вивченням власних назв є важливими педагогічні поняття, зокрема: «мета освітнього процесу», «загальнодидактичні та методико-літературні принципи», «етапи навчальної роботи», «навчальна ситуація», «методи навчання», «шляхи аналізу літературного твору», «типи і види уроків з української літератури».

Вирішенню поставленої наукової проблеми сприяють напрацювання вітчизняних дидактів. Цінним вважаємо типологію уроків, запропоновану В. Онищуком, яка дозволяє забезпечити ключові етапи навчального процесу: засвоєння нових знань, формування вмінь і навичок, їх контроль та корекцію, узагальнення та систематизацію, застосування в нових умовах. «Майстерність учителя – вміло володіти методикою і технологією уроку, творчо застосовувати найновіші досягнення педагогічної науки, раціонально керувати навчально-пізнавальною діяльністю учнів» [34].

Необхідною під час опрацювання художніх онімів є система шляхів аналізу літературного тексту, створена провідними методистами України (Ю. Бондаренком, Н. Головченко, Ю. Горідько, Н. Грицак, Л. Неживою, А. Ситченком, Г. Токмань, Л. Удовиченко, Н. Романишиною). Ці шляхи дозволяють різнобічно опрацьовувати власні назви, розглядаючи їх у різних художніх контекстах.

Подієвий та композиційний аналіз: у межах різних етапів розвитку сюжету, зовнішньоконпозиційних частин.

Хронотопний аналіз: як орієнтир часопросторової організації тексту.

Пообразий аналіз: як засіб характеристики персонажа.

Словесно-образний аналіз: як мовний концепт із поліфонічним звучанням.

Проблемно-тематичний, ідеаційно-концептуальний, філософський аналіз: як виразних світоглядних орієнтирів письменника.

Жанровий та структурно-стильовий аналіз: як елемент жанрової та стильової організації тексту.

Шляхи аналізу літературних творів дозволяють сформувати систему видів уроків (за Ю. Бондаренком [8]), які є частиною типологічно зумовленої системи занять, запропонованої В. Онищуком. Уроки пообразного, хронотопного, структурно-стильового аналізу – діяльнісна основа для вирішення поставленої наукової проблеми.

Отже, базовими основами для роботи з власними назвами на уроках української літератури в старших класах є врахування особливостей вікової психології, загальнодидактичних та методико-літературних напрацювань, які

стосуються організації навчального процесу і можуть бути корисними для вирішення названої проблеми.

Висновки до розділу 1

Питання функціональності власних назв у художніх творах входило в коло інтересів багатьох науковців. Однак, незважаючи на ряд ґрунтовних досліджень із мовознавства та літературознавства, проблема поглибленого вивчення онімів у процесі шкільного аналізу художнього твору досліджена недостатньо та потребує подальших методичних напрацювань.

На основі опрацювання мовознавчих та літературознавчих досліджень слід виділити такі закономірності функціонування власних назв: найменування в літературному творі виконують ряд завдань (номінативне, характеристичне, ідеологічне, символічне, дейктичне, стильове); літературно-художні оніми вступають у взаємозв'язок з іншими елементами твору, особливо системою образів-персонажів та хронотопом, зумовлюють жанрові та стильові властивості. Із цього можна зробити висновок, що власна назва, використана з художньою метою, досить часто має багато значень, тобто є концептом.

Рівень вирішення проблеми перевірено шляхом опрацювання програм та підручників з української літератури для 10-11 класів. Результати аналізу дозволяють сформулювати ряд пропозицій щодо вивчення власних назв під час шкільного вивчення художніх творів. Зокрема:

- увести до переліку теоретико-літературних понять, пропонованих навчальними програмами, терміни «антропонім», «топонім», «зоонім», «міфонім», «урбанонім», «дейктична функція»;

- поглибити навчальні матеріали оцінними судженнями літературознавців про функції власних назв у конкретних текстах;

- розширити дослідницьку діяльність старшокласників із власними назвами різних видів в літературних текстах, застосувавши спеціально розроблені завдання та запитання.

Психологічними основами для вивчення власних назв на уроках української літератури в 10-11 класах є врахування вікових особливостей учнів: посилення в них естетичних та культурологічних підходів до осмислення літературної творчості, критичного мислення, власної ціннісно-цільової спрямованості, активного використання ними термінологічного апарату та ін. Ефективність навчання залежить також від використання спеціально спроектованих уроків (типів, видів), структура яких пов'язана з необхідними для вирішення наукової проблеми шляхами аналізу літературного матеріалу.

Отже, здобутки декількох наукових галузей (мовознавства, літературознавства, психології, педагогіки, методики навчання) створюють передумови для формування в учнів умінь знаходити, виділяти, спостерігати та аналізувати власні назви, класифікувати відповідно до ономастичних розділів, визначати особливості й роль у літературному матеріалі, порівнювати та критично осмислювати, використовувати як регулятори навчальної діяльності під час опрацювання окремих художніх елементів, зокрема образів-персонажів, часопросторових утворень, жанрових та стильових рис, твору в цілому.

Основні результати першого розділу дисертаційної роботи опубліковані в наукових працях автора [17; 18].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Багряний Іван. Тигролови. Текст твору. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=30>
2. Бандура О. М. Теорія літератури: Посібник для вчителів. Київ: Радянська школа, 1969. 288 с.
3. Бандура О. М. Шкільний підручник з української літератури. Київ: Пед. думка, 2001. 76 с.
4. Белей Л. О. Ім'я дитини в українській родині. Харків: Фоліо, 2010. 282 с.
5. Белей Л. О. Літературно-художні імена-символи. *Культура слова*. Київ: Наукова думка, 1996. Випуск 46-47. С. 63 – 67.
6. Белей Л. О. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії ХІХ-ХХ ст. Ужгород, 1995. 120 с.
7. Білоус О. В. Вікова психологія: Навчальний посібник. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. 108 с.
8. Бондаренко Ю. І. Загальна модель шкільного навчання української літератури: монографія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 392 с.
9. Бук С. Н. Онімний простір роману Івана Франка «Перехресні стежки». *Ономастичні науки*. 2012. № 4. С. 68 – 76.
10. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ: Просвіта, 2001. 415 с.
11. Дейниченко Н. П., Лиманчук Л. М. Власні назви в картині зоряного неба. *Філологічні науки: збірник наукових праць*. Суми: СумДПУ, 2010. С. 27 – 36.
12. Дзира Я. І. Антропоніміка. Енциклопедія історії України: Т. 1. Київ: Наукова думка, 2003. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Antroponimika>.
13. Єр'оміна О. В. Лінгвістичні засади вивчення прізвищ української мови. *Український смисл*. 2012. № 2. С. 47 – 53.
14. Жайворонок В. В. Що не ім'я – то образ, що не прізвище – шукай змісту. *Рідне слово*. Київ, 1974. № 8. С. 27 – 33.

15. Желєзняк І. М. Теонім. Українська мова: енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія, 2000. С. 629.
16. Зубко А. М. Українська ономастика: здобутки та проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2007. № 15. С. 262 – 281.
17. Івахно Н. О. Загальний огляд мовознавчого аспекту вивчення власних назв. *Україна, українська мова – світ ХХІ століття у діалозі культурно-мовних, морально-громадянських цінностей особистості та педагогічних систем: ел. зб. статей за матеріалами Дванадцятій Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 25 жовт. 2019 р.* / [за наук. ред. Г. О. Васьківської]. Київ: Педагогічна думка, 2019. С. 107 – 112. (Серія: Дидактика: теорія і практика).
18. Івахно Н. О. Теоретичні засади шкільного вивчення топонімів у літературному тексті: система компетенцій. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 28. Том 2. С. 99 – 103.
19. Калиняк М. Урбаністична топоніміка Франкової прози: трансформація реального топосу в художній. *Українське літературознавство*. 2014. Вип. 78. С. 69-76.
20. Карпенко О. Ю. Про літературну ономастику та її функціональне навантаження. *Записки з ономастики*. Випуск 4. URL: <http://karpenko.in.ua/wpcontent/uploads/2013/02/Karpen4.pdf>.
21. Крохмаль І. Українські прізвища як культурно-мовне явище. *Вивчаємо українську мову і літературу*. 2006. № 15. С. 2 – 4.
22. Куліш М. Мина Мазайло. Харків: Фоліо, 2020. 141 с.
23. Лавер О. Г. Символічна функція літературно-художніх антропонімів у романі Івана Багряного «Тигролови». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2014. Вип. 2. С. 28 – 32.
24. Лілік О. О. Система формування готовності майбутніх учителів української літератури до роботи з літературознавчими поняттями: загальна характеристика. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник*

наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету. 2019. Вип. 23. Т. 2. С. 144-148.

25. Лілік О. О., Сазонова О. В. Антропоніми в художньому дискурсі Галини Пагутяк (на матеріалі романів «Урізького циклу»). *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Сер.: Філологічні науки (мовознавство)*. 2019. № 11. С. 83-87.

26. Лучик В. В. Топоніміка. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 124.

27. Макеєва К. С. Про аспекти топонімічних досліджень в сучасній лінгвістиці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філологічна*. Вип. 24. С. 189 – 193.

28. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. Київ: Знання, 1990. 48 с.

29. Мельник М. Р. Ономастика творів Ліни Костенко: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. Одеса, 1999. 18 с.

30. Мороз О. Топоніми як компоненти художнього тексту (на матеріалі роману «Сонячна Машина» В. Винниченка). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2011. Випуск 15. С. 351 – 355.

31. Наказ МОН № 58 від 26.01.11 року «Про затвердження Концепції літературної освіти». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0058736-11#Text>

32. Наукові основи методики літератури. Навчально-методичний посібник / За редакцією доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н. Й. Волошиної. Київ: Ленвіт, 2002. 344 с.

33. Німчук В. В. Українська ономастична термінологія. *Повідомлення української ономастичної комісії*. Київ: Наукова думка, 1966. Вип. 1. С. 24 – 43.

34. Онищук В. О. Типи, структура і методика уроку в школі. Київ: Радянська школа, 1973. 159 с.

35. Павелків Р. В. Вікова психологія: підручник. Вид. 2-е. Київ: Кондор, 2015. 469 с.

36. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах. – Київ, Ленвіт, 2000. 384 с.

37. Пономарьов А. П. Українська етнографія: курс лекцій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 1994. 316 с.
38. Попович Н. Ф. Літературно-художня антропонімія української драматургії XIX – XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. Ужгород, 2004. 20 с.
39. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. Київ: Наукова думка, 1966. 216 с.
40. Сидоренко В. В. Науково-методичне забезпечення навчання української літератури в старшій школі: освітні виклики, сучасний стан і перспективи на майбутнє. *Українська мова і література в школі*. – Київ, 2015. № 3. С. 26 – 35.
41. Сізова К. Л. Ономастична характеристика як складова портрета героя у драматургії. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 214. С. 168 – 170.
42. Скоморовська Н. Б. Розвиток критичного мислення старшокласників на уроках української літератури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.02. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 16 с.
43. Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958.
44. Слоньовська О. В. Слід невловимого Протея (Міф України в літературі української діаспори 20-х – 50-х років XX століття): монографія. Вид. 2-ге. Івано-Франківськ: Плай; Коломия: Вік, 2007. 688 с.
45. Стефаник В. Камінний хрест. Текст твору URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=336>
46. Топтун В. М. Взаємозв'язки антропонімів та зоонімів в українських говорах Чернігівщини. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Філологічні науки*. 2010. Кн. 2. С. 75 – 77.
47. Топтун В. М. Мотивація кличок в українській зооніміці. *Література та культура Полісся*. 2008. Вип. 43. С. 159 – 165.
48. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. Частина II: Функціонування власних назв: монографія. Хмельницький: ХНУ, 2009. 374 с.

49. Торчинський М. М. Структурування ономастикону за особливостями походження власних назв. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2014. Вип. 7. С. 174 – 180.
50. Удовиченко Л. М. Проблема культурно-національної ідентичності та шляхи її вирішення у новій українській школі. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2022. 37 (1). С. 70-75.
51. Українська література (профільний рівень): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти / Василь Пахаренко. Київ: Грамота, 2018. 272 с.
52. Українська література (профільний рівень): підруч. для 10 класу закл. загал. серед. освіти / О. І. Борзенко, О. В. Лобусова. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 240 с.
53. Українська література (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти / О. Авраменко, В. Пахаренко. Київ: Грамота, 2018. 256 с.
54. Українська література (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти / Л. Т. Коваленко, Н. І. Бернадська. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018. 320 с.
55. Українська література (рівень стандарту): підруч. для 10 класу закл. заг. серед. освіти / О. І. Борзенко, О. В. Лобусова. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 240 с.
56. Українська література (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти / Олександр Авраменко. Київ: Грамота, 2019. 256 с.
57. Українська література (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти / А. М. Фасоля, Т. О. Яценко, В. В. Уліщенко, В. М. Тименко, Г. Л. Бійчук. Київ: УОВЦ «Оріон», 2019. 240 с.
58. Українська література (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Слоньовська, Н. В. Мафтин, Н. М. Вівчарик. Київ: Літера ЛТД, 2018. 224 с.
59. Українська література (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Слоньовська, Н. В. Мафтин, Н. М. Вівчарик. Київ: Літера ЛТД, 2019. 256 с.
60. Українська література. 11 клас. Підручник для серед. загальноосвіт. шк. / за заг. ред. Р. В. Мовчан. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 496 с.

61. Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 10 клас. Рівень стандарту» / Р. В. Мовчан, С. Р. Молочко, Д. І. Дроздовський, Л. Т. Коваленко та ін. Київ, 2017.

62. Українська література. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. 10–11 класи. / Усатенко Г. О., Фасоля А. М.

63. Українська література. Рівень стандарту: підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. / А. М. Фасоля, Т. О. Яценко, В. В. Уліщенко, Г. Л. Бійчук, В. М. Тименко. Київ: Педагогічна думка, 2018. 192 с.

64. Українська література. Рівень стандарту: підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти / Л. Т. Коваленко, Н. І. Бернадська. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2019. 256 с.

65. Українська література: підруч. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень) / Г. Ф. Семенюк, М. П. Ткачук, О. В. Слоньовська [та ін.]; за заг. ред. Г. Ф. Семенюка. Київ: Освіта, 2010. 416 с.

66. Українська література: підруч. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень) / Г. Ф. Семенюк, М. П. Ткачук, О. В. Слоньовська [та ін.]; за заг. ред. Г. Ф. Семенюка. Київ: Освіта, 2010. 352 с.

67. Українська література: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень) / Г. Ф. Семенюк, М. П. Ткачук, О. В. Слоньовська [та ін.]; за заг. ред. Г. Ф. Семенюка. Київ: Освіта, 2011. 416 с.

68. Українська література: Підручник для 11 кл. загальноосвітн. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень) / наук. ред. Р. В. Мовчан. Київ: Грамота, 2011. 352 с.

69. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. Вид. 2-ге, випр., доп. Київ: Академвидав, 2007. 560 с.

70. Хвильовий Микола. Я (Романтика). Текст твору. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=660>

71. Хлисту́н І. Власна назва в українській поезії II половини ХХ ст. (семантико-функціональний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2006. 20 с.
72. Хлисту́н І. Топоніми в художньому тексті (на матеріалі української поезії II пол. ХХ ст.). *Урок української*. 2003. № 10. С. 23 – 25.
73. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с.
74. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. Київ: Наукова думка, 1977. 235 с.
75. Шевченко Т. Зібрання творів в шести томах. Київ: Наукова думка, 2003. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev1.htm>
76. Шуляр В. І. Ціннісно-етична парадигма в системі літературної освіти Нової української школи (теоретико-методологічна візія) I частина: практико-орієнтована монографія. Миколаїв: ОППО, 2022. 198 с.
77. Явір Л. В. Антропоніми як символами поетичного дискурсу Івана Франка. *Записки з ономастики*. 2014. Вип. 17. С. 280-292.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ УЧНЯМИ 10-11 КЛАСІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

2.1. Методична модель поглибленого вивчення власних назв у процесі аналізу художнього твору в старших класах

Методика поглибленого вивчення власних назв у літературному тексті – це цілісна модель роботи. Її важливими компонентами є система принципів навчання, шляхів аналізу художнього твору, етапів із відповідними навчальними ситуаціями, методів та прийомів, критеріїв оцінювання досягнень.

Методична модель сформована з орієнтацією на класно-урочну систему. Практичне втілення передбачає виконання старшокласниками спеціальних видів діяльності, спрямованої на опрацювання літературного матеріалу, пропонованого навчальними програмами для 10-11 класів.

В основу методичної моделі закладено загальнодидактичні принципи навчання.

Принцип науковості, зміст якого варто сформулювати на засадах декількох галузей: мовознавства, літературознавства, психології, методики навчання літератури.

Із позицій мовознавства, принцип науковості під час поглибленого вивчення власних назв полягає у виборі ключових теоретико-літературних понять, які виконують роль теоретичного забезпечення навчального процесу, зокрема: «антропонім», «топонім», «зоонім», «теонім», «міфонім». Ці категорії вироблені в межах ономастики – окремої мовознавчої дисципліни. Вони спрямовують осмислення учнями відповідних їм художніх явищ.

Аналіз літературних творів із поглибленим дослідженням власних назв у старших класах має відбуватися з урахуванням законів сучасного літературознавства, яке орієнтує на теорію словесного мистецтва та особливості

розвитку літературного процесу в цілому. Продуктивною є система наукових дефініцій, що означають художній простір, у якому функціонують власні назви. У першу чергу сюди входять поняття «хронотоп», «позасюжетні елементи» для дослідження топоніміки, «персонаж», «засоби його творення» – для антропонімів, теонімів, міфонімів, зоонімів. Оскільки власні назви є функціонально значущими й виконують роль у вираженні жанрових, стильових, проблемно-тематичних, світоглядних аспектів літературного твору, виникає необхідність залучати літературознавчу інформацію, що стосується названих художніх особливостей.

Важливого значення набуває історія літератури як самостійна наукова галузь. Дослідницький інтерес викликають літературознавчі розвідки О. Лавер, Т. Крупеньової, Л. Белея, О. Савреї, Г. Шотової-Ніколенко, О. Мороз, Т. Окуневич, Н. Попович, І. Хлистун, В. Олексенка, Л. Зеленко, О. Гоголенко, Л. Чередник, Г. Голинської та інших, присвячені аналізу художніх творів, уключених до шкільних програм. Учителю-філологу необхідно знати, яким чином науковці осмислюють власні назви, що функціонують у літературних текстах, передбачених для вивчення в 10-11 класах. Зокрема, цінним є такі судження.

1. Власні назви у творах Панаса Мирного.

Ономастика Панаса Мирного – народна. Письменник залучає до твору лише загальноживані власні назви для номінації як героїв, так і місцевості. Це пояснюється стильовою приналежністю Панаса Мирного до групи українських реалістів, які писали про народ (селян), а тому використовували відповідні найменування. «Антропонімія творів письменника представлена здебільшого слов'янськими іменами... а також вживання здрібнених форм імен у функції повних (Грицько замість Григорій, Чіпка замість Ничипір) [7, с. 434]. Найуживаніший антропонім письменника – *Оришка* («Хіба режуть воли, як ясла повні?», «Повія», «Лови»). Прізвища героїв *Лушні*, *Матні*, *Пацюка* (роман «Хіба режуть воли, як ясла повні?») утворені автором від загальних назв із не надто приємними значеннями (лушня – кривий шматок дерева, матня – скрутне становище, пацюк – шкідливий ссавець). Це не випадково, адже й герої, носії цих найменувань, виконують соціальну роль злодіїв та вбивць (О. Гоголенко).

2. Власні назви у творах О. Кобилянської.

Для О. Кобилянської є властивим вживання топонімів на позначення тих географічних об'єктів, які існують за межами місця подій. Вони здебільшого функціонують у творах про життя інтелігенції, використовуються як засіб характеротворення, розкриття життєвих обставин героїв.

Топоніми переднього плану характерні для творів про народне життя, простих людей (наприклад, Карпати в повісті «Людина»).

Найпоказовішими є топоніми-статисти, які відображають кругозір як письменниці, так і її персонажів. Наприклад, *Франція, Америка, Швейцарія* («Людина»), *Італія, Відень, Рим* («Valse melancholique»). О. Кобилянська наділяє топоніми різними функціями: від простого позначення локації дії до символічного значення. У новелі «Valse melancholique» астіоніми *Відень, Рим* характеризують героїнь Софію й Ганнусю, передають їхні сподівання (О. Саврей).

3. Власні назви у творах Лесі Українки.

У драмі-феєрії «Лісова пісня» всі герої (окрім матері Лукаша, адже та своєю поведінкою цього не заслуговує) мають імена (*Лукаш, Лев, Килина*) або ж назви, що набувають статусу власних: «Леся Українка оперує фігурами нижчої демонології, тобто такими міфологічними поняттями, що існують у множині. І мавок, і русалок, і водяників, за народним повір'ям, є багато. Отже, ці назви – загальні. Поетеса робить їх власними, виводячи у своїй драмі одного конкретного, індивідуалізованого представника цих істот...» [29, с. 109];

«Серед народних номінацій нижчого демонологічного рівня має значне поширення явище табу. Табуйовану назву заступають описовою номінацією – евфемізмом. Два таких евфемізми Леся Українка використовує як основні наймення персонажів... Це «Той, що греблі рве» і «Той, що в скалі сидить» [29, с. 110] (Т. Крупеньова).

4. Власні назви у творах Ю. Яновського.

Власні назви тісно пов'язані зі стильовою домінантою твору в романі «Майстер корабля». Автор використовує екзотичні антропоніми, не властиві українській традиції (*То-Ма-Кі, Сев* (найчастотніше ім'я твору), *Тайах, Майк, Генрі*),

зате притаманні неоромантичній літературі. У романі лише два герої не мають імен – *Директор* і *Професор* (див. додаток Б). Оскільки роман автобіографічний, своїх прототипів мають усі герої (див. додаток Б). У романі також використані зооніми *Метеор* і *Савка*. Для гіпоніма (назва коня) *Метеора* Яновський використовує термін космічного походження, який підкреслює швидкість. Зоонім *Савка* символізує тугу за рідним краєм (див. додаток Б) (Г. Шотова-Ніколенко [59]).

5. Власні назви у творах Івана Багряного.

Найменування виконує ідеологічну функцію, залежить від панівного світогляду чи соціальних умов. У романі «Тигролови» такими є антропоніми *Йосип Сталін* і *Фелікс Дзержинський* (див. додаток Б).

Головний герой Григорій Многогрішний – нащадок гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного, звідси й невігадане прізвище та його символічна функція: «таких “многогрішних” українців був повен Сибір, тому літературно-художній антропонім Многогрішний у контексті роману поступово стає символом багатостраждальності українського народу. Узагальнений образ українців, які змушені кочувати...» [31, с. 30] (О. Лавер).

Антропонім *Многогрішний* виконує в тексті й суто номінативну функцію (див. додаток Б).

У романі Івана Багряного «Тигролови» використано прийом, який можна назвати «віддзеркаленням двох світів»: «в уявленні героїв існує “та Україна” (Батьківщина) і “нова, друга Батьківщина” (Зелений Клин); ім'я Григорій носять головний герой і син Сірків...; ім'я Наталка мають сестра Григорія Многогрішного і Наталка Сірківна; прізвище Многогрішний належить українському гетьману і головному герою; Київ і Трипілля є в Україні і в Зеленому Клину. Цей прийом сприяє виявленню внутрішніх якостей зображуваних об'єктів і породжує низку опозицій в ономастичній системі твору» [13].

У романі «Тигролови» автор використовує топоніми ностальгічного характеру, які є символами Батьківщини (*Київ, Україна, Чернігівка, Полтавка, Катеринославка*) (Л. Зеленко).

6. Власні назви у творах М. Куліша.

Драматургія М. Куліша найяскравіше представлена антропонімами, запозиченими з первісних вуличних прізвиць. Серед прізвищ, ужитих у творах письменника, більшість виконує характеристичну функцію, вказуючи на «зовнішність діючої особи (*Одноокий* (“Патетична соната”), *Семиволос*, *Губа* (“Мина Мазайло”)); риси характеру героїв (*Ступай-Ступаненко* (“Патетична соната”))» [39]. Поширеними в М. Куліша є антропоніми, пов’язані з соціальним статусом персонажів, їхньою професією. Вони є і в комедії «Мина Мазайло»: прізвища Мазайло-Квач чи Розторгуєва (див. додаток Б) (Т. Окуневич).

У драмі «Мина Мазайло» М. Куліш римує антропоніми *Мина*, *Рина* та *Лина*, а ім’я *Мокій* спеціально випадає із цього ряду (див. додаток Б).

Топонімічна опозиція *Курськ-Київ* посилює ідейне протистояння між героями, які висловлюють протилежні погляди на питання зміни прізвища (див. додаток Б).

7. Власні назви у творах Л. Костенко.

У романі у віршах «Маруся Чурай» найчастіше використані імена головних героїв, що утворюють ряди форм: *Гриць*, *Грицько*, *Григорій*; *Маруся*, *Марусенька*, *Марія*. У творі наявні типові для українського антропонімікону найменування жінок за чоловіком (*Чураїха*, *Бобренчиха*, *Яциха*, *Вишнячка*), часто функціонують назви цілих родів (*Чураї*, *Вишняки*, *Бобренки*). «Оскільки роман «Маруся Чурай» історичний, у творі вживаються прізвища відомих діячів того часу, які відтворюють колорит зображуваної доби. Авторка часто згадує про Байду, Богдана Хмельницького, Остряницю, Вишневецького. Іноді поетеса використовує антропоніми як сатиричний засіб, особливо це стосується представників польської шляхти» [57, с. 65]. Роман також насичений ідеонімами, зокрема це «власні назви релігійних свят, які вживаються для підсилення емоційної забарвленості та перебігу часу» [57, с. 65].

У творі багато топонімів. Найуживаніший – *Полтава*. «Ойконім Полтава часто персоніфікується, виконуючи роль риторичного звертання й підносячи цей онім до рівня живої особи. Окрім того, цей топонім набуває ознак символу малої батьківщини» [57, с. 65] (Л. Чередник).

Принцип системності й послідовності, виходячи з якого, основний теоретичний матеріал, що є базою для практичної роботи з власними назвами, варто раціонально розділити на частини й поетапно вивчати, прив'язуючи до конкретних текстів. У процесі поглибленого опрацювання власних назв його можна реалізувати шляхом дотримання логічних зв'язків між новим і раніше засвоєним матеріалом та з допомогою повторення питань теорії літератури. Особливо це стосується понять «антропонім» та «топонім», які треба застосовувати під час вивчення більшості текстів.

Понятійна системність полягає у виділенні й осмисленні учнями груп теоретико-літературних понять, необхідних для роботи з власними назвами в конкретних художніх творах. Зокрема, у романах В. Підмогильного «Місто» та Ю. Яновського «Майстер корабля» можна виділити дві домінуючі системи: антропонімічна (різновиди антропонімів) та топонімічна (різновиди топонімів). Антропонімічна система яскраво виражена в повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», п'єсі М. Куліша «Мина Мазайло», міфонімічна – у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». У новелах І. Франка «Сойчине крило» та О. Кобилянської «Valse melancolique» спостерігаємо логічний взаємозв'язок між антропонімічною й топонімічною системами.

Текстуальна системність полягає у виборі творів із найбільш функціонально вираженими власними назвами, у поєднанні художніх текстів із історико-літературними та біографічними матеріалами. Дослідженню власних назв має передувати ознайомлення із загальним розвитком літературного процесу та вивчення інформації про життєвий шлях кожного письменника. Багато онімів виконує дійтичну функцію, тому пояснити їх роль у творі можна, лише опираючись на біографічні знання. Наприклад, аналізуючи антропонім *Боруля* в трагікомедії «Мартин Боруля», треба знати історію невдалого здобуття дворянського статусу батьком самого Івана Карпенка-Карого – реального прототипа персонажа.

Процесуальна системність полягає в дотриманні логічної послідовності дій, розробці чіткого алгоритму опрацювання художнього твору з урахуванням використаних у ньому власних назв.

Для ефективності поглибленого вивчення художніх онімів учитель має сформувати в учнів систему спеціальних літературних компетентностей із визначеним обсягом знань, умінь і навичок.

Принцип системності забезпечується також з допомогою відповідних меті дидактичних засобів освітнього процесу, дотримання послідовності в плануванні й проведенні роботи з літературним текстом (логічний зв'язок між етапами, шляхами аналізу, конструюванням навчальних ситуацій).

Принцип доступності та відповідності віковим і розумовим можливостям учнів. Ефективність вивчення власних назв на уроках української літератури залежить від рівня доступності матеріалу, обраних форм і видів роботи з ним, ефективних методів навчання, врахування вікових особливостей і розумових можливостей учнів. Реалізація названого принципу передбачає таку організацію навчального процесу, коли засвоєння матеріалу відбувається від простого до складного, від відомого до невідомого.

Власні назви як елементи літературного твору взаємодіють з іншими його складовими (сюжетом, композицією, хронотопом, образами-персонажами, тематикою й проблематикою) та особливостями (жанром, стилем написання). Тому доступність поглибленого вивчення онімів у першу чергу зумовлена розумінням цілого тексту, обізнаністю з інформацією історико-літературного, біографічного характеру та володінням теоретичним матеріалом (див. додаток Б).

Важливо підкреслити, що у літературознавстві та методиці навчання літератури проблема вивчення власних назв розроблена недостатньо. Саме тому принцип доступності є актуальним у вивченні літературно-художньої ономастики, адже виникають окремі аспекти, які можуть виявитися складними для розуміння учнями в процесі поглибленого аналізу онімів. Володіння науково виробленою інформацією – один із ключових моментів у подоланні «закритості» тексту, зокрема і в частині власних назв. Проте спостерігаємо недостатню кількість обґрунтувань

дослідниками функціональності онімів у тому чи іншому творі, що також не сприяє вирішенню навчальної проблеми.

Наприклад, семантика онімів часто є малодоступною інформацією для старшокласників. Не знаючи значення імені, важко пояснити функціональне навантаження антропоніма у творі. Деякі назви виконують дейктичну роль, тому для глибшого їх дослідження варто володіти фактами про життєвий і творчий шлях автора, знати історико-літературний контекст та оперувати теорією літератури. Слід залучати опрацювання додаткових джерел та літературознавчих словників.

Труднощі можуть виникнути й під час встановлення зв'язку між власною назвою та її функцією в художньому тексті. Оскільки оніми тісно пов'язані з образами персонажів, хронотопами, тематикою й проблематикою твору, його жанром, стилем, складним також є те, що учням не завжди вдається поєднати літературне найменування з іншими елементами художнього тексту.

У більшості творів переважно реалістичного спрямування письменники вживають давні українські або притаманні певній місцевості імена, значення яких для сучасних старшокласників є незрозумілим, тому проблемним стає визначення не тільки ролі назви, але й героя в цілому. Яскравими прикладами є антропоніми *Карпо*, *Лаврін*, *Мелашка*, *Палажска*, *Хівря*, *Вівдя*, *Химка*, *Хотина* (повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»); *Ничипір* (*Чіпка*), *Мотря*, *Мирон*, *Улас* (роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»); *Терентій Гаврилович*, *Феноген*, *Павлина* (комедія Івана Карпенка-Карого «Хазяїн»); *Хома*, *Никанор Ферапонтович* (новела І. Франка «Сойчине крило») тощо.

У процесі розробки методики поглибленого вивчення власних назв учнями старших класів спиралися на методико-літературознавчі принципи.

Принцип концептологічної спрямованості у вивченні власних назв, який полягає в тому, щоб розглядати будь-який онім, наявний в літературному матеріалі, крізь призму його можливої багатозначності в художньому контексті. Учителю та учні повинні проводити постійні зіставлення між прямим словниковим значенням власної назви та її змістовими конотаціями, які здійснює письменник. Адже концепт – це результат мисленнєвої діяльності, а тому є «значно ширшим за лексичне

значення» [43, с. 293]. Його розглядають як «інформаційну структуру свідомості, різносубстрактну, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання» [43, с. 292].

Літературознавчі спостереження показують, що онім, крім усталеного змісту, може виконувати ще й суто авторські завдання: окреслювати внутрішню та поведінкову динаміку образів-персонажів, їх ціннісно-етичну складову, статусні ролі (антропоніми), виступати збірною назвою для груп персонажів, їх спільним позначенням (топоніми), указувати на стильові параметри та жанрову специфіку зображеного, забезпечувати світоглядну спрямованість художньої картини світу (антропоніми, міфоніми), її хронотопну визначеність (топоніми). Усе це створює широкі навчальні можливості під час роботи з різними художніми елементами, надає варіативності освітньому процесу.

Принципи текстоцентризму, феноменальності. Посилена увага до твору, постійне його цитування – одна з головних вимог як до словесника, так і до старшокласників. Принцип текстоцентризму перебуває у взаємозв'язку з принципом феноменальності. Останній полягає в спеціальному відборі творів, де наявні функціонально важливі, яскраві, семантично марковані літературно-художні оніми, що унаочнюють феномен власної назви.

Своєрідний перелік текстів варто створювати на основі навчальної програми з української літератури [27]. Так, на наш погляд, для старших класів запропоновано всього 4 твори, які є актуальними для ґрунтовного дослідження антропонімів (10 клас: «Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого; 11 клас: «Місто» В. Підмогильного, «Мина Мазайло» М. Куліша, «Зачарована Десна» О. Довженка); на основі 9 творів можна осмислювати роль топонімів (10 клас: «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика, «Мойсей» І. Франка, «Intermezzo» М. Коцюбинського, «Камінний хрест» В. Стефаника; 11 клас: «Місто» В. Підмогильного, «Мина Мазайло» М. Куліша, «Майстер корабля» Ю. Яновського, «Зачарована Десна» О. Довженка, «Маруся Чурай» Л. Костенко); і лише 2 тексти підходять для поглибленого вивчення міфонімів (10 клас: «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського, «Лісова пісня» Лесі Українки).

Ці тексти входять до спеціального відібраної групи, адже вони:

✓ наявні в програмі для 10-11 класів [52; 53], отже, є високохудожніми, актуальними, суспільно визнаними;

✓ є оптимальними для поглибленого вивчення власних назв крізь призму цілого ряду шляхів аналізу: у них є ті художні оніми, які функціонально важливі для характеристики: 1) образів-персонажів із динамічними антропонімами – власними назвами (особове ім'я або прізвище), які зазнають орфографічних та смислових змін протягом сюжету; 2) груп персонажів, які вступають у системні зв'язки між собою в межах хронотопу, позначеного топонімом; 3) образів із ціннісно-цільовими поведінковими стратегіями, відображеними в топонімах; 4) міфологічних персонажів, найменування яких пов'язане з особливостями жанру чи стилю.

На матеріалі деяких інших творів робота з власними назвами може бути лише фрагментарною. Зокрема, у повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» наявна велика кількість характерних для часу подій твору особових найменувань, що свідчить про реалізм як стильову домінанту тексту. Згадку про це можна використовувати лише як вкраплення в основний зміст уроку. Сама назва цієї повісті теж виконує чимало функцій (див. додаток Б), осмисленню яких варто присвятити певну частину заняття.

Важливе значення має обсяг опрацьованого тексту. Прочитання лише уривків із нього або скороченого викладу сюжету не завжди зможе дати учням цілісне розуміння ролі власної назви, особливо якщо мова йде про такі менш поширені групи, як ідеоніми чи зооніми. Саме тому вчителю варто заохочувати старшокласників читати тексти в повному обсязі, виписуючи функціонально значущі назви.

Крім того, доцільно використовувати відповідні цитати у формулюванні тем занять, присвячених вивченню творів із залученням антропонімів, топонімів та міфонімів. Наприклад:

- *«Малоросійське прізвище змінити хоче» як причина сімейної суперечки (на прикладі ономастичної опозиції Мина, Рина, Лина – Мокій у трагікомедії Миколи Куліша «Мина Мазайло»).*

- *«Це те велике місто, куди він їде учитися і жити»: образ Києва ХХ століття в романі Валер'яна Підмогильного «Місто».*
- *Образ Григорія Многогрішного, або «сміливі завжди мають щастя» (за романом Івана Багряного «Тигролови»).*
- *«Як дівчина... ба ні, хутчіш, як панна...» або «лукава, як видра, хижа, наче рись...»: символічна опозиція Мавка – Килина в драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня».*
- *«Своїм життям до себе дорівнятись» чи зрадити своє «світле» ім'я: літературний портрет Лукаша з драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» (Лукаш із латинської означає світло, світлий [45, с. 72]).*

Для учнів використання цитат є необхідним під час оцінки тих нових значень, яких можуть набувати власні назви в контексті певного твору. Наприклад, для головного героя новели В. Стефаніка «Камінний хрест» Канада є могилою. Про це він говорить дружині: *«А то ті, небого, в далеку могилу везу...»* [46]. Тому важливого значення набуває інтерпретація змісту власної назви в процесі літературного аналізу, виявлення її додаткових значень, які з'являються в межах художнього твору.

Принцип ціннісно-етичної спрямованості дослідного навчання. Його реалізація відбувається шляхом опрацювання ціннісної сфери персонажів. У шкільній програмі для старших класів знаходимо ряд творів, автори яких виразно описують пріоритети, прагнення та мету літературних героїв. Серед них найвиразнішими є комедія І. Карпенка-Карого «Мартин Боруля», трагікомедія М. Куліша «Мина Мазайло», новела В. Стефаніка «Камінний хрест», роман В. Підмогильного «Місто», поема І. Франка «Мойсей». У процесі аналізу таких текстів учні звертаються до психології персонажів: їхніх думок, висловлювань, поведінки, спрямованої на досягнення поставлених цілей. Наприклад, слова Степана Радченка: *«не ненавидіти треба місто, а здобути»* [42, с. 37-38] (роман «Місто»); Рини: *«А папа ... наше малоросійське прізвище змінити хоче і напитує вчительку, щоб могла навчити його правильно говорити по-руському...»* [30, с. 41] (трагікомедія «Мина Мазайло»); Мيني: *«а тепер другий світ настав: треба чина,*

дворянства.... Коли б ще дочку пристроїть за благородного чоловіка» [26] (комедія «Мартин Боруля») прямо вказують на наміри головних героїв.

Слушним у цьому контексті є поняття «ціннісне ставлення до художнього твору», використане В. Шуляром [61, с. 77]. Тому й власні назви, їх функціонування в художньому творі та зв'язок із образною системою – це матеріал для виховання ціннісної сфери учнів. Вони стають складовою мети уроку з літератури і націлюють на ті моральні якості й переконання, які варто виробити в процесі аналізу художнього твору.

Здійснення ціннісного вивчення полягає, за В. Шуляром, у пошуку набору епізодів, сцен, ситуацій із літературного твору, які допоможуть учням «формувати власне ціннісне ставлення до художньої та реальної дійсності.., обирати таку стратегію дій, щоб жити за вищими духовними законами і нормами, стати конкурентоспроможною Я-особистістю, патріотично зорієнтованою Людиною-Культури» [61, с. 81].

Отже, виходячи з міркувань ученого, поглиблене вивчення власних назв базується на ціннісно-етичній парадигмі, спираючись на «принцип/алгоритм/модель співпраці під час читацької діяльності школярів для виокремлення ціннісних та етичних норм, що закладені в тексті літературного твору, поведінковій моделі літературних персонажів, щоб само-ствердитися самому-собі як творчій і вільній Я-особистості» [61, с. 155]. Наприклад, на основі моделей поведінки Мартина Борулі та Мيني Мазайла в однойменних творах І. Карпенка-Карого та М. Куліша старшокласники формують особисте ціннісне ставлення до державної мови, власної національності, актуалізують духовний зв'язок поколінь, традицій, історію свого народу, негативно оцінюють явище манкуртства та зневаги до нижчих соціальних статусів.

Про розвиток ціннісних орієнтацій також згадує В. Уліщенко, пропонуючи методику інтерсуб'єктного навчання української літератури: «Інтерсуб'єктність в методиці розуміємо як репрезентованість у свідомості реципієнтів емоційно-ціннісної взаємодії, що сприяє взаємообміну досвідом, знаннями, духовними

цінностями і визначається перманентністю, багатовекторністю та смислотворчістю» [50, с. 357]

Близькою до ціннісно-етичної спрямованості та актуальною в сучасних реаліях є **проблема формування культурно-національної ідентичності**, про що пише Л. Удовиченко: «Процеси формування ідентичності мають здійснюватися у нерозривній єдності з осмисленням естетичних цінностей творів мистецтва слова» [48, с. 72].

Вивчення власних назв теж можна визначити як засіб формування національної самоідентифікації. На означену проблему виходимо насамперед через антропонімну опозицію «Мазайло-Мазєнін» у трагікомедії М. Куліша «Мина Мазайло». Зречення головним героєм свого національного коріння подано через бажання змінити прізвище. Саме тому робота з власним найменування і стає ключовою в процесі аналізу як образу головного персонажа, так і тексту в цілому. Старшокласники критично оцінюють прагнення Мيني та роблять висновок про логічність нездійсненності його мети. Серед чітких складників процесу формування культурно-національної ідентичності, які пропонує Л. Удовиченко, слід зупинитися на таких, як «визнання рівних прав і обов'язків представників різних культур (наприклад, учні аналізують випадки дискримінації персонажів за національними ознаками та дають негативну оцінку таким фактам); відповідальність за власну культурно-національну позицію (наприклад, учні дають аргументовану оцінку поведінки персонажа, беруть на себе відповідальність за ухвалені рішення, пояснюють значення власного вибору)» [48, с. 73].

Перший складник можна проілюструвати наріканнями Мيني на своє українське прізвище, що було причиною усіх життєвих невдач героя трагікомедії М. Куліша. Дотичною до другого складника є поема І. Франка «Мойсей», у якій через топонімну опозицію «Міцраїм-Палестина» показано проблему формування нації, національної гідності та відповідальності головного героя за цілий народ.

Принцип контекстності. Досить часто текст пов'язаний з історичними подіями чи біографічними фактами. Саме в старших класах література вивчається в рамках суспільно-історичного процесу. На прикладі творів зарубіжної літератури

В. Гладишев розробляє методикку контекстного вивчення текстів відповідно до їх жанрово-родової специфіки та детально описує структурно-змістові компоненти такого процесу для байки, оповідання, повісті, роману, ліричного та драматичного творів [6, с. 197]. В. Гладишев зазначає, що «побудова процесу вивчення літературного твору на засадах контекстного підходу може стати... провідним шляхом реалізації принципу твороцентризму» [6, с. 333]. Зі свого боку Ю. Бондаренко зауважує, що принцип контекстності «посилує текстоцентризм у вивченні літератури, указуючи на важливість озброєння школярів необхідними призмами, “точками опори” (теоретичними, біографічними, історико-літературними) для аналізу художніх джерел» [2, с. 10]. Це позначається й на власних назвах: у процесі аналізу варто звертати увагу на дейктичну функцію деяких онімів (наявність реальних прототипів для героїв, іноді з тим же найменуванням, що й у творі (наприклад, сусід В. Стефаніка Стефан Дідух та герой новели Іван Дідух)); використовувати біографічне підґрунтя тексту (наприклад, реальне перебування М. Коцюбинського в селі Кононівка); акцентувати жанрові та стильові ознаки, пов’язані з використанням міфонімів.

Учителю та учням треба звертати увагу на біографічний матеріал, який дозволяє пояснити функціональність власного найменування. Наприклад, знаючи реальну історію невдалого (через помилку в прізвищі) бажання батька Івана Карпенка-Карого домогтися дворянських прав, можна робити певні висновки про особливості модифікації антропоніма в комедії «Мартин Боруля».

Принцип індивідуалізації. Життєпис автора тексту – цінний матеріал, адже «...постать окремо взятого письменника завжди треба представляти учням індивідуалізовано – як неповторну людську творчу особистість» [2, с. 9]. Те саме слід сказати й про власну назву, особливо топонімічного й міфонімічного походження. Маючи окреме лексичне значення поза літературою, у художньому творі онім (здебільшого топонім чи міфонім) набуває іншого смислу. Ця своєрідна індивідуалізація і є об’єктом поглибленого дослідження старшокласниками. До того ж учні можуть зробити висновок, що в межах відповідних творів і герої, носії таких

найменувань, теж індивідуалізовані, адже наділені особливими рисами, що набувають художньої виразності з допомогою власних назв.

Принцип індивідуалізації важливо враховувати під час характеристики тих образів-персонажів, чий динамізм залежить від повної зміни чи певної модифікації імені або прізвища (*Мартин Боруля-Беруля* («Мартин Боруля»), *Степан-Стефан Радченко* («Місто»), *Мина Мазайло-Квач-Мазєнін* («Мина Мазайло»), *Сашко-Олександр Петрович Довженко* («Зачарована Десна»)).

Принцип діяльнісної спрямованості. Поглиблене вивчення власних назв на уроках української літератури залежить від правильно обраного шляху аналізу художнього твору. Робота з літературними онімами має місце в процесі використання подієвого, хронотопного, пообразного, словесно-образного, проблемно-тематичного, ідеаційно-концептуального, жанрового та структурно-стильового дослідження. Кожен шлях визначає окремий спосіб інтелектуальної діяльності школярів під час опрацювання літературного матеріалу: за розвитком сюжету, з урахуванням часової та просторової організації, крізь призму системи образів-персонажів, словесної структури, на основі проблемно-тематичних, світоглядних, жанрових та стильових вимірів тексту. Відповідно опрацювання власних назв відбувається відповідно до вимог названих шляхів, набуваючи особливого характеру в кожному разі. Це урізноманітнює навчальний процес і відповідає концепції діяльнісного навчання.

А. Ситченко вводить ще один шлях – проблемно-стильовий, «головне покликання якого – виробити в учнів (старшої школи) бачення найширших взаємозв'язків між проблематикою і поетикою художнього твору» [44, с. 163]. У такому разі учні мають розглядати оніми в рамках і словесної, і змістової структури тексту. При цьому «послідовність проблемно-стильового аналізу більше нагадує порядок, властивий проблемно-тематичному, проте відрізняється від нього спеціальною увагою до індивідуального стилю письменника...» [44, с. 171]. Відповідно власні назви повинні постати на уроці, з одного боку, в аспекті їхніх значень, що допомагає осмисленню тематики й проблематики, а з іншого – як виразники стильових пріоритетів письменника.

Поглиблене вивчення власних назв у рамках пообразного та словесно-образного аналізу літературного твору

Одним із найбільш продуктивних шляхів аналізу для вивчення власних назв є пообразний. Опрацьовуючи твір у рамках різних його варіантів, до роботи можна залучати майже всі групи власних назв.

Обраний шлях аналізу має бути окреслено в темі уроку, яка визначає зміст того, що має відбуватися під час роботи учнів. Деякі теми варто формулювати із вказівкою на імена, прізвища чи прізвиська героїв, які є функціонально важливими в тексті. Наприклад, у 10 класі можна пропонувати такі теми уроків:

«Я – артистка і живу відповідно артистичним законам»: Ганнуса як уособлення жінки-мисткині в новелі Ольги Кобилянської «Valse melancholique».

Символічність образу матері – «прообразу тієї надзвичайної Марії» – у новелі Миколи Хвильового «Я (Романтика)».

Якщо деяким антропонімам вдається присвятити більшу частину уроку, то робота з іншими власними назвами – це лише окремі краплі в зміст навчальних ситуацій. Наприклад, топоніми новели І. Франка «Сойчине крило» допомагають глибше розкрити образ головної героїні – Мані; ідеоніми (а саме назви пісень) у романі у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай» емоційно підсилюють образ Чураївни. Топоніми *Піски* (роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), *Десна* (кіноповість О. Довженка «Зачарована Десна») та *Полтава* (роман у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай») персоніфіковані й виступають цілісними образами, які потребують окремої навчальної ситуації для своєї характеристики.

Якщо говорити про поглиблену роботу з географічною назвою *Піски*, то варто зосередитися на детальному аналізі другої частини роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», де подано столітню історію села. Образ *Пісок* розкривається паралельно з основними подіями твору. Це збірний персоніфікований образ-втілення нещасних покріпачених селян, яким довелося виживати.

Робота з літературними онімами *Десна* та *Полтава* може розцінюватися лише як краплі в процес пообразного аналізу головних персонажів відповідних творів. Наприклад, розкриваючи двоплановість малого Сашка, героя кіноповісті

О. Довженка, можна детальніше згадати образ дівичі Десни, до якої наприкінці кіноповісті звертається вже зрілий автор, щоб осмислити своє дитинство.

Полтава – головна географічна назва роману у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай». Цей образ теж персоніфікований: Полтава проводить козаків у походи, стає свідком суду над Марусею. Так само, як і персонаж Довженка, головна героїня цього роману говорить із містом, як із живою людиною.

Поглиблена робота з такими власними назвами – окрема навчальна ситуація. Цю діяльність на уроці вважаємо доцільною для розкриття духовної сутності змальованих у творах центральних постатей.

Один із варіантів пообразного напрямку дослідження художнього твору – це використання стандартної літературознавчої схеми для характеристики персонажів на основі засобів їх творення. Схема має такі складники:

1. Ім'я героя як засіб його характеристики.
2. Портрет.
3. Дії та вчинки персонажа.
4. Особливості його мови.
5. Думки та почуття.
6. Оцінка героя іншими дійовими особами.
7. Позасюжетні елементи (пейзажі, інтер'єри, описи речей, екскурси в минуле, авторські відступи) як засоби характеристики.
8. Авторська оцінка: пряма і опосередкована.
9. Образ-персонаж як характер і тип [1, с. 68].

Перший пункт як етап аналізу підходить для творів, у яких герої мають яскраво виражені функціонально значимі імена, прізвища або прізвиська. Наприклад, за названою схемою можна характеризувати образи Лушні, Матні, Пацюка (роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), Мартина Борулі, Націєвського, Красовського, Гуляницького (комедія Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля»), Терентія Гавриловича Пузиря (комедія Івана Карпенка-Карого «Хазяїн»), Мойсея (поема І. Франка «Мойсей»), Переламаного (Івана Дідуха) (новела В. Стефаника «Камінний хрест»), Олени Ляуфлер (повість О. Кобилянської

«Людина»), То-Ма-Кі, Сева, Тайах, Богдана (роман Ю. Яновського «Майстер корабля»), Степана (Стефана) Радченка (роман В Підмогильного «Місто»), Мيني, Лини, Рини, Мокія Мазайлів (трагікомедія М. Куліша «Мина Мазайло»), Ступай-Ступаненка (драма М. Куліша «Патетична соната»), Григорія Многогрішного (роман Івана Багряного «Тигролови»), Марії Стоян (оповідання О. Довженка «Мати»), Софії (новела Гр. Тютюнника «Три зозулі з поклоном»), Марусі Чурай, Гордія, Іскри (роман у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай»).

Названі антропоніми часто мають символічний зміст. Поглиблена робота з ними пов'язана з першим пунктом наведеної схеми аналізу – ім'ям як засобом характеристики персонажа.

Організація навчальних ситуацій потребує правильно дібраних дидактичних засобів. Наприклад, у романі у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай» ім'я головної героїні відіграє символічну функцію, впливаючи на характеристику образу-носія власної назви. Навчальну ситуацію, присвячену роботі з ім'ям Чураївни, можна представити за допомогою методу бесіди, що включає репродуктивні та евристичні запитання:

- Пригадайте, що ви знаєте про народну пісню Марусю Чурай? (актуалізація вивченого у 8 класі).

- Як ви вважаєте, чи її можна назвати прототипом Марусі з роману Л. Костенко? Чому?

- Обґрунтуйте свої судження шляхом зіставлення легендарної особи з образом у літературному творі.

- Що, на ваш погляд, символізує ім'я Марусі Чурай в українській історії, а що – в романі Л. Костенко? Виявіть спільні та відмінні особливості.

Під час вивчення роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» можна використати імена для глибшої їх характеристики образів жінок. Для цього доцільно запропонувати самостійну роботу з таким покроковим інструктажем:

1) виділіть у романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» антропоніми, зокрема особові імена, ужиті для називання жінок;

2) знайдіть та опрацюйте словникові статті, присвячені поясненню значень та походжень цих назв;

3) порівняйте словникове та текстуальне значення виділених для дослідження антропонімів;

4) порівняйте персонажів як носіїв особового імені в романі з традиційним значенням власних назв;

5) зробіть цілісний висновок про концептуальну роль та доцільність використаних авторами літературно-художніх онімів;

6) опрацюйте словник «Власні імена людей» та запропонуйте інші варіанти найменувань для аналізованих героїнь роману, ураховуючи художню роль персонажів та значення обраних зі словника власних назв.

Для прикладу вчителю разом зі старшокласниками можна проаналізувати образ Явдохи – дружини Максима Гудзя, матері Галі. За словником власних імен, Явдоха (Євдокія, Вівдя) означає «добра слава» [45, с. 137]. Однак чи справді відповідає героїня імені, дібраному Панасом Мирним? Це якраз і є те, до чого в результаті мають дійти школярі на уроці під час характеристики цього жіночого образу. Учні знають, що батьки Явдохи були непорядними: *«Жив тепер у тій хаті якийсь москаль з своєю невінчаною половиною. Москаль та його половина тільки й знали, що лаялися та билися, пили та гуляли, преховували всяких блудяг, переводили крадіжку»* [37, с. 154]. Сама ж Явдоха з самого дитинства зазнала негативного виховання: *«...росло в тій хатці невеличке дівчатко – Явдошка, що найшлася через рік після того, як косоока Меланія зійшлася з кривоногим Терьохою. Росло воно само по собі, без усякого призору, без турбот батька-матері...»* [37, с. 154]. Із часом стала схильною до пиятики (*«...робилася Явдошка все хижіше; до горілки привчалася, як до води»* [37, с. 155].), крадіжок (*«...привчали дівчину не до праці, а до біганини, до неповаги на чуже добро... Дівча щоночі бачило якихсь людей, котрі приносили до батька-матері всяке добро... Воно й само привчалася до того... стало піднімати усе, що тільки лежало не приглянене...»* [37, с. 154].), розгульства (*«Пустилася дівчина, як собака з ожереду: щодня, щоночі гуляє!»* [37, с. 155].). Для Явдохи завжди важливо було нажитися, взяти користь для себе; вона зла, черства,

пропаша жінка, проте в ній є й позитивна риса – вона дійсно любить свою дочку Галю й переживає за її майбутнє: «Максим бажав дочку виростити в багатстві та розкоші; бажала й Явдоха того самого... Вона думала, що багатство та розкіш заховать дитя її від такої лихої долі, яка їй судилася...» [37, с. 157].

Тож словникове значення «добра слава» для імені Явдоха в романі «Хіба ревуть воли, ясла повні?» можна тлумачити неоднозначно. На перший погляд, власна назва абсолютно не відповідає образу героїні, яка є носієм цього імені у творі, адже Явдоха, враховуючи її життя й характер, аж ніяк не добру славу має в суспільстві. Але, з іншого боку, можна вдатися до переносного значення, пригадати фразеологізм «мати славу» й пояснити значення імені Явдоха як підходяще для героїні, адже жінка була широко відомою в злочинному товаристві, тобто мала славу серед розбійників. Опрацювавши словник імен, можна запропонувати більш доцільне ім'я для Галиної матері. Наприклад, Меланія (із грецької – «чорна, темна» [45, с. 162]. Учні мають визначити, чи такий варіант підійшов би для образу Явдохи.

Інший приклад аналізу імені героя – робота з головним власним найменуванням роману В. Підмогильного «Місто». Просте ім'я *Степан* не має функціонального значення, проте, перетворюючись на більш оригінальне *Стефан*, воно одразу забезпечує художньо цілеспрямовану характеристику героя. Для дослідження антропонімної опозиції, яку створює модифікована назва *Степан-Стефан*, можна використати метод самостійної роботи вищого рівня. При цьому завдання звучатиме так: дослідіть за текстом, яким був Радченко до і після того, як вигдав собі літературний псевдонім. Зробіть висновок про еволюція чи деградацію героя після зміни імені.

У цьому випадку також можна говорити з учнями про внутрішню динаміку героя, а також про власну назву як спосіб відображення змін у характері Радченка.

Окремий спосіб характеристики героя через найменування подано в спільній праці Н. Михальчук та Т. Рудюк. Дослідниці пропонують інтерактивний вид діяльності, названий «Діаграма Венна», для здійснення порівняльної характеристики із залученням власних імен: «Учні одержують завдання виявити спільні та відмінні властивості в таких образах драматичної поеми Лесі Українки «Кассандра», як

Кассандра та Гелена. Вони роблять декілька пов'язаних між собою висновків. Зокрема, про те, що Кассандра дійсно володіє даром віщування... Натомість її брат Гелен завжди говорить неправду, незважаючи на те, що він також має екстрасенсорні здібності» [38, с. 147]. У результаті такої роботи школярі роблять висновок, що «...серед антропонімів, які використовує Леся Українка в поемі “Кассандра”, саме найменування головної героїні найбільш виправдане й доцільне» [38, с. 147].

Інші варіанти пообразного аналізу спрямовані на характеристику героя за певним критерієм, наприклад, рисами внутрішнього світу, статусними ролями, ціннісно-етичною складовою та цільовими пріоритетами, сюжетними, хронотопними чи функціональними особливостями, феноменальністю. Тому аналіз антропонімів – це лише вкраплення в навчальну ситуацію, присвячену вивченню персонажа.

Осмишуючи ціннісно-етичну складову та цільові пріоритети літературних героїв, можна залучати до роботи власні назви. Наприклад, антропоніми *Боруля* (комедія Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля»), *Пузир* (комедія Івана Карпенка-Карого «Хазяїн») та *Мазайло* (трагікомедія М. Куліша «Мина Мазайло») стають своєрідними семантичними центрами всього твору, відображенням цінностей та цілей головних персонажів – носіїв цих найменувань. Мартин і Мина пов'язують свої невдачі з прізвищами, прагнуть добитися їх зміни, а Пузир намагається всякими способами збагатитися. Тут буде доцільною ціннісно-цільова характеристика героїв. Вона «дає змогу продемонструвати, що весь набір рис персонажа формується відповідно до його головних мотиваційних рушіїв, якими є сповідувані цінності та актуальна для нього мета» [1, с. 59]. На уроках літератури варто поглиблено досліджувати цінності, інтереси, думки, моральні пріоритети персонажів, адже саме ці чинники й складають основу мети героїв. Для «входження (проникнення) вчителя та учнів у ціннісно-цільову систему» [1, с. 59] як Мартина Борулі чи Мина Мазайла, так і Терентія Пузиря потрібна бесіда з такими завданнями та запитаннями:

- За словником з'ясуйте, що означає «ідея фікс». Поясніть, як це поняття пов'язане з образом Мартина Борулі (Мини Мазайла)? Що є пріоритетним в житті Мартина Борулі (Мини Мазайла)? Чи розділяє інтереси героя його родина?

- Прокоментуйте цитати «А Котляревський мені без надобності», «Не знаю, я на степах у Гоголя не бував!» (комедія «Хазяїн»). Про який рівень освіти та культури Пузиря свідчать такі його слова?

- Окресліть моральні стандарти Мартина Борулі, використавши його слова: «Ти, сину, не дружи з нерівнею, краще з вищими, ніж з нижчими. Яка тобі компанія Микола? Мужик – одно слово, а ти на такій лінії, трешся між людьми іншого коліна... То таки мужик репаний, а ти канцелярист!»?

- Пригадайте епізод комедії «Мина Мазайло», у якому Мина займається з учителькою «правильних проізношень». На які моральні пріоритети героя це вказує?

- Яка роль антропонімів (прізвищ *Боруля/Беруля, Мазайло/Мазєнін, Пузир*) у процесі «досягнення» персонажами їхніх головних цілей?

Залучення власної назви до характеристики образів на основі ціннісно-цільової програми має показати учням, що не тільки цінності, принципи, думки, дії та вчинки, а також прізвища персонажів впливають на художнє унаочнення їхньої головної життєвої мети.

Деякі антропоніми виконують у тексті хронотопну функцію й тісно взаємодіють із часопросторовою організацією твору. Тому є необхідним аналіз персонажів у єдності з хронотопною структурою. Варто виділити в літературному тексті власні назви героїв, які пов'язані з певною місцевістю або часовими межами подій. Наприклад, у новелі І. Франка «Сойчине крило» можна спостерігати взаємозв'язок чоловічих антропонімів із кожним новим містом, у якому перебуває головна героїня Маня. Тому характеристику образу цієї жінки доцільно підсилити фактом взаємозалежності топонімів та антропонімів, які оточують героїню. Ефективною в цьому плані є дослідницько-пошукова самостійна робота з текстом. На етапі прочитання твору варто дати старшокласникам випереджувальне завдання для подальшого аналізу:

Читаючи новелу «Сойчине крило», простежте, у яких містах опинятиметься головна героїня та хто з персонажів її супроводжуватиме.

Створивши в робочих зошитах своєрідну схему відповідності героїв та топосів, учням легше орієнтуватися у встановленні взаємозв'язків між антропонімами та топонімами під час характеристики образу героїні. Для самої характеристики можна підготувати бесіду з такими запитаннями:

- У яких містах довелося побувати головній героїні?
- Чому Маня змушена постійно змінювати місце проживання?
- Як характеризують Маню такі епізоди, описані нею в листі: «Я небагато й надумувалася, коли він пропонував мені їхати з собою. Володимир Семенович був чудовий чоловік»; «Я програв тебе в карти. Отському... Никанору Ферапонтовичу програв»; «Я дісталася ватажкові. Його звали коротко “Сашка”»; «...натрапила на поїзд, яким їхали війська на війну з Китаєм. І поїхала з ними. Мені байдуже було з ким»; «О, ні, я вірна йому, так, як була вірна сімом його попередникам» [52]?

У результаті учні роблять висновки:

- зі зміною топосу (топоніма відповідно) змінюється кавалер (антропонім відповідно), а разом – і душевний стан Мані: «*А я реготалася, реготалася, як шалена*» [55] (Львів, Хома); «*Я давно отупіла на всі страховища свого життя. Я відівчилася плакати, відівчилася жалувати, відівчилася боятися чого-будь*», «*Я вся поблідла. Хотіла кричати, та щось у горлі здавило. Потім побігла до другого покою і пробувала повіситися*» [55] (Краків, Генрись); «*Моя душа бунтувалася, та проте мої уста всміхалися*» [55] (Варшава, Одеса, Нижній Новгород, Зигмунт); «*Я мала децю грошей і перший раз почувала себе свobodною. Та я була вже зламана, приборкана своїм дотеперішнім життям*» [55] (Іркутськ, Володимир Семенович); «*...позавивана в шуби та в медвежій шкурі, я з Никанором Ферапонтовичем їхала вже на схід... у безмежні снігові простори Сибірі*», «*Проте грубість його натури і неотесаність його поведінки збуджувала в мені обридження...*» [55] (Сибір, Никанор Ферапонтович Светлов); «*Дні і ночі минали мені, як у найтяжчій каторзі*» [55] (Красноярськ, Сашка, Серебряков); «*...тепер він лежить безнадійно хорий... Я*

сиджу біля нього. Замість сестри милосердя» [55] (Порт-Артур, Китай, Микола Федорович);

- чоловічі персонажі, хоч і другорядні, однак надзвичайно важливі для характеристики образу головної героїні, тому їхні імена означають перехід героїні під опіку іншого чоловіка, зміну умов її життя.

Аналізуючи героя з погляду його стильової функціональності, також доцільно апелювати до імені чи прізвища. Наприклад, в екзотичних назвах *То-Ма-Кі, Сев, Тайах, Майк, Генрі* (роман Ю. Яновського «Майстер корабля») яскраво простежуються риси неоромантичного образу, а всі антропоніми повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» і роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» вказують на героїв реалістичного твору, на простих людей із народними найменуваннями.

Опрацювання функціональності власної назви може відбуватися із залученням топонімів, які у творі вказують на цілісні, інколи персоніфіковані образи на позначення географічних реалій. Наприклад, вивчаючи кіноповість О. Довженка «Зачарована Десна», окрему навчальну ситуацію варто присвятити гідроніму *Десна*, адже автор подає річку як окремий персонаж, що діє поряд із основними героями. У межах такої навчальної ситуації доцільним буде метод самостійної роботи з інструктажем:

Знайдіть у тексті кіноповісті «Зачарована Десна» епізод звернення головного героя до річки.

У цьому монологі виділіть те, що стосується характеристики Десни.

Що означає для автора її назва?

Учні виділяють у тексті речення, які показують, що Десна зображена молодою дівчиною («*Була тоді ще дівкою Десна, а я – здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима*», «*Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно...*» [10, с. 593]), яка для героя, хоч він сам і подорослішав, не змінилася з плином часу: «*Одна лише Десна зосталася нетлінною у стомленій уяві. Свята, чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій. Нема уже таких річок, як ти була колись, Десно, нема*» [10, с. 592]. Висновок учнів полягатиме в тому, що

топонімічний образ-гідронім персоніфікований і є засобом творення образу головного героя твору.

Під час характеристики персонажів літературного тексту можливе комбінування пообразного аналізу з елементами словесно-образного шляху. Мовну функцію в оцінці образу людини виконують антропоніми, деякі топоніми та ідеоніми. Наприклад, окреслюючи статусні ролі героїв, варто звертати увагу на їхні прізвища. Часто мовне оформлення особової назви вказує на гендерну (у цілому ім'я будь-якого персонажа дає уявлення про його гендерну приналежність), соціальну роль чи національність. Наприклад, власні найменування головних образів повісті-поєми О. Турянського «Поза межами болю» *Оглядівський, Добровський, Бояні, Ніколич, Сабо, Штранцінгер, Пишлуський* демонструють їхні гендерні (чоловіки) та національні ролі: українці, серби, угорець, австрієць та поляк відповідно. Так само й мовне оформлення прізвищ героїв оповідання О. Довженка «Мати» *Пишеницин, Рябов* дає чітке уявлення про російське походження цих солдатів.

У повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» прізвища головних героїв *Палійчук і Гутенюк* вказують на їхню національну роль – українці, а точніше гуцули, адже назви утворені за допомогою суфіксів, традиційних для західноукраїнського антропонімікону. Зважаючи на прізвища героїв комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля» *Гуляницький, Націєвський, Красовський*, ідентифікуємо їхні соціальні ролі як заможних шляхтичів, людей із вищим соціальним статусом. На єврейську національність персонажів указують імена *Оврам, Лейба, Ривка, Сурка, Хайка* в романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Прізвище головних героїв *Сірків* із роману Івана Багряного «Тигролови» теж характеризує його носіїв за національністю: це корінні полтавці, хоч і вимушені емігранти, проте вірні своїй Батьківщині. Просторічним суфіксом в антропонімі *Наталка* (дочка Сірків) автор визначає соціальне становище героїні. Ці мовні особливості онімів варто залучати до поглибленого дослідження назви та образності, зокрема формулюючи такі запитання:

- Як імена персонажів демонструють їхню національну статусну роль у повісті О. Турянського «Поза межами болю»?

- Чому дочку Сірків (роман «Тигролови») у тексті називають Наталка, а не Наталя чи Наталія? На яку соціальну роль указує автор такою формою імені героїні?

- Як прізвища головних героїв вказують на їхню національність та топонім повісті «Тіні забутих предків» в цілому?

Характеризуючи образи «лихого товариства» Чіпки – Лушні, Матні, Пацюка – на уроках із вивчення роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», слід спершу дослідити антропоніми на мовному рівні (див. додаток Б). Самостійна робота старшокласників полягатиме в роботі зі словниками для з'ясування семантичного значення загальних іменників, які автор уводить у текст як власні назви. Завдання для учнів можна сформулювати в такий спосіб:

- За словником з'ясуйте значення слів «лушня», «матня», «пацюк».

- Охарактеризуйте образи персонажів, використовуючи визначення словникових статей, зробіть висновок, чому автор дає героям такі прізвища.

Словесно-образну функцію виконує назва села *Семигори* в повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». Топонім, утворений основоскладанням, дає уявлення про особливості його територіального розміщення (див. додаток Б).

Елементи словесно-образного аналізу можна використати, досліджуючи семантику назви роману Панаса Мирного та Івана Білика. Ідеонім «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» подано у формі риторичного запитання, для осягнення підтексту якого варто звернутися до Біблії (книга Йова) (див. додаток Б).

Опрацьовуючи на уроці другу частину названого роману, слід залучити до роботи комонім *Піски*: увести елементи пообразного аналізу й охарактеризувати образ села Піски до й після закріпачення.

Окрім традиційних методів та прийомів організації навчальної діяльності, можна вдаватися й до нестандартних. Наприклад, у межах формування культурологічної компетентності О. Лілік та О. Сазонова пропонують цікаві методи та прийоми роботи з літературним матеріалом, зокрема «підготовка культурологічного коментаря... культурологічної довідки... складання культурологічної характеристики літературного образу, постановка проблемних питань на основі культурологічного матеріалу та змісту твору... “діалог” чи

інтерв'ю із автором чи персонажем тексту тощо» [32, с. 39]. Дослідження власних назв також можна організувати із залученням культурно-історичного контексту. Культурологічні коментарі та довідки, пропоновані О. Лілік та О. Сазоною, стануть доповненням до вивчення найменувань у новелі М. Коцюбинського «Intermezzo» (історія дружби письменника з меценатом Чикаленком та відвідина села Кононівка), в романі Ю. Яновського «Майстер корабля» (коментар про Одесу ХХ століття як столицю українського кіно), в трагікомедії М. Куліша «Мина Мазайло» (довідки «Українізація – чітко спланований процес у культурному житті України ХХ століття» та «Чому було модним зросійщення прізвищ?»). Такі види роботи посилюють розуміння концептуального значення оніма в процесі аналізу конкретного твору.

Отже, поглиблене вивчення власних назв на уроках української літератури в старших класах доцільно організовувати в рамках пообразного аналізу художнього твору як окремий вид роботи, так і у вигляді вкраплення в основні навчальні ситуації, присвячені характеристиці образів-персонажів. Словесно-образне вивчення тексту використовуємо в поєднанні з іншими шляхами аналізу.

Поглиблене вивчення власних назв у рамках сюжетно-композиційного дослідження літературного твору

Сюжетно-композиційний напрям охоплює подієвий, композиційний та хронотопний шляхи аналізу художнього твору. Власні назви потрапляють в систему опрацювання окремих епізодів, композиційної та часопросторової організації твору.

У деяких текстах оніми відіграють вагомий сюжетно-композиційну функцію, адже зумолюють конфлікт твору, зосереджують навколо себе події. Часто такі власні найменування автори виносять у заголовки твору. Подібне спостерігаємо в комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля», у якій антропонім *Боруля* стає зав'язкою, із ним пов'язані подальші сюжетні епізоди. У зв'язку із цим старшокласникам можна запропонувати самостійну роботу найвищого рівня з таким інструктажем:

Визначте сутність провідного конфлікту комедії та простежте етапи його розвитку відповідно до епізодів, пов'язаних із прізвищем *Боруля*.

Школярам потрібно виконати декілька завдань, зокрема:

1. З'ясувати основне протиріччя у творі.
2. Створити сюжетний план із епізодів, які пов'язані із антропонімом *Боруля*.
3. Виявити ознаки конфлікту та його інтенсивність на кожному з виділених епізодів у сюжетному плані.
4. Узагальнити роль власної назви в постановці, розгортанні та вирішенні конфлікту твору.

Схожу роботу слід запропонувати й учням 11 класу під час вивчення дещо схожого за проблематикою твору – п'єси М. Куліша «Мина Мазайло». У цьому випадку учням доведеться пройти ще один етап у дослідженні конфлікту, здійснити пошук додаткових власних найменувань, пов'язаних із ним. Це пояснюється тим, що, на відміну від тексту Івана Карпенка-Карого, в трагікомедії М. Куліша є топоніми, які автор використовує для загострення конфлікту між героями. Наприклад, два яскраві персонажі, тьотя Мотя та дядько Тарас, представляють у творі кардинально різні погляди, що посилюються згадкою про їхню територіальну приналежність: тьотя Мотя приїхала із російського містечка Курськ, а дядько Тарас, який хоче відновити традиції роду, – зі столиці України Києва.

Яскрава сюжетна функція в антропоніма *Переломаний* – прізвисько головного героя в новелі В. Стефаника «Камінний хрест» Івана Дідуха. Власна назва прямо пов'язана з епізодом, у якому автор розповідає про тяжку працю персонажа на горбі, що й призвела до хиби в спині, а в результаті до виникнення в односельців цього найменування: «*А ще Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, як би два залізні краки стягали тулуб до ніг*» [46].

У романі Ю. Яновського «Майстер корабля» за допомогою широкого спектру топонімів письменник вдається до зміщення часопростору. Під час вивчення цього твору варто звернути увагу одинадцятикласників на те, що власні географічні назви використані для створення прийому кіномонтажу – однієї із особливостей композиції.

На сюжетно-композиційну організацію кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна» впливає гідронім *Десна*, що є центральною власною назвою твору. Онім не тільки вказує на місце подій, але й організовує їх навколо себе, адже окремі сюжетні епізоди відбуваються саме на річці, що унаочнює хронотоп зображеного.

Робота з такими літературно-художніми найменуваннями можлива тільки як вкраплення до основного дослідження твору згідно з обраним шляхом аналізу (чи подієвим, чи композиційним).

Поглиблена робота з власними назвами можлива і в рамках хронотопного напряму вивчення художнього тексту. Хронотопний аналіз тексту є важливим шляхом дослідження якраз у старших класах. «Саме з його допомогою можна здійснити цілісне осмислення як композиційних, так і змістових властивостей тексту. Адже часопросторова картина, концентруючи в собі всю художню структуру літературного джерела, є інтегральним чинником» [3, с. 70].

Предметом хронотопного аналізу насамперед можуть бути топоніми, адже саме географічні найменування найтісніше пов'язані з простором, місцем розгортання описаних подій. Досліджуючи літературний текст крізь призму хронотопного аналізу, поглиблено можна опрацьовувати також антропоніми та ідеоніми.

Обираючи хронотопний шлях аналізу для програмового твору, учитель української літератури має звертати увагу на географічні назви, використані письменниками. Здебільшого найхарактернішою функціональною роллю топонімів є номінативна. Оніми географічного походження вводяться в текст із метою окреслити місце дії, локалізувати простір та показати особливості розвитку подій. Автори частіше використовують реальні топоніми, що надає більшої правдоподібності розповіді. Для художнього територіального окреслення топоніми найпродуктивніше представлені в реалістичних творах (комоніми *Семигори* та *Піски* в повісті «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького та романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика).

Назви релігійних свят у соціально-побутовій реалістичній повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» виконують хронотопну функцію: ці ідеоніми

позначають художній час та тісно пов'язані з подіями, які відбуваються в період того чи іншого свята. Наприклад, Карпо заслав старостів до Мотрі «перед самим Семеном», а після Другої Пречистої хлопець і дівчина повінчалися.

По-перше, таке конкретне часове обрамлення дає чітке розуміння не тільки пори року, але й у цілому періоду, у якому відбуваються названі події. По-друге, це свідчить про народну релігійність та шанування традицій, адже в ХІХ століття саме так і чинили. Тому, розглядаючи повість «Кайдашева сім'я», варто наголошувати на часопросторовій організації твору, зокрема старшокласникам можна запропонувати один із видів роботи в рамках послідовного шляху аналізу – встановлення зв'язків між подіями в тексті. Для цього варто зосередитися на хронологічному й причинно-наслідковому зв'язках, адже події зумовлюють одна одну, відбуваються послідовно й тісно пов'язані з часом, окресленим у тексті за допомогою назв релігійних свят.

Аналогічна ситуація в романі у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай». Назви релігійних свят хоч і представлені в невеликій кількості, однак теж указують на час подій в окремих сюжетних епізодах. Наприклад, «*А вже десь на Варвари прийшов Бобренко...*» [28] (тобто 17 грудня) або «*Але я з церкви йшла на Маковея...*» [28] (тобто мова йде про серпень). Назви пісень, які згадує чи виконує Маруся, емоційно підсилюють певні сюжетні відрізки.

Два великі хронотопи роману Івана Багряного «Тигролови» – Далекий Схід і Полтавщина – створюють опозицію між рідним краєм та чужою землею.

Хронотопну функцію можуть виконувати й антропоніми. Власні особові найменування варто залучати до роботи під час аналізу окремих хронотопів як невеликі вкраплення. Зокрема, у повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» прізвища головних героїв, *Палійчук* та *Гутенюк*, утворені за допомогою традиційного західноукраїнського суфікса -ук-(-юк-). Дослідивши це, варто наголосити, що саме завдяки названій особливості антропонімів автор окреслює місце розгортання подій – Гуцульщину.

У повісті Б. Лепкого «Мотря» використано реальні імена та прізвища історичних осіб, зокрема *Іван Мазепа*, *цар Петро*, *генеральний суддя Кочубей*,

хорунжий Іван Сулима, які вказують на час розвитку подій – початок XVIII століття, доба Гетьманщини.

Отже, поглиблене вивчення власних назв на уроках української літератури в старшій школі можна здійснювати в рамках сюжетно-композиційного напрямку дослідження художнього твору в основному як вкраплення в навчальні ситуації, присвячені аналізу сюжетних відрізків, композиційних частин, розгортання конфлікту, зображених місць і часу подій.

Поглиблене вивчення власних назв на основі жанрового та стильового дослідження літературного твору

Жанровий та структурно-стильовий шляхи аналізу спрямовані на вивчення відповідних ознак художнього тексту. Якщо осмислення жанровості може відбуватися і в основній школі, то стильові дослідження літератури є провідними тільки в 9-11 класах, коли вчитель та учні розглядають художні твори в контексті історико-літературного процесу.

Серед власних найменувань, які варто залучати до роботи в рамках вивчення жанрових чи стильових ознак художніх текстів, виділяємо насамперед антропоніми та міфоніми. Ці групи літературних назв найтісніше пов'язані зі стильовими домінантами або ж обраним письменником жанром.

Наприклад, антропоніми повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля» повністю відповідають стилю, у якому написані ці твори. Письменники-реалісти беруть героїв із простого народу, називаючи їх реальними іменами. Характерним у цьому плані може бути епізод повісті «Кайдашева сім'я», у якому Лаврін пропонує Карпові обрати собі дружину. За допомогою діалогу між братами автор називає цілий ряд жіночих імен (*Палажка, Хівря, Вівдя, Химка, Олена, Одарка, Хотина, Ганна, Мотря*), характерних для тієї епохи та притаманних сільському антропонімікону. Під час вивчення цього твору, зокрема його реалістичних ознак, учителю варто звернути увагу учнів на цей

сюжетний момент, присвятивши йому окрему навчальну ситуацію, виходячи з того, що ім'я може бути однією зі стильових ознак.

Прості народні імена особливо популярні серед персонажів текстів, написаних на засадах реалізму. Антропоніми *Мотря, Мелашка, Палажка, Омелько, Чіпка, Грицько* та інші в уяві учнів-читачів одразу асоціюються із сільською місцевістю. Найменування часто вживаються в просторічній формі, що характеризує просте соціальне становище образів-носії цих назв, а відповідно вказує на ще одну ознаку реалізму – змалювання типового героя із соціальних низів.

Інша властива для реалізму риса – українська мовна традиція у творенні жіночих прізвищ та прізвиськ. Українці здавна заміжніх жінок називали за чоловіком, а дівчат – за батьком. Ці андроніми (іменування жінок за прізвищами чи іменами чоловіків) – теж своєрідні маркери для поглибленої роботи в рамках структурно-стильового аналізу. Дослідниця Л. Масенко переконана, що «до найпоширенішого загальноукраїнського типу іменування заміжніх жінок належали назви з суфіксом -иха. Вони могли утворюватись і від прізвища або прізвиська чоловіка, і від його імені, і від назви професії, посади, національної приналежності тощо» [35, с. 40].

На такі прізвиська, як *Кайдашиха, Гришиха, Солов'їха, Довбишівна, Балашівна, Головківна, Корчаківна, Ходаківна* («Кайдашева сім'я»), *Гудзівна, Жуківна* («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), *Сидоровичка* («Мартин Боруля») варто звертати увагу під час аналізу творів, адже у текстах жодного іншого стильового напрямку такі найменування не трапляються. До речі, подібні прізвиська притаманні й чоловікам. Досить згадати головного героя роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Чіпку Варениченка та його друга дитинства Грицька Чупруненка. Старшокласникам не важко буде навіть самотійно простежити, що власна назва Варениченко утворилася від прізвища батька персонажа – Івана Вареника.

Звичайно, що поглиблена робота з названими вище літературно-художніми онімами відбуватиметься лише як вкраплення до основної діяльності, присвяченої аналізу твору крізь призму наявних у ньому стильових ознак реалізму. Проте дослідження власних найменувань саме реалістичного тексту може стати окремою

навчальною ситуацією, адже зображення героїв із народними іменами в дійсних життєвих ситуаціях – це провідна риса реалізму як напрямку другої половини ХІХ століття в Україні.

Такі найменування, як *Сірчиха* (роман Івана Багряного «Тигролови»), *Стояниха* (оповідання О. Довженка «Мати»), *Чураївна*, *Вишняківна*, *Чураїха*, *Бобренчиха*, *Демиха* (роман у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай») вносять елементи реалістичності у твори ХХ століття.

У творах модернізму стильову функцію власних назв здебільшого виявляють під час роботи із міфонімами. Використання міфологізованих образів характерні в першу чергу для неоромантизму. У старших класах виділяємо два твори, насичені міфонімами, – повість М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» та драму-феєрію Лесі Українки «Лісова пісня». Наявність міфонімів як ознаки модернізму потребує створення окремої навчальної ситуації під час аналізу текстів у рамках структурно-стильового шляху. Власні назви міфологізованих істот, які живуть поряд із людьми, виступають і як показник світоглядних орієнтирів героїв: указують на космоцентризм мислення західних українців.

Міфоніми Лесі Українки пов'язані не тільки зі стилем, але й із жанром твору, адже «Лісова пісня» – драма-феєрія, тому в ній повинні діяти фантастичні, міфічні персонажі. У такому випадку поглиблена робота з міфонімами має відбуватися на тлі одночасного комплексного аналізу жанрової та стильової природи тексту.

Ще одна риса неоромантизму – використання екзотичних власних назв. Жанрову й стильову функції відіграють антропоніми в романі Ю. Яновського «Майстер корабля». Автор використовує незвичні для українського антропонімікону імена (*То-Ма-Кі*, *Сев*, *Тайах*). «У романі немає прізвищ, а всі імена – безваріантні, незмінні, що відповідає поетиці романтичного напрямку. Антропонім Богдан – єдине українське найменування в романі: ...за всіма його розповідями прихована велика туга за Батьківщиною, не дарма його ім'я суто українське» [59, с. 125].

Досліджуючи твір крізь призму його жанрових ознак, серед власних назв варто звертати увагу на топоніми й антропоніми. Виразними в цьому плані

вважаємо два романи, які вивчаються в 11 класі, – «Маруся Чурай» Л. Костенко та «Місто» В. Підмогильного.

Перший текст – історичний роман у віршах. Жанрову функцію виконують імена історичних осіб, зокрема *гетьмана Богдана Хмельницького*. «Місто» – перший в українській літературі урбаністичний роман, звідси й така кількість урбанонімів (*Лавра, Володимирський собор, Аскольдова могила, Дарниця, Поділ, Палац праці, Державне видавництво України, Національна бібліотека, театр ім. Тараса Григоровича Шевченка, Нижній вал, Золоті Ворота, Історичний музей, музей Ханенка* та інші), які виконують жанрову функцію. Розмаїття топонімів створює враження присутності читача в описаному просторі, дає широку панораму міста Києва – тодішнього культурного й освітнього центру. Поглиблена робота з такими назвами – це окрема навчальна ситуація в рамках аналізу тексту на основі його жанрових ознак.

Учителю-словеснику варто планувати й розробляти уроки вивчення деяких творів, запропонованих програмою в старшій школі, спираючись на функціональні можливості основних груп власних назв. Це полягає в ефективній організації як мікро-, так і макроструктури уроку. Насамперед має бути відповідне формулювання теми заняття та чітке визначення мети до нього.

До того ж учителю варто подбати, щоб старшокласники володіли загальною інформацією про власні назви, їх групи та основні характеристики літературно-художніх назв. Це важливо для порівняння в процесі виявлення специфічних рис кожного оніма в межах аналізу окремого художнього твору.

Власні назви в літературному творі не існують ізольовано. Вони перебувають у тісному зв'язку з іншими художніми елементами тексту – образами-персонажами, сюжетом, хронотопом, тематикою, проблематикою, жанром, стилем. Тому встановлення такого зв'язку під час аналізу літературного твору із залученням власних назв – один із необхідних видів діяльності на уроці.

На етапі планування заняття вчителю необхідно з'ясувати, які елементи тексту вступають у взаємодію з власними назвами, використаними автором. Зважаючи на

це, словесник обирає види роботи, які будуть ефективними під час подальшого дослідження ролі онімів, наприклад, для розкриття образу чи осмислення порушеної проблеми тощо.

Робота з використанням власних назв залежить від спеціально організованих навчальних ситуацій, у межах яких і відбувається дослідження відповідно до обраного найбільш оптимального шляху аналізу. Кожна навчальна ситуація з її складниками (мікроситуаціями) – це новий крок в осмисленні власного найменування.

Опрацювання літературно-художніх онімів у межах навчальних мікроситуацій – це своєрідна стратегія, яка визначається використанням загальнодидактичних та спеціальних методико-літературознавчих методів і прийомів, які у свою чергу мають бути пов'язані з типом, видом уроку, провідним шляхом аналізу, відповідати розумовим, віковим особливостям учнів та основним характеристикам власних назв. Усе разом складає загальну концепцію діяльнісного навчання.

Серед методів оптимальними стануть словесні (бесіди всіх типів, що допомагаю обговорити функціонування власних назв, різні види лекцій під час введення контекстної інформації), самостійна робота (наприклад, опрацювання словників для з'ясування значення імені та подальшим порівнянням з властивостями героя-носія; робота з текстом, зокрема цитатне підтвердження динамічності власної назви тощо), за способами дослідження літературного матеріалу (індукція та дедукція – виокремлення власних назв, їх оцінка та узагальнення художньої ролі), прийоми зіставлення й протиставлення, систематизації й класифікації матеріалу.

Образне наповнення більшості творів шкільної програми для 10-11 класів пов'язане з використанням майже всіх груп власних назв. Це антропоніми, топоніми, міфоніми та зооніми, які виконують насамперед номінативні функції, даючи героям повне найменування або тільки ім'я чи прізвище. Хоча констатуємо випадки відсутності особових назв («Я (Романтика)» Миколи Хвильового, «Intermezzo» М. Коцюбинського, «Момент» В. Винниченка). У тих творах, де оніми вжиті не лише для номінації, вони стають об'єктами поглибленого вивчення. Навіть у межах

стандартної літературознавчої схеми, яка застосовується для характеристики образів-персонажів, існує простір для осмислення художнього значення назви героя. У ній першим під час аналізу розглядається саме ім'я. Після цього школярі роблять висновок, що антропонім – один із засобів творення образу.

Міфоніми та зооніми не такі поширені, однак вони виступають не тільки найменуванням окремого персонажа, але й певним символом, який закодовано в значенні або походженні назви. Природно, що поглиблена робота із зоонімами – це матеріал не для всього уроку, а лише окремих його фрагментів. Тому одним із оптимальних прийомів може бути з'ясування походження назви та встановлення на цій основі її символічного значення в конкретному творі. Наприклад, зооніми *Пава*, *Трепов*, *Оверко* (клички вівчарок у новелі «Intermezzo») – символи дворянства, жандармерії та селянства (див. додаток Б).

Топоніми групують навколо себе персонажів одного твору, а також стають центрами ціннісно-цільових програм, відповідаючи конкретній мрії або меті героїв («завоювати» Київ – мета Степана Радченка з роману В. Підмогильного «Місто» тощо). Роботу з такими назвами варто планувати в межах пообразного аналізу.

У подієвій системі твору власні назви відіграють сюжетотворчу роль. Наприклад, деякі антропоніми є своєрідними точками, із якими пов'язані сюжетні лінії. Це спостерігається в переважній кількості програмових творів та в основному стосується головних героїв. Учні розуміють, що прізвище *Мазайло* постійно перебуває в центрі не тільки сюжету, а й проблемно-тематичного поля тексту. Старшокласники фіксують і пов'язують зміну прізвища зі зреченням Миною своєї національної ідентичності, роблять висновок, що це частина мовної проблеми трагікомедії М. Куліша. Одинадцятикласники встановлюють зв'язок власної назви *Мазайло* з іншими елементами твору – образом-персонажем (її носієм), центральною проблемою та сюжетом у цілому.

Художні антропоніми деяких персонажів залучені в назви творів (*Мартин Боруля* та *Мина Мазайло* в комедії Івана Карпенка-Карого та трагікомедії М. Куліша). Під час бесіди з учнями на цьому варто окремо акцентувати, адже,

очевидно, у такий спосіб письменник указує на значущість ролі власної назви не тільки, як імені головного героя, а й у цілому для розвитку сюжету.

У взаємозв'язок із часопросторовою організацією літературних текстів найбільш активно вступають топоніми та ідеоніми. Основна функція географічних власних назв – локалізація місця подій, вказівка на художній простір. Ідеоніми слугують часовим орієнтиром. Наприклад, назви релігійних свят у повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» та романі у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай» (див. додаток В). У процесі аналізу ідеонімів підходить метод самостійної роботи. Учням можна запропонувати «відновити» часові межі епізодів. Алгоритм роботи такий: старшокласники фіксують у творі назви свят, з'ясовують за календарем дати їх проведення й таким чином можуть точно окреслити часові рамки сюжетних епізодів.

У цілому наявність власних назв може свідчити про певний стиль чи жанр. На стильовому та жанровому художніх рівнях необхідним є встановлення зв'язку з міфологічними назвами. Наявність міфонімів варто обговорювати під час жанрового аналізу драми-феєрії та стильового аналізу неоромантичного тексту. Для цього підійде метод репродуктивної (актуалізація знань із теорії літератури) та узагальнювальної (оцінка ролі власних назв-міфонімів у текстах певного жанру та стилю) бесід. Орієнтовні запитання до учнів:

- Що таке драма-феєрія? Дайте визначення жанру та назвіть його ознаки.
- Які основні властивості неоромантизму як стильової течії модернізму?
- Як міфоніми взаємодіють із жанром/стилем твору?
- Яка роль міфологічних найменувань у драмі-феєрії?

Із елементами стилю також пов'язані антропоніми, наприклад, екзотичні імена в романі Ю. Яновського «Майстер корабля» (див. додаток Б). Відповідність жанру можуть виявляти як антропоніми (наприклад, найменування гетьманів та інших реальних постатей XVII століття в історичному романі у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай»), так і топоніми (урбаноніми в романі В. Підмогильного «Місто» підтверджують його жанрову специфіку). У процесі жанрового чи стильового аналізу одне із завдань учнів 10-11 класів – знайти в текстах всі ці особливості

власних назв і дати їм оцінку як своєрідним аргументам на користь певного жанру або стилю.

Отже, необхідність встановлення зв'язку між власними назвами та художніми елементами різних рівнів тексту є доцільним видом діяльності для старшокласників. Така робота сприяє глибшому розумінню учнями ролі будь-якого оніма у творі, адже поглиблене його вивчення відбувається не хаотично, а в системі, на конкретному полі твору – образному, сюжетному, хронотопному, проблемно-тематичному, жанровому, стильовому. Ця діяльність є як основною, так і фрагментарною в межах подієвого, пообразного, хронотопного, жанрового та структурно-стильового шляхів аналізу. Проте вона потребує ще й підтримки на рівні загальнодидактичних підходів.

Так, макроструктура будь-якого уроку літератури передбачає визначення теми, мети та типу заняття з його етапами. Для вирішення поставлених наукових завдань основним типом має бути урок засвоєння нових знань, формування вмінь і навичок. По-перше, він є найпоширенішим у дидактиці, а по-друге, саме ця структура забезпечує первинне використання всіх відомих шляхів аналізу художніх творів із метою формування необхідних знань і вмінь школярів.

Ю. Бондаренко зауважує, що «проблеми шляхів аналізу текстуального матеріалу та класифікації уроків літератури в методиці навчання здебільшого розглядаються окремо» [2, с. 251]. Науковець наголошує на необхідності їх об'єднання. Він розробив методико-літературні види уроків, що входять до загальнодидактичних типів занять [2, с. 251]. Відповідно під час планування уроків, присвячених дослідженню різних художніх елементів (персонажів, хронотопів, мовних засобів тощо) та поглибленому вивченню власних назв, варто зазначати окремо тип та вид уроку.

Визначаючи тип заняття, основним орієнтиром є загальнодидактична типологія В. Онищука [41, с. 13], адже вона має універсальну природу та підходить для будь-якої дисципліни й літератури зокрема.

Вид уроку безпосередньо залежить від обраного шляху аналізу літературного твору. Спираючись на видову класифікацію, запропоновану Ю. Бондаренком [2], у

роботі змодельовано уроки, зміст та структура яких сприяє вивченню літературних онімів на основі обраних шляхів аналізу літературних творів.

2.2. Практика реалізації загальної моделі вивчення власних назв на уроках української літератури в 10-11 класах

Загальний підхід до вивчення власних назв передбачає цілісне осмислення усіх різновидів онімів у тісному взаємозв'язку з елементами художнього твору та формування в учнів 10-11 класів системи спеціальних літературних компетентностей, які полягають в умінні аналізувати літературний твір із урахуванням художніх найменувань у ньому.

Учні повинні знати:

- ✓ групи власних назв відповідно до ономастичних розділів (антропоніми, топоніми, гідроніми, теоніми, зооніми, міфоніми, космоніми тощо);
- ✓ художні особливості власних назв у літературних творах, передбачених для вивчення шкільною програмою;
- ✓ функціональну роль власних назв у художньому тексті, мету їх використання;
- ✓ особливості застосування шляхів аналізу літературного твору у зв'язках із вивченням художніх онімів.

Старшокласники повинні вміти:

- ✓ виокремлювати в художньому творі власні назви, які мають функціональне навантаження;
- ✓ визначати художні властивості та функції власної назви в тексті (номінативну, характеристичну, ідеологічну, символічну тощо);
- ✓ окреслювати роль власних назв у процесі творення ідейно-змістових та формальних особливостей літературного твору (сюжету, хронотопу, образів-персонажів, мовної специфіки, тематики й проблематики, світоглядної спрямованості тексту, стильових та жанрових аспектів);

- ✓ цілеспрямовано використовувати шляхи та прийоми аналізу для вивчення власних назв літературних творів;
- ✓ давати цілісну оцінку літературному твору з урахуванням художніх функцій використаних у ньому онімів.

Антропоніми як найпоширеніша група власних літературно-художніх найменувань активно функціонують майже в кожному творі, що дозволяє здійснювати їх поглиблене вивчення в процесі характеристики образів-персонажів, які є носіями цих назв. Деякі герої впродовж сюжету зазнають трансформацій. Це пов'язано зі змінами характеру, місця проживання, манери поведінки, світобачення тощо. Така еволюція супроводжується антропонімними перетвореннями. Наприклад, герой роману В. Підмогильного «Місто» модифікує ім'я під впливом міської атмосфери, комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля» через літеру в прізвищі зазнає краху в бажанні отримати вищий соціальний статус, трагікомедії М. Куліша «Мина Мазайло» прагне взагалі змінити своє українське прізвище.

Топоніми – друга група власних назв, функціональне значення якої в текстах творів української літератури є важливим з тієї ж точки зору, що й антропонімів. Зокрема, географічні назви можна активно використовувати під час встановлення системних зв'язків між героями, адже топоніми не тільки називають місце подій, але й об'єднують групи персонажів, відповідно регулюючи їх вивчення.

Найменування, що позначають географічні об'єкти, можна розглядати в контексті дослідження ціннісно-цільової програми персонажів. Варто вказати на те, що географічна назва зберігає своє первинне значення, тобто вказує на певну територію чи населений пункт – хронотоп, у межах якого групуються герої літературного тексту, і разом із тим набуває суто авторських текстуальних конотацій. Наприклад, у поемі І. Франка «Мойсей» країни *Міцраїм (Єгипет)* та *Палестина*, окрім назв територій у звичайному розумінні, постають також у значеннях «рабство, пастка, неволя, недоля, клітка» та «свобода, воля, майбутнє, спасіння, земля обітована» відповідно. Поглиблена робота з такими топонімами

зводиться до виокремлення нових смислів, укладених письменниками в географічні назви.

Деякі топоніми стають у текстах проявами мети або мрії головних героїв: *Палестина* – для Мойсея й гебреїв у поемі І. Франка «Мойсей»; *Київ* – для Степана Радченка в романі В. Підмогильного «Місто»; *Кононівка* – для ліричного героя новели М. Коцюбинського «Intermezzo»; *Канада* – для Івана Дідуха з родиною в новелі В. Стефаника «Камінний хрест».

Власна топонімічна назва як регулятор вивчення образів-персонажів на основі їхньої ціннісно-цільової програми може розглядатися на уроці як центр внутрішнього ціннісного конфлікту героїв та є частиною ціннісно-етичної складової. Наприклад, Степан Радченко під впливом Києва змінює свої плани (не здобути освіту й повернутися в село, а підкорити місто); ліричний герой «Intermezzo» надихається природою Кононівки й повертається до людей, а Мойсей у довгих пошуках Палестини починає сумніватися в доцільності своєї мети. Цьому необхідно присвячувати окрему увагу під час характеристики образу головного героя. Таку діяльність можна супроводжувати поглибленим аналізом певних епізодів, пов'язаних зі змінами у свідомості героїв під впливом перебування в межах хронотопу, позначеного власною назвою-топонімом.

Інші топоніми можуть ставати метонімічними чи персоніфікованими образами та вступати в безпосередні зв'язки з героями творів. Такими є гідронім *Десна*, який у вигляді «незайманої дівичі» в кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна» взаємодіє з образом головного героя; ойконім *Полтава*, який постає в романі у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай» в образі жінки, «старої чаклунки», яка спостерігає за національно-визвольною боротьбою українців та судом над головною героїнею; комонім *Піски* з роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», який подано у двох вимірах – вільне та закріпачене село. У цілому дослідження топонімічних найменувань – один із складників роботи в межах пообразного аналізу художнього твору.

Не такими поширеними, проте достатньо функціонально важливими можна назвати міфоніми. Їхня роль виявляється в процесі дослідження жанрово-стильових

домінант окремих текстів програми української літератури та світоглядних орієнтирів окремих персонажів.

Вивчення міфонімів вагомим є для десятикласників. На прикладі повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» та драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» учні 10 класу досліджують роль міфологічної назви як ознаки певного жанру (драма-феєрія), стилю (неоромантизм) та ідеології (космоцентризм, язичництво). Тому міфоніми варто активно залучати до жанрового, структурно-стильового та ідеаційно-концептуального аналізу художнього твору.

Подібно до топонімів міфологічні найменування поєднують у собі традиційні етимологічні значення, й авторські концепти, які є цінними тільки в контексті певного твору. До того ж такі найменування нерідко стають символами (наприклад, *Мавка* в драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня»). На основі літературних текстів для учнів 10-11 класів використання письменниками міфонімів свідчить про ознаки модерного неоромантичного стилю, жанрову природу драми-феєрії та риси язичницького світогляду героїв.

Отже, для ефективної реалізації загальної методики вивчення власних назв різних омонімічних груп до вчителів української літератури та учнів старших класів висуваємо ряд вимог.

Зокрема, словесники повинні:

- виділяти функціонально значимі власні назви різних груп в програмових текстах української літератури, розуміти їх художню специфіку;
- використовувати навчальні, розвивальні та виховні можливості власних антропонімічних, топонімічних, зоонімічних та міфонімічних найменувань під час організації аналізу художніх творів на уроках літератури;
- залучати художні оніми в процес застосування різних варіантів подієвого, пообразного, хронотопного, словесно-образного, проблемно-тематичного, жанрового та структурно-стильового шляхів аналізу;
- формулювати теми уроків із використанням власних назв та відповідного цитатного матеріалу;

- окреслювати цілі занять із урахуванням особливостей функціонування літературно-художніх онімів у літературних творах;

- забезпечувати зміст та структуру уроків, присвячених вивченню власних назв у зв'язках із різними художніми елементами тексту;

Старшокласникам необхідно:

- вміти визначати ключові власні назви, які є функціонально важливими в текстах літератури;

- осмислювати роль літературного найменування в окремому тексті;

- вміти досліджувати оніми в рамках пообразного, хронотопного, словесно-образного, проблемно-тематичного, жанрового та структурно-стильового шляхів аналізу літературного матеріалу;

- простежувати динаміку трансформацій антропонімних найменувань персонажів та їхній вплив на статусні, вікові, внутрішні зміни героїв;

- визначати, коментувати та оцінювати авторські значення топонімів та їхню роль у процесі вивчення ціннісних та цільових пріоритетів персонажів;

- виявляти хронотопи, позначені географічними назвами, у межах яких групуються персонажі, та давати оцінку топонімам як збірним найменуванням;

- залучати до роботи над аналізом художнього тексту міфоніми, визначаючи їхню роль під час дослідження жанрової та стильової природи твору;

- давати цілісну критичну оцінку власним назвам у межах усіх можливих шляхів аналізу художнього тексту.

Отже, у процесі практичної реалізації загальної моделі поглибленого вивчення власних назв старшокласники набувають теоретичних знань про літературно-художні оніми, учаться визначати функціонально важливі назви в літературних джерелах, пояснюють роль ономастичних елементів у текстах, формулюють цілісну оцінку твору з погляду наявних у ньому онімів.

2.2.1. Вивчення власних назв образів-персонажів динамічного типу

Деякі персонажі літературних творів є динамічними утвореннями. Їх динаміка виявляє себе в зміні зовнішності, статусних ролей чи у внутрішніх перетвореннях (характеру, цінностей, уподобань, життєвих цілей). Еволюція літературних героїв відбувається протягом твору за розвитком сюжету, а також відображає проблемно-тематичне поле тексту. Вона є способом презентації погляду автора на змальоване психологічне чи соціальне явище за допомогою образу людини. Сюди слід віднести прагнення змінити соціальний статус селянина на шляхтича Мартина Борулі (Берулі) в однойменній комедії Івана Карпенка-Карого, селянина на столичного міщанина Степана (Стефана) Радченка (роман В. Підмогильного «Місто»), національності з українця на росіянина Мина Мазайла (Мазеніна) в однойменній комедії М. Куліша або двоплановість погляду на дійсність у кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна» (Сашко – Олександр Петрович).

Отже, у ряді творів названу динаміку підкреслено не тільки за допомогою поведінки, а й із використанням найменувань літературних героїв, що є однією із підстав розглядати їх як концепти – «формулювання, розумний образ, загальна думка, поняття, що домінують у художньому творі чи літературознавчій статті» [33, с. 521] – у межах відповідних літературних творів. У такому випадку оними є цінними як для дослідження зовнішніх трансформацій (віку, посад, статусу, одягу, житла тощо), так і змін персонажа на психологічному рівні. Учні аналізують внутрішній світ героя, психологію його поведінки через модифікацію власної назви. Це дає свої позитивні наслідки, адже «в аналізі художнього тексту, який проводиться у старших класах, найцікавішим стає дослідження глибин психічного простору персонажів твору [...] Знайти суперечності в образах персонажах – значить допомогти юному читачеві розібратися в собі, провести внутрішній діалог» [47, с. 47].

Формуючи модель уроку, словесник повинен постійно використовувати названу властивість персонажів у межах пообразного аналізу художніх творів, що відповідно вплине на структуру заняття. Це слід робити, починаючи вже з теми уроку, у «змістовому центрі» (частина назви заняття, де є «вказівка на художні елементи, які будуть розглянуті» на ньому [2, с. 213]) якої має бути забезпечено декілька вимог:

1. Відображено динамічність персонажа.
2. Підкреслено роль оніма як авторського засобу в зображенні трансформації образу, його перехідності з одного статусу в інший, психологічну зміну.
3. Використано (за можливістю) цитатний матеріал із літературного твору, щоб увиразнити названий підхід до вивчення літературних героїв.

Наприклад:

Від Степана до Стефана: еволюція головного героя в романі Валер'яна Підмогильного «Місто».

Між Борулею і Берулею: невдалий крок від селянства до дворянства головного героя комедії Івана Карпенка-Карого.

Боруля – Беруля: помилка як причина нездійсненої мрії головного героя комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля».

«...І воно, як віспа на житті – Мазайло!..»: утеча від свого українства головного героя трагікомедії Миколи Куліша «Мина Мазайло».

«Однині я – Мина Мазенін»: зміна власної національності головним героєм трагікомедії Миколи Куліша «Мина Мазайло».

Малий Сашко і зрілий Олександр Петрович: двоплановість образу головного героя в кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна».

Запропоновані теми забезпечують реалізацію ключового методичного підходу – розкрити на уроці динаміку персонажа, використовуючи його власну назву. Динамічність образів підкреслено декількома способами:

1. Вивчення кожного з образів (Мартина Борулі, Степана Радченка) представлено однією темою. Її «змістовий центр» є двоскладним: у першій частині

використано різні назви одного й того ж персонажа, що вказує на його розвиток; разом із тим наявні слова (еволюція, крок), які відображають процес зміни образу.

2. Вивчення образу Мيني Мазайла презентовано двома темами, у кожній із яких персонаж іменовано його іншою назвою, що допомагає продемонструвати трансформацію героя. При цьому використано цитатний матеріал, який увиразнює статусну зміну Мيني Мазайла.

3. У змістовому центрі теми уроку, присвяченого вивченню кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна», наявна онімна опозиція: одна й та сама власна назва подана в різних її варіантах (скорочене й повне ім'я). Це необхідно, щоб продемонструвати, що образ головного героя виступає у двох ролях: як автора (зрілої особи – отже, використовуємо повне ім'я та по батькові) у відступах і як героя-оповідача (малої дитини – звідси скорочений варіант Сашко).

Ключове місце в макроструктурі уроку займає мета. Наповнення її основних складників значною мірою залежить від змістового центру теми. Її роль – уточнити, поглибити, деталізувати тему, зокрема, розкрити внутрішню та зовнішню динаміку персонажів, значення власних назв у такому процесі.

Щоб організувати необхідне дослідне навчання, запропоновано ряд тем уроків із використанням пообразного шляху аналізу, «змістові центри» яких демонструють не тільки трансформацію літературних героїв, але й пов'язану із цим модифікацію їхніх назв. Отже, навчальний, розвивальний та виховний складники мети для таких занять відповідають вимогам, що впливають із формули теми уроків:

- відображати систему ключових компетентностей для опанування старшокласниками внутрішньої та зовнішньої динаміки образів-персонажів, зокрема знання та уміння, необхідні для того, щоб:

- виділяти власні назви, що відображають еволюцію художніх образів й можуть бути регуляторами процесу їх вивчення;

- досліджувати трансформацію персонажів та їхніх імен як засобу зображення статусних, психологічних або вікових змін, давати оцінку літературним героям з урахуванням подвійної особової назви (ім'я або прізвища);

- виявляти критичне ставлення до змін, які відбуваються з персонажами, зокрема і власними назвами;

- виховувати моральні якості, пов'язані зі ствердженням або запереченням процесів, через які проходять аналізовані персонажі.

Наприклад:

Тема. *Від Степана до Стефана: еволюція головного героя в романі Валер'яна Підмогильного «Місто»*

Мета. Навчальна – проаналізувати образ головного героя роману В. Підмогильного «Місто» відповідно до змін, яких зазнає персонаж протягом розвитку сюжету, простежити психологічну та статусну еволюцію з урахуванням модифікації імені Степана (Стефана) Радченка.

Розвивальна – розвивати вміння одинадцятикласників характеризувати образ літературного героя в його розвитку та з урахуванням подвійного найменування, виділяти зміни, пов'язані з новою особою назвою, яку отримує персонаж, визначати роль оніма в процесі творення динамічного образу.

Виховна – формувати критичне ставлення до набуття героєм нового психологічного та соціального статусу.

Тема. *Між Борулею і Борулею: невдалий крок від селянства до дворянства головного героя комедії Івана Карпенка-Карого.*

Мета. Навчальна – навчити старшокласників аналізувати образ головного героя комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля» за розвитком сюжету, визначити зміни, які відбуваються з ним, поглиблено дослідити його статусні ролі ціннісно-цільову програму, спрямовану на набуття вищого соціального статусу, окреслити роль різних форм прізвища (Боруля – Боруля) у відображенні двоїстої сутності персонажа, його статусно-рольових функцій.

Розвивальна – розвивати вміння учнів аналізувати персонажів, що мають психологічне роздвоєння, визначати роль найменування героя у відображенні його внутрішніх прагнень та соціального статусу, використовувати власну назву як регулятор у вивченні образу.

Виховна – виховувати в дітей почуття власної гідності та поваги до людей незалежно від їхнього соціального статусу.

Тема. «Однині я – Мина Мазенін»: зміна власної національності головним героєм трагікомедії Миколи Куліша «Мина Мазайло»

Мета. Навчальна – розкрити роль зміни прізвища у зв'язках із трансформацією, якої зазнає головний герой трагікомедії М. Куліша «Мина Мазайло», простежити динамічність образу на основі його ціннісно-цільової програми та з урахуванням набуття нового національного статусу, окреслити риси, властиві для Мيني Мазайла та Мيني Мазеніна, пояснити вплив власного найменування на художню концепцію героя з внутрішнім розколом.

Розвивальна – розвивати вміння одинадцятикласників визначати роль художнього оніма в процесі аналізу образу, описувати зміни в житті персонажа, зокрема перехід в інший національний статус, використовуючи модифіковану особову назву.

Виховна – виховувати в учнів повагу до власної мови, негативне ставлення до манкуртства як психологічного явища в Україні.

Тема. Малий Сашко і зрілий Олександр Петрович: двоплановість образу головного героя в кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна».

Мета. Навчальна – визначити ім'я головного героя кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна» як засіб, що забезпечує двоплановість зображення в тексті, окреслити погляд дитини та дорослої людини на світ, здійснити відповідні порівняння.

Розвивальна – розвивати вміння визначати роль кожного з варіантів власної назви в процесі творення літературного героя та забезпечення двовимірності художньої картини світу, аналізувати вікові вияви персонажа, використовуючи різні назви його імені.

Виховна – виховувати любов до рідного краю, працелюбність, повагу до сімейних цінностей, формувати повагу до людини незалежно від її вікових змін.

Наведені вище цілі до кожного уроку повністю узгоджені зі «змістовими центрами» зазначених тем, уточнюють їхні навчальний, розвивальний і виховний аспекти.

Реалізація теми та мети уроків із вивчення власних назв персонажів динамічного типу відбувається під час спеціально змодельованих навчальних ситуацій (НС), кожна з яких включає систему мікроситуацій (МС). У послідовності та наповненні мікроситуацій певними видами діяльності відображено процесуальний алгоритм (план) опрацювання образів літературних героїв. У такому разі пообразний аналіз набуває особливого інваріанту, коли власна назва персонажа виступає своєрідним регулятором навчального процесу, ключовим орієнтиром у визначенні його змісту та напрямків здійснення.

Запропоновану модель поглибленої роботи з власними найменуваннями вважаємо найбільш оптимальною. Вона відповідає природі вищеназваних образів-персонажів та власної назви як їхнього визначального складника.

Тому окреслений варіант роботи буде актуальним у межах саме пообразного аналізу літературного твору, адже «найбільш ефективний шлях вивчення – це той який найкраще забезпечує бажаний результат. Необхідно дати відповідь, у чому може полягати це досягнення, а вже потім визначатися, яким шляхом до нього йти» [5, с. 73]. Виходячи з поставлених дидактичних завдань, слід стверджувати: тільки в межах пообразного аналізу опрацювання власних назв персонажів набуває концептуальної спрямованості, дає змогу продемонструвати учням всю повноту їх художнього використання письменником.

Дослідження художніх онімів починається із виділення вчителем та учнями ряду важливих текстуальних моментів, необхідних для поглибленого осмислення. Зокрема, за основу створення навчальної моделі взято той факт, що власні назви деяких героїв динамічного типу є подвійними і це допомагає письменнику відобразити внутрішні та зовнішні зміни, яких зазнають герої впродовж тексту. У художніх творах можна спостерігати своєрідне антропонімічне роздвоєння (*Беруля – Боруля, Мазайло – Мазєнін, Степан – Стефан, Сашко – Олександр Петрович*). Це й зумовлює два окремі напрямки аналізу кожного персонажа, які між собою

взаємодіють і створюють комплексну процесуальну модель роботи вчителя та учнів. Названі напрямки презентовано в паралельних системах мікроситуацій, які забезпечують дослідження всіх необхідних для вивчення особливостей у житті, поведінці, внутрішньому світі героїв. Щоб їх створити, потрібно визначити характер змін, які відбуваються з кожним персонажем, виділити його найменування, осмислити специфіку функціонування оніма в контексті трансформації, що відбулася з образом.

Зміст кожної окремої мікроситуації зумовлений певним аспектом у життєдіяльності персонажа. У центрі уваги вчителя та учнів знаходяться основні внутрішні (характер, бажання, мета, філософські роздуми, цінності) та зовнішні (дії та вчинки, висловлювання) прояви героя, а також сюжетні епізоди, у яких ім'я чи прізвище художньо увиразнені текстуальним матеріалом. Ідентифікація кожної мікроситуації відбувається з метою підкреслити різні аспекти образотворення, пов'язані з функціонуванням власної назви.

У цьому контексті особливе значення мають мікроситуації, у яких вчитель та учні розглядають специфічні сторони власної назви, усвідомлюють їх художню роль. Вони здебільшого й започатковують вивчення образу-персонажа, виконуючи стартову позицію у його осмисленні, визначають характер опрацювання.

У програмі з української літератури для старших класів виділяємо чотири динамічні образи-персонажі, поглиблене вивчення яких та їх власних назв можливе завдяки розробці двох систем навчальних мікроситуацій, які унаочнено в таблицях 2.1, 2.2, 2.3, 2.4

Таблиця 2.1.

Назва головного героя з роману Валер'яна Підмогильного «Місто» як регулятор його вивчення

НС₁ Дослідження образу Степана як сільського хлопця, чужинця в місті	НС₂ Дослідження образу Стефана як «завойовника» міста
МС₁ Осмислення особливостей імені	МС₁ Обговорення причин виникнення іменного варіанту Стефан, дослідження

Степан та його художньої ролі.	художніх точок, де воно з'являється в романі.
МС₂ Визначення первинної мети героя: навчання, повернення додому, розвиток села.	МС₂ Осмислення ціннісно-цільових змін, які відбулися під час перебування в Києві: літературна творчість, бажання стати «своїм» у місті, одержувати задоволення від життя.
МС₃ Окреслення ворожого ставлення героя до міста.	МС₃ Дослідження спроб героя підкорити місто.
МС₄ Визначення соціальної ролі студента.	МС₄ Аналіз соціальної ролі письменника.
МС₅ Характеристика житла (хлів Гнідих).	МС₅ Оцінка житла (власна кімната та квартира).
МС₆ Оцінка одягу (сільський, старий, зношений).	МС₆ Аналіз одягу (новий костюм, пальто, капелюх, краватка та ін.).
МС₇ . Оцінка дружби з Левком.	МС₇ Пояснення особливостей дружби з Вигорським.
МС₈ Характеристика стосунків із землячкою Надійкою та дружиною Гнідого Мусінькою (Тамарою Василівною).	МС₈ Вивчення стосунків із міщанкою Зоською та незалежною жінкою Ритою.
НС₃ Узагальнення внутрішньої трансформації героя від високих благородних цілей до появи в ньому егоїзму, бажання задовольняти тілесні, творчі та статусні пріоритети, ролі найменувань персонажа в зображенні названих процесів.	

Таблиця 2.2.

**Назва головного героя з кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна»
як регулятор його вивчення**

НС₁ Дослідження образу Сашка як дитини	НС₂ Дослідження образу Олександра Петровича як дорослого письменника
МС₁ Виявлення особливостей дитячої форми Сашко від імені Олександр	МС₁ Обговорення іменної форми Олександр Петрович як способу презентації дорослої людини
МС₂ Аналіз наївних вражень від світу	МС₂ Осмислення філософських роздумів про рідне село.
МС₃ Дослідження любові до тварин, природи, музики	МС₃ Спостереження за уславленням краси тяжкої хліборобської праці
МС₄ Оцінка дитячого розуміння святості/гріховності, приємного/неприємного	МС₄ Оцінка дорослого погляду на членів своєї родини, піднесення сімейних цінностей
МС₅ Оцінка дитячого погляду на членів своєї родини	МС₅ Аналіз діалогу з Десною
МС₆ Узагальнення відмінностей між дитячим та дорослим поглядом людини на світ, ролі форм імені героя в презентації двох вимірів світобачення	

Таблиця 2.3.

**Назва головного героя з комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля» як
регулятор його вивчення**

НС₂ Дослідження образу Борулі як шляхтича	НС₁ Дослідження образу Борулі як селянина
МС₁ Визначення художньої ролі	МС₁ Пояснення текстуальної ролі

прізвища Боруля	прізвища Беруля
МС ₂ Пояснення причин появи бажання відновити дворянство	МС ₂ Визначення селянської господарності героя
МС ₃ Спостереження за «дворянськими порядками» в сім'ї	МС ₃ Оцінка необізнаності персонажа у дворянських звичаях
МС ₄ Оцінка роздумів та поведінки героя в аспекті здобуття чиновницької посади для сина	МС ₄ Акцентування незручності (дискомфорту) героя від дворянського способу життя
МС ₅ Дослідження особливостей пошуку батьком «благородного» нареченого для дочки	МС ₅ Аналіз факту відмови у дворянстві, спалення документів, що нібито підтверджують шляхетське походження
МС ₆ Узагальнення результатів, які одержав Мартин Боруля (Беруля) в процесі реалізації своєї життєвої мети, визначення моралі, яка впливає зі змісту твору, художнього значення двох форм одного прізвища	

Таблиця 2.4.

Назва головного героя з трагікомедії Миколи Куліша «Мина Мазайло» як регулятор його вивчення

НС ₁ Дослідження образу Мина Мазайла-Квач – харківського службовця	НС ₂ Дослідження образу Мина Мазеніна – противника українізації
МС ₁ Окреслення особливостей прізвища Мазайло-Квач	МС ₁ Обговорення художніх особливостей прізвища Мазенін
МС ₂ Визначення національного статусу героя (українець за походженням)	МС ₂ Пояснення малоросійського світогляду Мина, внутрішнього дискомфорту від належності до

	українства
МС₃ Оцінка прізвища Мазайло як причини життєвих негараздів	МС₃ Осмислення мети змінити прізвище, яка визначає наскрізну дію героя
МС₄ Аналіз епізоду «зустрічі» з предками	МС₄ Аналіз сцени «приміряння» нового прізвища.
МС₅ Спостереження за нездатністю опанувати російську вимову під час заняття з учителькою «правильних проізношень»	МС₅ Дослідження конфлікту із сином («через труп переступлю»)
	МС₆ Оцінка факту звільнення з посади за опір українзації
МС₇ Узагальнення погляду автора на малоросійство як риси характеру Мина Мазайла. Оцінка ролі подвійного називання героя в зображенні цього явища.	

У межах одного літературного твору під кожною наступною запропонованою навчальною мікроситуацією розуміємо нову «зону найближчого розвитку». У результаті старшокласники виходять із таких «зон», поступово набуваючи вмінь визначати динаміку персонажів, оцінювати функцію власної назви (її різних форм) у змалюванні змін ціннісно-цільових пріоритетів та статусних ролей героїв, а також внутрішнього роздвоєння образів.

У процесі шкільного вивчення образів-персонажів із творів Івана Карпенка-Карого, М. Куліша, В. Підмогильного, О. Довженка навчальна робота має як спільні особливості, так і специфічні. Це зумовлює вибір типу заняття (за В. Онищуком): від уроку засвоєння нових знань у процесі першого осмислення найменування динамічного типу до уроків формування вмінь і навичок, застосування знань, умінь і навичок під час подальшого вивчення власних назв на матеріалі інших текстів.

Зокрема, у процесі опрацювання комедії Івана Карпенка-Карого, трагікомедії М. Куліша, роману В. Підмогильного в центрі уваги опиняється мета головних героїв змінити соціальний або національний статус. І Мартин Боруля (Беруля), і Мина Мазайло (Мазенін), і Степан (Стефан) Радченко вибудовують для себе певну життєву траєкторію, що відображено змінами прізвища чи імені.

Натомість найменування головного образу кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна» демонструє світоглядну двоплановість (дитини й дорослого), використану у творі як головний художній прийом, що у свою чергу впливає й на організацію навчальних мікроситуацій під час проведення уроку. Поглиблене вивчення варіантів власної назви відбувається в контексті виявлення дитячого погляду на світ або погляду й роздумів дорослого. При цьому треба мати на увазі, що форма *Олександр Петрович* відсутня в тексті кіноповісті, її необхідно підставити вчителю та учням для забезпечення багатоаспектності вивчення образу головного героя.

Тому необхідно підкреслити загальну закономірність навчальної роботи: учитель та учні завжди досліджують контраст як у внутрішніх, так і в зовнішніх проявах персонажів, у цьому контексті осмислюють художню роль найменування. Це ключове завдання навчальної роботи.

У декількох творах принципове значення має епізод вибору героєм свого нового імені, що в першу чергу відображає його внутрішнє перетворення. Зокрема, це можна продемонструвати на прикладі простого сільського хлопця Степана, який перетворюється в столичного письменника Стефана: *«...коли прізвище було йому зовсім до вподоби, то саме ім'я – Степан його трохи збентежило. Надто воно було не тільки просте, а й заяложене якесь, і грубе. [...] Він перебрав силу імен, шукаючи гідного наступника, і раптом йому спала в голову чудова думка трохи переінакшити своє власне ім'я, надати йому потрібної урочистості, змінивши одну тільки букву та наголос. Він наважився, підписався і став із Степана – Стефаном, діставши собі нове хрещення»* [42, с. 65-66]. Отже, ця зміна власної назви – ключова для характеристики образу. Аналогічні епізоди можна знайти й у комедії «Мина Мазайло». Тут практично вся родина обговорює нові варіанти прізвища.

З'являються такі: *Мазенін, Майзайло-Квач, Мазайлович, Мазайловський, Зайломас* – що є відображенням пріоритетів різних персонажів.

Важливими для вивчення власних назв головних героїв є аналіз епізодів, де виявлено причини появи бажання змінити прізвище. Зокрема, це епізод нарікання Мيني Мазайла на невдале прізвище, яке, «...як віспа на житті», зіпсувало його репутацію, момент образи, якої зазнав Мартин Боруля від багатого шляхтича Красовського, відчуття смаку міського життя – для Степана Радченка.

Специфічні особливості дослідницької роботи завжди пов'язані з тематичним наповнення художніх джерел, впливають із особливостей того явища, яке зображує кожен письменник. Для оптимального вивчення конкретних художніх сцен існує потреба в підборі ефективних прийомів.

Поглиблене опрацювання старшокласниками власних найменувань персонажів, які зазнають змін, відбувається в рамках різних варіантів пообразного аналізу. Зокрема, це вивчення літературних героїв за рисами їх внутрішнього світу, у процесі осмислення ціннісно-цільових пріоритетів, під час аналізу за розвитком сюжету чи застосування статусно-рольової характеристики. Така діяльність вимагає, щоб учні оволоділи низкою спеціальних компетентностей, від яких залежить продуктивність дослідницько-аналітичної діяльності.

Під час роботи в межах навчальної мікроситуації також є можливість для закріплення й поглиблення знань і вмінь, адже в шкільних програмах передбачено вивчення ряду текстів, схожих за характером змін героя та його найменування. У процесі аналізу нового твору, образу, власної назви вони використовуються повторно в результаті виконання аналогічних дій.

Першим текстом, який учні вивчають у 10 класі та в якому наявний персонаж динамічного типу з подвійним найменуванням, є комедія Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля». Під час опрацювання цього твору на прикладі головного героя відбувається первинне формування відповідних знань та умінь. До них належать **знання** про:

- 1) динамічність як властивість окремої категорії персонажів;

2) ціннісно-цільові пріоритети образу Мартина Борулі (Берулі) та його статусні ролі, їх змінність;

3) функцію подвійної назви героя у відображенні його ціннісно-цільової програми та статусних ролей;

4) внутрішню та зовнішню динаміку персонажа протягом розвитку сюжету, пов'язану із прагненням змінити соціальний статус та відображену, зокрема, у власній назві героя.

При цьому в учнів виникають первинні **вміння**:

1) виявляти динамічний характер героя, простежувати його еволюцію протягом розвитку сюжету;

2) аналізувати образ-персонаж у зв'язку із його ціннісно-цільовою програмою та статусними ролями;

3) пояснювати роль власної назви, зокрема її різних форм, у змалюванні ціннісно-цільових пріоритетів та статусних ролей героя, їх зміни, внутрішнього роздвоєння персонажа;

4) використовувати власну назву літературного образу для координації під час його аналізу.

Окреслені знання та вміння знаходять своє застосування й під час вивчення роману В. Підмогильного «Місто», трагікомедії М. Куліша «Мина Мазайло». Вони зазнають поглиблення на матеріалі нових текстів, адже в опрацюванні ключових образів існують суттєві подібності, хоча також незначні відмінності. Зокрема, для Степана Радченка, як і Мартина Борулі, стає важливою зміна місця в соціальній ієрархії, хоча в кожному випадку вона неоднакова – намагання одержати дворянство Борулею й матеріально забезпечене існування міського мешканця Степаном Радченком. Натомість Мина Мазайло зорієнтований на здобуття нового національного статусу, хоча це дає, на його думку, і позитивні соціальні наслідки. Він, як і Мартин Боруля, проходить через цілий ряд конфліктних ситуацій, веде боротьбу за зміну прізвища. На відміну від них, Степан Радченко перейнятий проблемою «завоювання міста», здобуття для себе статусу столичного міщанина. Отже, в усіх випадках існує певна мета (ціннісно-цільова програма), яку

намагаються досягнути герої, що знаходить своє відображення в їхніх власних назвах.

Вивчення кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна» можна вважати новим етапом у вивченні образів-персонажів динамічного типу, а отже, новою «зоною найближчого розвитку» для школярів не тільки в межах окремо взятого тексту, а й загалом у процесі поглибленого дослідження динаміки персонажа у взаємозв'язку із його власною назвою. Тут мова йде не про зміну прізвища, а про співіснування двох поглядів на світ однієї особи в дитинстві та дорослому віці (Сашка й Олександра Петровича). Тому існує необхідність розширити коло знань та умінь. Учні повинні **знати** про:

- 1) можливість співіснування в літературному тексті двох вікових ролей та поглядів на світ одного героя;
- 2) необхідність закріплення цих поглядів за відповідними назвами персонажа, одне з яких читачу доводиться підставляти самостійно, щоб презентувати героя.

У школярів, порівняно з вивченням попередніх творів, повинні з'явитися додаткові **вміння**:

- 1) аналізувати вікові вияви персонажа, використовуючи різні варіанти його імені;
- 2) порівнювати різновікові погляди літературного героя на світ, оперуючи його власними назвами.

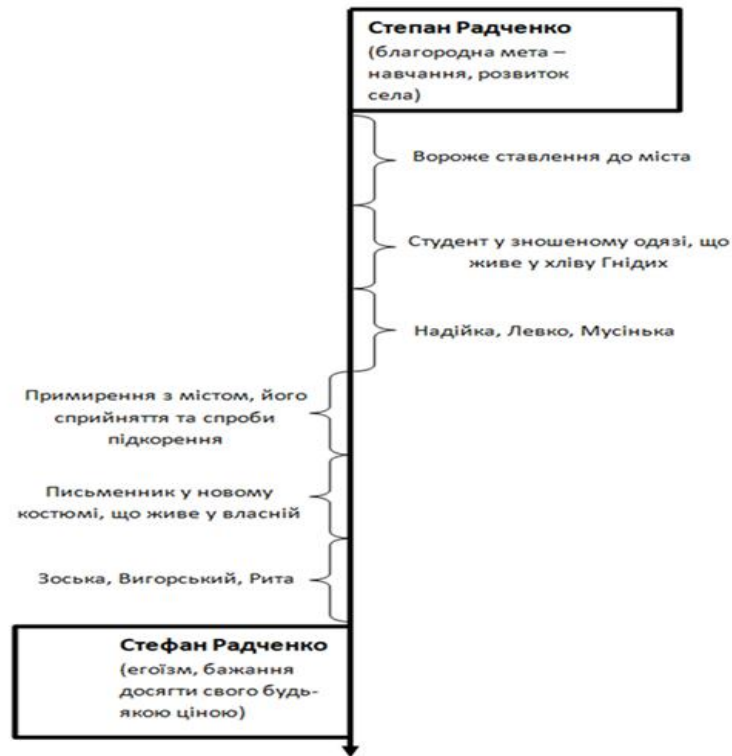
Робота в межах кожної навчальної ситуації або її меншої структурної частини, мікроситуації, зумовлює вибір оптимальних загальнодидактичних чи методико-літературних способів організації науково-дослідної діяльності. При цьому ставимо три основні вимоги до методів навчання, зокрема:

- зв'язок із обраним шляхом аналізу (у цьому випадку пообразним) та типом уроку (засвоєння нових знань, формування умінь):
- оптимальність та доцільність застосування під час поглибленого аналізу динамічних персонажів та їхніх власних назв;
- відповідність віковим особливостям старшокласників.

Оскільки динамічні власні найменування піддаються трансформації, їх вивчення вимагає ґрунтовного осмислення усієї сукупності внутрішніх та зовнішніх проявів, на фоні чи в результаті яких ці назви змінюються. Відповідно важливими під час роботи з літературними онімами будуть методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції.

Наприклад, аналітичний (індуктивний) метод застосовується вже на етапі виокремлення навчальних ситуацій та мікроситуацій, що відбувається під впливом власної назви героя як регулятора навчального процесу. Для того, щоб надати мікроситуаціям відповідного спрямування, наповнити їх змістом, учитель пропонує учням пригадати та відтворити сюжетні епізоди, у яких зображено внутрішні вияви персонажа. Така репродуктивна діяльність є базою для подальшого евристичного опрацювання образу та його літературного найменування на основі проблемного завдання оцінити сам факт зміни власної назви.

Кожна навчальна ситуація передбачає двопланову роботу з власною назвою динамічного героя. Це у свою чергу зумовлює дві системи мікроситуацій, дані яких у результаті варто синтезувати. Метод синтезу також є доцільним під час узагальнення внутрішньої та зовнішньої динаміки образу-персонажа, його власного найменування. Наприклад, пояснюючи двовимірність образу головного героя в кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна», узагальнення варто зробити у вигляді відповіді на запитання «Які відмінності між дитячим та дорослим поглядом людини на світ спостерігаємо в кіноповісті та як це впливає на форму власного найменування головного героя?» (*Сашко – Олександр Петрович*). Досліджуючи еволюцію образу Степана Радченка в романі «Місто», аналізуючи всі особливості характеру, що зумовлюють модифікацію його імені (*Степан – Стефан*), матеріал варто синтезувати у вигляді уявної вертикальної прямої, основними точками на якій є початковий (вихідний) і кінцевий прояви внутрішньої еволюції персонажа: від високих благородних цілей до егоїзму та бажання досягти свого будь-якою ціною. Також необхідно вказати роль зміни власної назви у відображенні процесу внутрішніх перетворень героя. При цьому вертикаль спрямована вниз, адже динаміка персонажа призводить до його моральної деградації (див. Рис. 2.1).

Рис. 2.1. Вертикальна пряма внутрішньої еволюції Степана Радченка з відображенням модифікації його імені

Інший метод дослідницької роботи – дедуктивний. Рух від загального до конкретного можна запропонувати під час вивчення головних образів комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля» та трагікомедії М. Куліша «Мина Мазайло». Уже на початку обох творів старшокласники отримують від авторів натяки на динамічність персонажів: *«По выслушании всех ышеизложенных обстоятельств и на основании представленных документов Дворянское депутатское собрание определяет: Мартына [...], Борулю з сыном Степаном [...] сопричислить к дворянскому его роду, признанно йому в дворянском достоинстве...»* («Мартин Боруля» [26]); *«А папа не те що од Мокія укрмови слухати не хоче, а навпаки – наше малоросійське прізвище змінити хоче...»* («Мина Мазайло» [30]).

Дізнавшись мету обох героїв на початку опрацювання літературного образу, учні виділяють й аналізують зміни, які відбуваються на шляху до реалізації такої мети. Отже, робота скеровується від загального до подальшого виявлення в ньому окремих складників. При цьому особливої уваги заслуговує власна назва, адже

разом із образом вона зазнає змін як основа й відображення мети (*Мазайло – Мазенін*) або як перешкода до її здійснення (*Боруля – Беруля*).

Робота з динамічними власними назвами також можлива за допомогою використання словесних методів лекції та бесіди, адже вони передбачають тісну взаємодію учнів і педагога з текстом. Елементи репродуктивної, евристичної та узагальнювальної бесіди є доцільними на відповідних етапах дослідження динамічності героя та його імені: репродуктивна, коли потрібно пригадати та відтворити необхідні епізоди сюжету, евристична – у процесі аналізу змін героя, узагальнювальна – на етапі підсумків щодо функції літературного оніма у відображенні трансформації образу.

Наприклад, продемонструємо ряд запитань для роботи з образом Мيني Мазайла з однойменної трагікомедії М. Куліша.

Репродуктивна бесіда:

- Який персонаж зазнає змін упродовж сюжету?
- У яких епізодах проявляються ці зміни?

Евристична бесіда:

- У яких сюжетних моментах герой проявляє себе як звичайний службовець Мазайло, а в яких – як противник українізації Мазенін?

- Які дії та вчинки характеризують Мазайла, а які – Мазеніна?
- Яких змін набуває власна назва героя при цьому?
- Охарактеризуйте події, у яких ці зміни відображено.
- Проаналізуйте поведінку героя, коли в нього різні варіанти прізвища.

Узагальнювальна бесіда:

- Яка роль подвійного називання в процесі зречення героєм свого національного характеру?

- Дайте оцінку образу героя та його власній назві на фоні змін, яких вони зазнали.

Саме у формі бесіди, тобто логічно продуманого діалогу вчителя із старшокласниками, і відбувається аналіз перетворень образу-персонажа та дослідження динаміки його найменування.

До методу лекції можна вдаватися під час демонстрації вчителем дослідницької діяльності. Він набуває вигляду лекції-аналізу динамічності героя та його назви. Указана робота піддається чіткому плануванню з боку словесника. Зокрема, можна передбачити такий порядок дій:

1. Визначення у творі героя, який зазнає змін, відображеному зокрема й у власному найменуванні.
2. Пошук та виділення в тексті моментів, пов'язаних із процесом еволюції персонажа.
3. Демонстрація двох паралельних систем художніх ситуацій відповідно до варіантів найменувань персонажа.
4. Аналіз кожного окремого прояву героя у зв'язках із формами літературного імені.
5. Узагальнення ролі власної назви в процесі різних життєвих аспектів образу-персонажа.

Настановчу лекцію доцільно використати як прийом під час організації самостійної роботи. Учитель дає пояснення щодо виконання завдання, необхідного для започаткування пошуково-аналітичної діяльності учнів. Зміст завдання – дослідити динамічність образу в контексті подвійного найменування:

- знайдіть у сюжеті тексту художні фрагменти, пов'язані із зовнішніми або внутрішніми змінами героя, перетворенням його імені чи прізвища;
- із виокремлених фрагментів складіть їх паралельні системи, що відповідають початковій та модифікованій власним назвам.

Слово вчителя доцільне в тих випадках, коли на аналіз образу впливають біографічні відомості про письменника. Наприклад, під час вивчення кіноповісті «Зачарована Десна» виявити зміну імені головного героя непросто, адже в тексті фігурує лише зменшений варіант – *Сашко*. Форма *Олександр Петрович* умовно підставляється вчителем та учнями у твір на основі почутої від учителя інформації про автобіографічність твору.

Продуктивним є і метод самостійної роботи. Прикладом її вищого рівня може бути вивчення літературного оніму головного героя роману В. Підмогильного

«Місто», зокрема розв'язання проблеми, як іменна опозиція *Степан – Стефан* впливає на осмислення названого персонажа. Щоб учні змогли це виконати, необхідно сформулювати відповідні завдання:

- використовуючи текст роману, з'ясуйте, яким був Радченко до і після того, як вигадав собі літературний псевдонім;
- дайте оцінку герою та його імені в результаті своїх спостережень;
- зробіть висновок про еволюцію чи деградацію образу на основі зміни власної назви.

Отже, у процесі вивчення персонажів динамічного типу та їх модифікованих найменувань продуктивними є більшість традиційних методів навчання. Головне завдання вчителя полягає в тому, щоб спрямувати їх на розв'язання ключової проблеми – дослідження змін, що відбулися з літературним героєм, з'ясування ролі власної назви в процесі трансформації персонажа, художніх функцій, які виконує онім.

Детально розроблені плани-конспекти з повним відображенням методики вивчення власних назв динамічного типу подано в додатку В.

2.2.2. Робота з власними назвами як регуляторами системних зв'язків між образами-персонажами

Географічна назва в літературному творі є важливим компонентом для окреслення місця подій. У цьому випадку говоримо про її традиційне значення – вказівку на місце розташування. Проте деякі літературно-художні топоніми не тільки локалізують зображене, але й групують героїв художнього тексту або виступають окремими персоніфікованими чи метонімічними образами. У цьому полягає їх важливе значення як концептів і відповідна художня роль.

За такого підходу власна географічна назва є регулятором у вивченні груп персонажів. Відповідну роботу з топонімами доцільно проводити в межах одного з варіантів пообразного аналізу – дослідження системних зв'язків між образами

літературних героїв. У цьому контексті можна говорити про взаємодію між героями, об'єднаними в межах хронотопу, позначеного географічним найменуванням, і зв'язки між ключовим топонімом і образом окремого здебільшого головного героя (наприклад, у кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна»).

За такого підходу топоніми набувають ознак збірності, а інші – стають метоніміями. У ході вторинної номінації географічна назва не втрачає свого традиційного значення: онім одночасно позначає центральний хронотоп художнього тексту й групує у його межах героїв.

У програмі з української літератури для старших класів виокремлюємо декілька таких назв: *Семигори* (повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»), *Піски* (роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), *Одеса* (роман Ю. Яновського «Майстер корабля»), *Полтава* (роман у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай»).

Окремо варто виділити гідронім *Десна* (кіноповість О. Довженка «Зачарована Десна»), який, хоч і вказує на хронотоп, що об'єднує в собі персонажів, проте виступає самостійним персоніфікованим образом і перебуває у зв'язках із образом головного героя кіноповісті.

У цілому поглиблене дослідження власних топонімічних найменувань зводиться до осмислення системної взаємодії персонажів або їхніх груп у межах художнього хронотопу та подальшого узагальнення функції топоніма для зображення названих зв'язків. Для ефективності такого дослідження старшокласникам необхідно оволодіти рядом компетентностей. Зокрема, учні повинні виявляти знання про:

- групи героїв, які перебувають у системних зв'язках у межах одного хронотопу;
- характер стосунків між персонажами (партнерство, гармонія, конкуренція, конфлікт, нейтральність [1, с. 186]);
- риси героїв, які проявляються під час взаємодії;
- роль топоніма в авторському групуванні та оцінці літературних героїв.

При цьому школярі демонструють вміння:

- характеризувати героїв у процесі взаємодії між ними та образом-топонімом;
- групувати, порівнювати, зіставляти та систематизувати персонажів;
- оцінювати значення образів для характеристики одне одного;
- давати оцінку ролі топоніма в процесі групування героїв;
- осмислювати топонімічний образ як самостійне метонімічне утворення.

Формулювання тем уроків із вивчення системних зв'язків між образами-персонажами художніх творів вимагає від учителя української літератури дотримання таких настанов щодо залучення в роботу топонімів:

1. Зазначати назву топоніма, що позначає хронотоп, у межах якого відбувається взаємодія між героями твору.

2. Акцентувати на збірності назви, вказувати на її роль для встановлення художніх зв'язків між героями.

3. Використовувати за можливості цитатний матеріал для вираження топонімічного образу.

Наприклад:

Збірний образ села Піски в романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Полтава як збірна назва образів-персонажів роману Ліни Костенко «Маруся Чурай».

Одеса – центр взаємодії героїв роману Юрія Яновського «Майстер корабля».

Образ «незайманої дівиці Десни» у його взаємозв'язках із героями кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна».

Названі теми повністю відповідають окресленому підходу в межах пообразного аналізу:

1. Для романів Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», Ю. Яновського «Майстер корабля» та роману у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай».

«Змістові центри» тем уроків вказують на географію хронотопів, у межах яких розгортаються основні події творів. Це означає, що збірними назвами образів-персонажів відповідних творів є комонім *Піски* та астроніми *Полтава* й *Одеса*, у

межах яких герої живуть, демонструють типовий світогляд («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), мають певне мистецьке завдання («Майстер корабля») або втілюють історичне обличчя своєї доби («Маруся Чурай»).

2. Для кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна».

«Змістовий центр» теми уроку орієнтує учасників навчального процесу на дослідження не лише системних зв'язків між героями твору, але й на осмислення учнями гідроніма *Десна*, що є персоніфікованим образом, який вступає у взаємодію з головним персонажем кіноповісті.

Л. Удовиченко стверджує, що «важливими принципами технології вивчення художніх образів-персонажів є традиційні принципи типологічності та групування образів-персонажів...» [49, с. 182]. Під час дослідження системних зв'язків між героями та поглибленої роботи з топонімами основними завданнями для старшокласників стає виявлення між ними взаємодії. Головна мета при цьому – оцінка топонімічної назви в процесі осмислення окремих персонажів чи їхніх груп. Її навчальний, розвивальний та виховний складники мають відповідати ряду вимог:

- визначати систему знань, умінь та навичок, необхідних старшокласникам для результативного опрацювання образів-персонажів на основі їхніх системних зв'язків у межах одного хронотопу, позначеного топонімом. Насамперед це знання та вміння:

- виокремлювати героїв, які перебувають у системних зв'язках;
- групувати персонажів за типологічним принципом із використанням топоніма;
- порівнювати та зіставляти героїв однієї або різних груп;
- виділяти топоніми, що позначають хронотопи, у межах яких згруповано героїв, відбувається їх взаємодія;
- узагальнювати значення назв топонімів та їх збірності для характеристики й групування образів-персонажів;
- осмислювати топонім як персоніфікований або метонімічний образ, встановлювати та аналізувати його взаємозв'язок із образом героя;
- формувати критичне ставлення до моральних цінностей персонажів.

Наприклад:

Тема. *Збірний образ села Піски в романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»*

Мета. Навчальна – виявити групи героїв, які перебувають у системних зв'язках у межах хронотопу, позначеного головним топонімом роману Піски, дослідити характер стосунків між піщанами, проаналізувати образи-персонажі на основі їхньої взаємодії та топоніма як засобу її вираження, дати узагальнену оцінку топоніму Піски як збірній назві на позначення системи образів-персонажів твору.

Розвивальна – розвивати вміння аналізувати образи-персонажі на основі системних зв'язків між ними, формувати навички групової характеристики персонажів та поглибленої роботи з топонімічним образом як засобом групування та систематизації героїв твору.

Виховна – виховувати порядність, чесність, прагнення справедливості, працелюбність.

Тема. *Полтава як збірна назва в романі Ліни Костенко «Маруся Чурай».*

Мета. Навчальна – виділити групи персонажів, що унаочнюють образ Полтави – одного з полкових міст України середини XVII століття, установити між ними взаємозв'язки; проаналізувати ключовий топонім роману Л. Костенко, його взаємодію із системою персонажів, розкрити метонімічність образу Полтави, дослідити його роль в авторській оцінці літературних героїв.

Розвивальна – розвивати вміння досліджувати системні зв'язки між персонажами, групувати, зіставляти та порівнювати героїв, здійснювати поглиблену роботу з географічною назвою-метонімією в контексті пообразного аналізу.

Виховна – виховувати повагу до історичного минулого, відповідальність за свої дії.

Тема. *Одеса – центр взаємодії героїв роману Юрія Яновського «Майстер корабля»*

Мета. Навчальна – проаналізувати образи головних персонажів роману «Майстер корабля» на основі взаємодії між ними; поглиблено опрацювати топонім Одеса як засіб групування й характеристики персонажів у межах одного хронотопу.

Розвивальна – розвивати вміння групувати, порівнювати героїв; формувати навички оцінювати роль топоніма в процесі змалювання образів-персонажів.

Виховна – виховувати сміливість, любов до природи, високі моральні якості.

Тема. Образ «незайманої дівиці Десни» в його взаємозв'язках із героями кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна»

Мета. Навчальна – охарактеризувати образи-персонажів кіноповісті «Зачарована Десна» на основі їхніх системних зв'язків із образом головного героя та географічною назвою Десна, дати оцінку топоніму як назві цілісного персоніфікованого образу-персонажу.

Розвивальна – розвивати навички пообразного аналізу на основі дослідження системних зв'язків між персонажами; удосконалювати вміння зіставляти, встановлювати зв'язки між героями та ключовою топонімічною назвою.

Виховна – виховувати життєлюбність, родинні цінності, любов до природи та рідного краю.

Реалізація запропонованих тем та цілей відбувається завдяки логічно продуманій системі навчальних ситуацій та мікроситуацій зі спеціально підібраними дидактичними засобами (методами та прийомами дослідної діяльності).

Учням варто визначити й обговорити героїв, які вступають у взаємодію в межах певного хронотопу, позначеного власною назвою, роль якої в процесі аналізу теж треба узагальнити. Переважно кожен програмовий твір, обраний для ілюстрації цього підходу до вивчення образів-персонажів, має один хронотоп і одне топонімічне найменування для його позначення.

Основним видом діяльності на первинному етапі роботи є групування героїв та встановлення системних зв'язків між окремими образами або групами персонажів.

Уже згадані принципи типологічності та групування (Л. Удовиченко), слід доповнити загальнодидактичним принципом наочності.

Для демонстрації системної можна «створити схематичну наочність, яка допоможе спрямувати учнів до поетапної роботи» [1, с. 185]. Під час характеристики образів із романів «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Майстер корабля», «Маруся Чурай», кіноповісті «Зачарована Десна» подібні схеми взаємодії можуть мати такий вигляд (див. Рис. 2.2, 2.3, 2.4, 2.5).

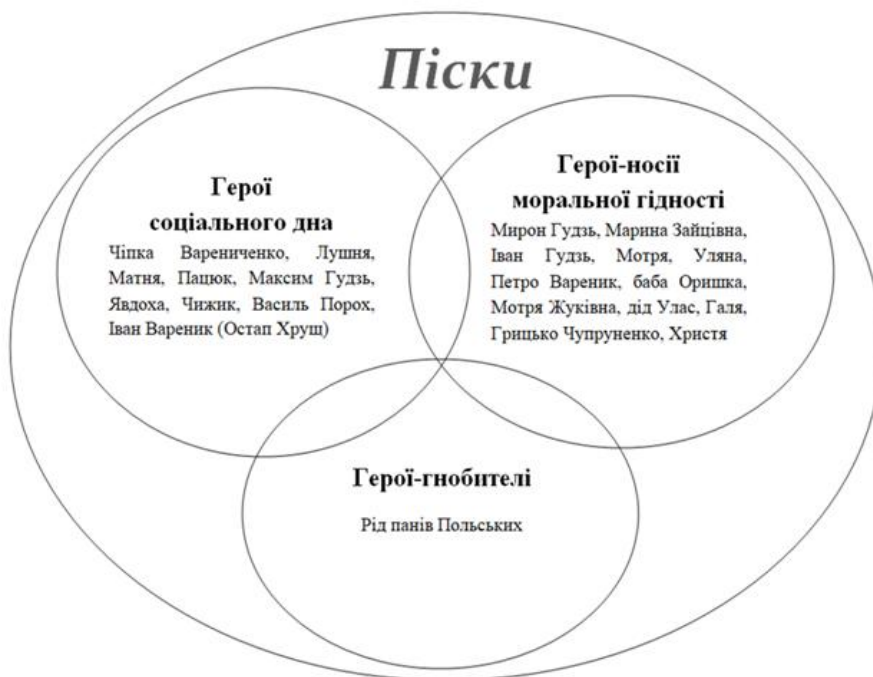

Рис. 2.2. Схема взаємодії між групами образів-персонажів у романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

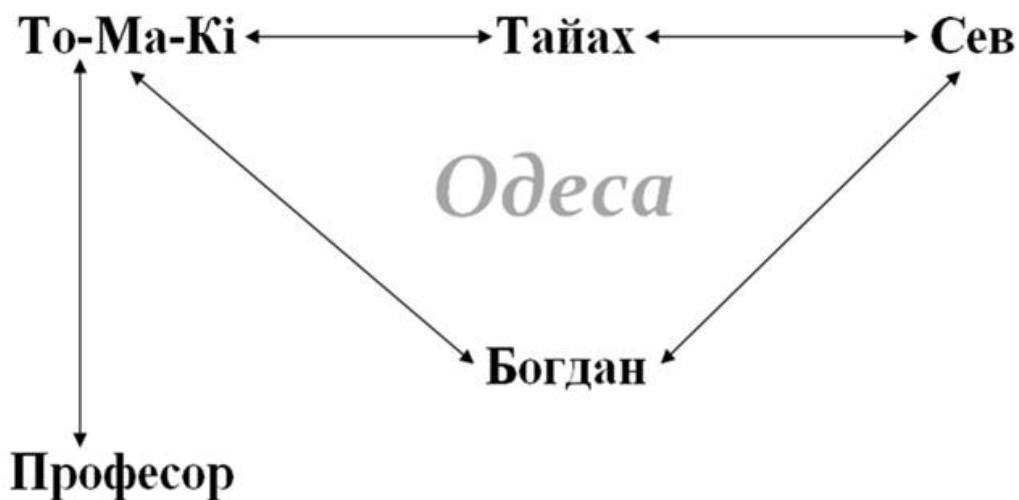
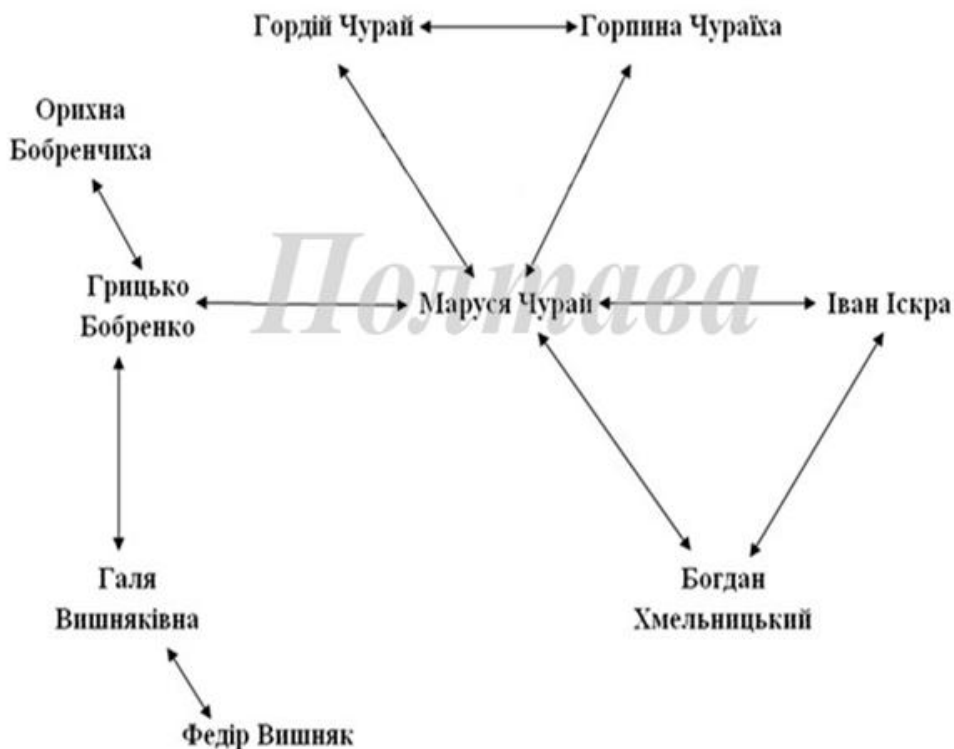

Рис. 2.3. Схема взаємодії між образами-персонажами у романі Ю.Яновського «Майстер корабля»

Рис. 2.5. Схема взаємодії між образами-персонажами в романі у віршах Л.Костенко «Маруся Чурай»

Відповідно до навчальної програми з української літератури, передбаченої для учнів старших класів, виокремлюємо чотири художні тексти, топонімічні назви хронотопів яких відіграють концептуальне значення для групування й характеристики образів-персонажів. Для подальшої ефективно-навчально-дослідної роботи старшокласникам слід дотримуватися такої схеми:

1. Назвати головних та другорядних героїв твору.
2. Визначити пари персонажів, які вступають у взаємодію.
3. Згрупувати героїв за певним типологічним принципом (за можливості).
4. Виокремити образи, які необхідно порівняти, зіставити.
5. Указати топонімічні назви, які вступають у зв'язки з героями.
6. Пояснити роль топонімічних назв для характеристики персонажів та їх групування.

Створення навчальних ситуацій та мікроситуацій для вивчення системних зв'язків між образами-персонажами може відбуватися на основі виконання

окреслених вище дій. Орієнтовні навчальні ситуації з відповідними мікроситуаціями пропонуємо нижче.

Роль топоніма *Піски* як збірної назви на позначення системи образів-персонажів роману Панаса Мирного та Івана Білика

«Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

НС₁. Визначення груп героїв, які перебувають у системних зв'язках у межах хронотопу, позначеного назвою *Піски*.

МС₁. Опрацювання системного зв'язку між персонажами «герої соціального дна».

МС₂. Дослідження системного зв'язку між персонажами за типологічним принципом «герої – носії моральної гідності».

МС₃. Осмислення системного зв'язку між персонажами груп «герої соціального дна», «герої-носії високих моральних цінностей» з персонажами групи «герої-гнобителі».

НС₂. Узагальнена оцінка ролі топоніма *Піски* як збірної назви для системи образів-персонажів роману.

Роль гідроніма *Десна* як цілісного персоніфікованого образу-персонажа в кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна»

НС₁. Визначення системних зв'язків між головним героєм та персонажами кіноповісті «Зачарована Десна».

МС₁. Вивчення системного зв'язку «Сашко – прабаба Марусина».

МС₂. Опрацювання системного зв'язку «Сашко – мати».

МС₃. Обговорення системного зв'язку «Сашко – дід Семен».

МС₄. Осмислення системного зв'язку «Сашко – батько».

НС₂. Дослідження системних зв'язків героїв кіноповісті з образом-гідронімом *Десна*.

МС₁. Аналіз взаємодії «головний герой – Десна».

МС₂. Вивчення взаємозв'язків «селяни – річка Десна».

НС₃. Узагальнена оцінка гідроніма *Десна*, що позначає персоніфікований образ, створений на основі природної реалії.

Роль топоніма *Одеса* як засобу групування та характеристики образів-персонажів у романі Ю. Яновського «Майстер корабля»

НС₁. Визначення персонажів, які вступають у системні зв'язки в межах хронотопу, позначеного назвою *Одеса*.

МС₁. Дослідження системного зв'язку «То-Ма-Кі – Тайах – Сев».

МС₂. Аналіз системного зв'язку «Тайах – Богдан».

МС₃. Обговорення системного зв'язку «Сев – Богдан».

МС₄. Вивчення системного зв'язку «То-Ма-Кі – Богдан».

МС₅. Опрацювання системного зв'язку «То-Ма-Кі – Професор».

НС₂. Узагальнена оцінка топоніма *Одеса* як засобу групування та характеристики образів-персонажів роману «Майстер корабля».

Роль топоніма-метонімії *Полтава* як збірної назви образів-персонажів у романі у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай»

НС₁. Визначення груп героїв, які перебувають у системних зв'язках у межах хронотопу, позначеного назвою *Полтава*.

МС₁. Дослідження системного зв'язку «Маруся Чурай – Грицько Бобренко – Галя Вишняківна».

МС₂. Осмислення системного зв'язку «Грицько Бобренко – Маруся Чурай – Іван Іскра».

МС₃. Опрацювання системного зв'язку «Маруся – Гордій та Горпина Чураї».

МС₄. Вивчення системного зв'язку «Грицько – Бобренчиха».

МС₅. Обговорення системного зв'язку «Маруся Чурай – Богдан Хмельницький».

НС₂. Узагальнена оцінка ролі топоніма-метонімії *Полтава* як збірної назви образів-персонажів роману у віршах.

НС₃. Осмислення образу Полтави в його метонімічному вияві, уточнення художнього змісту назви *Полтава*.

На специфіку роботи в межах мікроситуацій впливає характер стосунків між героями чи групами. Наприклад, партнерська й конфліктна взаємодія по-різному допомагають розкрити образ персонажа. Яскравою ілюстрацією конфліктних стосунків є системні зв'язки між групами «герої соціального дна» та «герої-гнобителі» в романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Партнерством можна назвати взаємодію між То-Ма-Кі, Севом та Богданом у романі Ю. Яновського «Майстер корабля», адже герої мають спільну мету – виробництво фільму. Конкурентними є стосунки між Марусею Чураївною та Галею Вишняківною (роман у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай»), То-Ма-Кі та Севом (роман Ю. Яновського «Майстер корабля»). Вони часто базуються на любовній сюжетній лінії. Системний зв'язок між головним героєм кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна» й річкою Десною є виявом гармонії.

Кожна з аналізованих географічних назв представляє центральний простір, де відбуваються події твору. Характер взаємодії між героями впливає на оцінку топоніма. Так, Ю. Яновський обирає саме Одесу як основний хронотоп. Назва міста стає основним позначником діяльності головних персонажів, яких доля зводить саме тут – у мистецькій столиці того часу. У такому випадку географічній назві відводимо ключову роль як засобу групування близьких за духом героїв.

Піски в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та *Полтава* «Маруся Чурай» є назвами, які позначають сукупність героїв у відповідних творах. Наприклад, усе, що довелося пережити піщанам у період панування Польських та в посткріпацькі часи, автори подають в образі села Піски, зокрема через його столітню історію в другій частині роману. Звідси, основна роль географічної назви – умовно об'єднати героїв в один збірний топонім-образ. До того ж збірність назви, що позначає систему образів у тексті, передається не тільки власним географічним найменуванням, але і його загальним відповідником – іменником *село*: «Наче все на світі для Пісок провалилося...», «...за малим не все село вибігло з хати...»,

«Незабаром ціле село слезувало про ту пляму», «Пісками правив Потапович...», «Усе село каже...», «Зашуміло село, як на пригрю бджоли...», «Незабаром цілі Піски збіглися» [37] тощо.

Інша ситуація виникає під час аналізу кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна». Образ-гідронім *Десна* автор розкриває паралельно з образами-персонажів. Проте узагальнити й оцінити його слід під час осмислення системного зв'язку з образом головного героя у його дорослій іпостасі. Довженко вдається до персоніфікації, створюючи самостійний образ на основі природної реалії. Важливість ролі конкретного топоніма проявляється під час характеристики головного героя в процесі їхньої безпосередньої взаємодії, показу його динамічності.

Будь-яка мікроситуація в складі навчальної ситуації – нова «зона найближчого розвитку» школярів. Учні помічають, що окрема взаємодія між героями по-різному позначається на характеристиці цих персонажів. У результаті школярі осмислюють роль топоніма, який виступає збірною назвою для групи персонажів (*Піски, Полтава*), образом-метонімією (*Полтава*) або персоніфікованим образом (*Десна*). Вони узагальнюють концептуальний зміст цього топоніма, виходячи зі спостережень за тим, як герої взаємодіють.

У межах кожної мікроситуації існує своя система завдань: порівняти, зіставити, проаналізувати окремі образи або групи персонажів, узагальнити роль збірності назви топоніма.

У цілому для поглибленої роботи з власними топонімічними назвами в процесі дослідження системних зв'язків між образами-персонажами підходять усі відомі методи та прийоми організації навчальної діяльності. Застосування методів та прийомів вимагає від вчителя та учнів дотримання таких вимог:

- зв'язок із типом уроку засвоєння нових знань, формування вмінь та навичок і обраним варіантом пообразного аналізу – дослідженням системних зв'язків між персонажами;
- ефективність у процесі встановлення та вивчення системної взаємодії між образами-персонажами із залученням топонімічних назв;
- відповідність віковим інтелектуальним можливостям старших школярів.

Завжди актуальними є методи аналізу й синтезу. Вони допомагають визначити роль кожного героя в межах цілісної системи персонажів, а також упорядкувати персонажів у єдину систему на основі зв'язків між ними.

Для характеристики образів та топонімічних назв ефективними можуть бути всі різновиди бесіди: репродуктивна – на етапі сприймання та підготовки до аналізу; евристична – під час вивчення характеру взаємодії між персонажами; узагальнювальна – для систематизації нових знань, умінь та оцінки ролі топонімічної назви. Нижче продемонструємо ряд запитань для проведення репродуктивної та евристичної бесіди під час вивчення взаємодії між образами-персонажами в романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», зокрема в процесі роботи в межах навчальної ситуації «Узагальнена оцінка ролі топоніма *Піски* як збірної назви для системи образів-персонажів роману».

Проте перед узагальненням ролі топоніма у випадку з назвою *Піски* доцільною буде попередня поглиблена робота над цим комонімом. Учителю слід запропонувати старшокласникам зробити порівняльну цитатну характеристику образу села відповідно до змісту твору, де *Піски* зображено у двох площинах: до і після реформи 1861 року. Подібну діяльність можна оформити у вигляді таблиці 2.5:

Таблиця 2.5.

Порівняльна цитатна характеристика образу села *Піски* в романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Образ села <i>Піски</i>	
Вільне	Закріпачене
«За давніх-давен село <i>Піски</i> було вільним, козацьким і зайвої землі лежало неозорно перед тобою й за тобою... Приходь, заори, скільки хоч – ніхто тобі й слова не скаже» [36].	«Велике село <i>Піски</i> . Розкинулося, розляглося і вздовж, і вшир, і впоперек на рівній низині, в балці, а перед самим селом, мов хто борошна насипав – білого піску серед чорної землі. Так, наче хто білий килимок

«І порплиться кожен собі в господі, як курка на гнізді. Вимощує, підмощує, смиче, обсмикує, курчат висиджує... Ростуть Піски – і багатіють...» [36].

«Не ті Піски, та й годі! Ніде ні одної землянки – скрізь мазанки; село велике, широке, довге, а кругом край веселий, людний, хоч і небагатий...» [36].

послав, щоб витирати ноги, вступаючи в село. Посеред села стоїть невеличка старенька церковця, трохи перекилася в один бік і вросла в землю... Проти церкви, на невисокім згірку, величезний палац... І палац уже, видно, давній та ще й запущений... Все те осунулось, опустилося... Так виглядали Піски перед волею» [36].

«Життя круто повернуло своїм важким колесом – та й закрутило Піски... в неволю!» [36].

«Такий сум, нає на село божа кара впала, або татарва найшла... коже сидів – як той кріт у норі... Такий переполох – генералові на руку ковінька. Він безпечно ходив з хати в хату – робив усьому своєму добру перепис» [36].

«Налетіла Москва на Піски, як сарана на зелене поле, та кинулась усе жерти, усе троцити» [36].

«Піщани справді розпились,

	<p>розледачіли...» [36].</p> <p>«З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі, бажаючи панів здихатись – не чужих, а своїх уже кривних панів!» [36].</p> <p>«Неволя, як той чад, задурманила людям голови...» [36].</p> <p>«...прийшла загадка: зносити Омелькову й Стецькову хату, що прилягали городами до панського двору: нігде було саду заводити! ... Трохи згодом – улиця вузька. ...треба урізати людських городів! ... Уп'ять велено: ~~Прозовжити наміпроти діла~~ всі хатки, бо за тими хатками немає ніякого виду з панських вікон!» [36].</p> <p>«Зубожіло село, стало обшарпанним, тільки ще козачі хатки біліють. Стали по селу орудувати розбійники, шукати легкої поживи. Дивина, колись двері ніколи ні в кого не запирались, а тепер “і на засові страшно...» [36].</p>
--	--

У таблиці подано цитати, які учні використовують для аналізу образу села під час самостійної роботи. Виходячи з обраних фрагментів тексту, старшокласники можуть узагальнити роль топоніма *Піски*, який у романі дійсно постає як цілісний

збірний образ, на фоні якого розкриваються інші образи, зокрема головного героя Чіпки. У цьому контексті словеснику можна підготувати такі репродуктивні та евристичні запитання:

- Як, на Вашу думку, можна згрупувати персонажів роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»?
- Яка роль топоніма у групуванні героїв? Чому образ комоніма *Піски* можна назвати збірним?
- Використовуючи дібрані цитати, продемонструйте, яким постає образ цього села до та після кріпацтва.
- Який характер мають зв'язки між персонажами в межах закріпаченого села?
- Як взаємодіють герої в межах посткріпацьких Пісків?
- Чи має, на Вашу думку, топонім *Піски* вплив на взаємодію між персонажами в романі?
- Чи зміг би Чіпка Варениченко, який народився і виріс у Пісках, не стати розбійником?

Вивчивши повість «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького, роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика десятикласникам можна запропонувати письмово узагальнити роль топонімів *Семигори* та *Піски* у процесі групування персонажів названих творів. Для цього формулюємо проблемні запитання:

- Чому топоніми *Семигори* (повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я») та *Піски* (роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?») позначають не тільки населені пункти, у яких відбуваються основні події, а і є збірними назвами систем персонажів названих творів?
- Із якою метою, на Вашу думку, автори добирають власні назви, подані саме в множині?

Окремі топонімічні найменування є метонімічними чи персоніфікованими образами. Під час аналізу художнього твору на цю властивість топонімів необхідно звернути окрему увагу. На етапі актуалізації варто обговорити поняття «метонімія» та «персоніфікація». Це важливо насамперед для самих учнів, адже їхнє завдання

має своєрідну специфіку – виявлення людських рис і якостей в образах та назвах географічних об'єктах. Для такої діяльності підходить використання методу самостійної роботи вищого рівня, під час якого старшокласники під керівництвом учителя розкривають ознаки метонімічності, збірності або персоніфікованості в образах з топонімічними найменуваннями.

Наприклад, астіонім *Полтава* в романі у віршах «Маруся Чурай» указує на метонімічний образ міста. Авторка вживає назву в тексті 69 разів, звертаючись до міста як до живої старої жінки («*Стара Полтава, як стара чаклунка...*»): «*Полтаво! Засвіт встали козаченьки. || Ти припадеш їм знову до стрепен. || так само засвіт встануть з полуночі. || а ти за них, Полтаво, помолись*», «*...Стара моя Полтавонько, Олтаво! || щоразу по загладі молода. || Ох, скільки дзвонів тих одкалатало, \ коли тебе пустошила орда!*», «*Терпи, Полтаво. Помолись за мертвих...*» [28]. Частіше топонім у творі фігурує в значенні його мешканців. На збірність та метонімічність назви *Полтава* вказують, наприклад, такі цитати: «*...Мовчить Полтава, наче приголомшена. // Перехотілось людям говорити*», «*А як тоді співатиме Полтава? || Чи сльози не душитимуть її?*», «*На сто думок замислена Полтава...*» [28, с. 44] та інші. Учням необхідно детально працювати з текстом роману у віршах, виявляючи підтвердження збірності та метонімічності цієї назви. Допомога вчителя полягає в спрямуванні дослідницько-пошукової роботи школярів з текстом твору, постановці чітких завдань, проведенні інструктажів.

Наприклад, топонім *Одеса* в романі «Майстер корабля» Ю. Яновський замінив загальною назвою *Місто*. Зокрема, дослідниця онімного простору творів письменника Г. Шотова-Ніколенко стверджує, що «Ю. Яновський вжив назву *Місто* замість конкретної назви *Одеса*, щоб надати творові романтичної узагальненості й символічної неоднозначності, яка вбачається в назві-заміннику *Місто*» [58, с. 49].

Проте в тексті роману, зокрема в пейзажних описах, постійно наявні натяки саме на Одесу 20-30-х років ХХ століття. «У творі *Місто* подається через спогади головного персонажа То-Ма-Кі, і це мемуарне “подання” образу топоніма зумовлює його оживлення, внаслідок чого він стає важливим учасником твору...» [58, с. 49-

50]. Для підтвердження всього цього доцільним є виконання самостійної роботи на основі таких завдань:

- знайдіть у тексті роману фрагменти, які вказують на те, що головним хронотопом твору є Одеса;
- складіть цитатний план характеристики для цього образу;
- використовуючи дібраний матеріал із роману, доведіть, що Місто (назва-замінник топоніма *Одеса*) позначає не тільки основний хронотоп, а також є збірним найменуванням системи образів-персонажів, центром взаємодії головних героїв, романтизованим образом.

Метод лекції доцільно використовувати під час повідомлення про автобіографічність сюжету й героїв кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна», прототипи персонажів роману Ю. Яновського «Майстер корабля», історичну основу роману у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай» та легенду про піснярку з Полтави. Обізнаність із інформацією біографічного чи історико-літературного характеру буде корисною під час характеристики образів, здійснення їх зіставлень та порівнянь із прототипами. Разом із тим це полегшує сприймання й осмислення не тільки образів-персонажів, але й топонімічних назв, адже якщо образи героїв мають реальних прототипів, то й найменування хронотопів також виконують дейктичні функції.

У процесі аналізу роману у віршах «Маруся Чурай» метод лекції доцільний для встановлення міжпредметних зв'язків з історією України: системна взаємодія «Маруся Чурай – Богдан Хмельницький» об'єднує двох реальних історичних персоналій XVII століття. М. Мельник, дослідниця ономастики творів Л. Костенко, підтверджує: «ознака твору “історичний” вимагає побудови автентичного онімічного хронотопу...» [36, с. 14].

Г. Токмань у межах екзистенціально-діалогічної концепції вивчення української літератури вказує на вагомість діалогу з історичним періодом: «Розкриваючи діалогічні відносини художнього тексту з історичною епохою, минулою і сучасною, ми виховуємо громадянина, формуємо активну суспільну позицію молоді» [47, с. 51]. Встановлення діалогу з епохою стане особливо

актуальним під час залучення до аналізу художніх творів історичних найменувань. Ці власні назви не вигадані авторами, а тому додають правдивості зображеному.

Отже, процес аналізу літературних творів крізь призму дослідження системних зв'язків персонажів присвячений не тільки систематизації образів, а й узагальненій оцінці ролі топоніма як збірної назви цієї системи героїв або засобу їх групування та характеристики. Оскільки до образів людей додаються географічні назви, які мають вагоме концептуальне значення та вступають у зв'язки з головним героєм та іншими персонажами, то провідним завданням для старших школярів у результаті цього варіанту пообразного аналізу є осмислення найменування топоніма як метонімії або персоніфікації.

2.2.3. Опрацювання власних назв у контексті вивчення ціннісно-цільових програм літературних героїв

Власні назви географічного походження в деяких художніх текстах виступають засобом творення та характеристики образів-персонажів. Зокрема, вони об'єктивізують у собі ціннісно-цільову систему літературних героїв, в авторському використанні набувають оказіонального значення, перетворюючись на своєрідний концепт. Літературний топонім на додачу до традиційного значення наділений письменником специфічним смислом. Наприклад, за біблійною легендою, Палестина («земля Ханаанська», «земля Обітована») – це територія, до якої намагалися наблизитися Мойсей і його народ. Окрім звичного значення, для Франкового персонажа (поема «Мойсей») топонім *Палестина* стає опозиційним до топоніма *Міцраїм* (Єгипет): Палестина – це втілення свободи, волі, звільнення, щастя, а Міцраїм асоціюється із рабством, неволею («*Із неволі в Міцраїм свій люд // Вирвав він, наче буря...*» [56, с. 249]). У той час для ізраїльтян Палестина – це невідомість, острах, недовіра, «казка», «се дурість, і гріх, і руїна народу» («*Що з Міцраїм батьки і діди // Піднялись до походу, // На їх погляд, се дурість, і гріх, // І руїна народу*» [56, с. 250]).

Скажімо, для Степана Радченка, головного героя роману В. Підмогильного «Місто», Київ – не просто велике місто, але й навчання, освіта, перспектива, кар'єра, літературна творчість. Для персонажів новели В. Стефаника Канада – це наявність землі, яку можна обробляти, краще життя, порятунок, хоча й страшна невідомість.

У деяких художніх творах зміст топоніма збігається з ключовою метою героя: завоювати Київ – головне для Степана Радченка («Місто»); переїхати до Канади – ціль Івана Дідуха та його родини («Камінний хрест»); довести народ до Палестини – місія Мойсея («Мойсей»); відпочити від людей та духовно відновитися на кононівських полях – бажання ліричного героя (новела «Intermezzo»). Інколи географічна назва виступає центром, навколо якого групуються персонажі з однаковою метою («Мина Мазайло» М. Куліша).

Отже, топонімічна назва як концепт функціонує лише в окремо взятому художньому тексті, тісно взаємодіючи з конкретним, здебільшого головним, героєм. Поза цим літературним твором топонім не набуває таких додаткових значень, адже функціональним він є тільки для того персонажа, із яким географічна назва пов'язана як засіб презентації ключової життєвої мети. Порівняно із традиційним значенням у літературному тексті топонім розширюється, поглиблюється, стає концептом, набуваючи нових конотацій.

У цьому аспекті погодимося з методичними напрацюваннями В. Шуляра. Науковець пропонує аксіологічне вивчення художнього твору, що передбачає діалог із текстом для «з'ясування емоційно-ціннісного наповнення світу персонажів художнього твору взагалі та враження і почуття самого читача від діалогу з текстом зокрема» [60, с. 55]. Враховуючи думку В. Шуляра про важливість розвитку в учнів-читачів аксіологічної компетентності в межах ціннісно-етичної складової, пропонуємо поглиблене вивчення власних назв географічних об'єктів крізь призму осмислення ціннісно-цільових пріоритетів образів-персонажів.

У деяких творах шкільної програми для 10-11 класів географічні назви виступають ключовою метою не тільки головного героя (новела М. Коцюбинського «Intermezzo»; роман В. Підмогильного «Місто»), але й цілої нації (поема І. Франка «Мойсей»), українського селянства (новела В. Стефаника «Камінний хрест»). Хоча у

випадку зі Степаном Радченком можна також говорити й про українську молодь початку 20-х років ХХ століття загалом і її бажання вибитися в люди. Окремі топоніми можуть навіть групувати навколо себе персонажів відповідно до конфлікту, породженого життєвою метою головного героя (трагікомедія М. Куліша «Мина Мазайло»).

Формулюючи теми уроків із вивчення образів-персонажів обраних творів, учитель літератури має враховувати названі можливості топонімів. У «змістовому центрі» теми варто дотримуватися таких вимог:

1. Забезпечувати вказівку на топонім, використаний автором для позначення ключової мети героя, її ролі в змалюванні конфлікту твору.

2. Називати персонажів та їх ціннісно-цільову настанову, виражену за допомогою топоніма.

3. Використовувати цитатний матеріал для ілюстрації запропонованого підходу до аналізу персонажів.

Наприклад:

«Із неволі в Міцраїм» – «О межю к Палестині»: головний герой поеми Івана Франка «Мойсей» на шляху до національної мети.

Душевне зіцлення на кононівських полях – бажання ліричного героя новели Михайла Коцюбинського «Intermezzo».

Еміграція до Канади як мета українського селянства кінця ХІХ – початку ХХ століття. Її зображення в новелі Василя Стефаника «Камінний хрест».

Київ і Радченко – хто переможець і хто переможений? (за романом Валер'яна Підмогильного «Місто»).

Київ, Курськ, Харків: збірний топонімікон та його роль у зображенні антагоністичних прагнень персонажів у трагікомедії Миколи Куліша «Мина Мазайло».

Сформульовані теми забезпечують реалізацію навчального підходу, який полягає в тому, щоб дослідити ціннісно-цільову програму персонажів і дати узагальнену оцінку топоніму як засобу вираження ключової мети героїв. Цей підхід реалізовано шляхом:

1. Для поеми І. Франка «Мойсей» та новели В. Стефаника «Камінний хрест».

Вивчення образів-персонажів (Мойсея та Івана Дідуха) з урахуванням типізуючої ролі топонімів, які стають засобами зображення не тільки цілей головних героїв, але й позначають мету всього народу («Мойсей») чи збірною українського селянства («Камінний хрест»). Для поеми І. Франка використано також цитатний матеріал, який акцентує увагу на двох протиставлених автором топонімах, що відображають рух гебреїв до національної мети.

2. Для новели М. Коцюбинського «Intermezzo».

Використання в «змістовому центрі» теми уроку топоніма, ужитого автором у присвяті до твору. Поїздка до села Кононівка є автобіографічним фактом і відіграє ключову роль у реалізації бажання ліричного героя. Тому означення цієї назви в темі уроку розкриває її змістову функцію для учнів.

3. Для роману В. Підмогильного «Місто».

Протиставлення в темі уроку топоніма та головного антропоніма необхідно для підкреслення ролі географічної назви в зміні ціннісних пріоритетів персонажа протягом його перебування в урбаністичному середовищі.

4. Для трагікомедії М. Куліша «Мина Мазайло».

Групування образів у їхніх взаємозв'язках із містами, назви яких, за версією автора, уособлюють протилежні національні цінності й увиразнюють роль персонажів у розвитку основного конфлікту твору.

Мета названого підходу до вивчення образів-персонажів – розкрити оказіональне значення топоніма-концепта в конкретному художньому творі на основі оцінки ціннісно-цільових програм героїв. Навчальний, розвивальний та виховний компоненти мети забезпечують реалізацію запропонованого підходу до вивчення образів-персонажів та відповідають ряду вимог:

- окреслювати систему літературних компетентностей, необхідних учням старших класів для дослідження образів-персонажів на основі їхніх ціннісних і цільових пріоритетів та для поглибленого вивчення топонімів, що позначають

цінності та цілі героїв. До таких компетентностей входять знання та вміння, необхідні для того, щоб:

- виділяти географічні назви, які є засобом характеротворення персонажів і відображають їхню життєву мету;
- встановлювати взаємозв'язок між цілями героїв та хронотопами, позначеними відповідними топонімами;
- визначати та давати оцінку оказіональному значенню географічної назви, яке з'являється в літературному тексті;
- формувати критичне ставлення до моральних цінностей образів-персонажів, здійснювати особистісний вибір внутрішніх орієнтирів.

Наприклад:

Тема. *«Із неволі в Міцраїм» – «О межю к Палестині»:* головний герой поеми Івана Франка *«Мойсей»* на шляху до національної мети

Мета. Навчальна – виділити основні топонімічні назви, що позначають висхідну точку та кінцеву мету історичного шляху народу, пояснити їх зміст; за допомогою цих назв розкрити внутрішні пріоритети головного героя поеми І. Франка; проаналізувати образ провідника, враховуючи взаємозв'язок між його цілями й хронотопами, позначеними словами Міцраїм та Палестина; пояснити роль топонімів у розгортанні сюжету твору.

Розвивальна – розвивати вміння встановлювати зв'язок між топонімом і ціннісно-цільовою програмою персонажа; удосконалювати навички давати узагальнену оцінку власній географічній назві як засобу характеристики героя в художньому творі.

Виховна – виховувати відданість власним ідеям та переконанням, віру у свої сили.

Тема. Душевне зцілення на кононівських полях – мета ліричного героя новели Михайла Коцюбинського *«Intermezzo»*.

Мета. Навчальна – охарактеризувати образ ліричного героя на основі його зв'язку з природним середовищем села Кононівка, пояснити значення цієї назви в

житті М. Коцюбинського та героя новели «Intermezzo»; дати оцінку художньому значенню географічної назви у творі.

Розвивальна – формувати навички роботи з образом-персонажем на основі його ціннісних та цільових орієнтирів, пояснювати роль назви-топоніма в окресленні внутрішніх прагнень літературного героя.

Виховна – виховувати любов до природи й мистецтва, здатність передавати власні враження про світ.

Тема. Еміграція до Канади як мета українського селянства кінця ХІХ – початку ХХ століття (за новелою Василя Стефаника «Камінний хрест»).

Мета. Навчальна – проаналізувати образ головного героя та інших персонажів новели «Камінний хрест» на основі мети, яку вони намагаються реалізувати, пояснити причини її появи; розкрити роль топоніма Канада у творенні й характеристиці образів-персонажів.

Розвивальна – поглиблювати навички аналізу образів-персонажів крізь призму їхньої ціннісно-цільової системи, вміння виявляти роль топоніма в змалюванні образів-персонажів, пояснювати художнє значення географічної назви.

Виховна – виховувати любов до праці та Батьківщини.

Тема. Київ і Радченко – переможець і переможений (за романом Валер'яна Підмогильного «Місто»)

Мета. Навчальна – проаналізувати образ головного героя роману «Місто» на основі його життєвої мети, встановити зв'язок між образом-персонажем та хронотопом, у якому він перебуває; пояснити концептуальну роль назви Київ у реалізації ціннісно-цільової програми героя, розкрити її оказіональний зміст у романі порівняно з узувальним значенням.

Розвивальна – розвивати вміння встановлювати зв'язок між персонажем та хронотопом, який визначає ціннісно-цільову програму персонажа, пояснювати оказіональний зміст топоніма в літературному творі.

Виховна – виховувати цілеспрямованість, прагнення досягати поставлених цілей, не перетворюючись на егоїста.

Тема. Київ, Курськ, Харків: збірний топонімікон та його роль у зображенні основного конфлікту трагікомедії Миколи Куліша «Мина Мазайло».

Мета. Навчальна – окреслити роль назв міст як засобів характеротворення персонажів трагікомедії «Мина Мазайло»; проаналізувати закономірності, пов'язані з групуванням образів навколо власних географічних назв, розкрити зв'язок між топонімами та конфліктом твору.

Розвивальна – формувати вміння досліджувати роль топонімів у групуванні образів-персонажів та вираженні головного конфлікту твору, виявляти групи героїв, яких об'єднує власна назва-топонім, давати їм оцінку.

Виховна – виховувати шанобливе ставлення до рідної мови, традицій, свого родоводу та національного коріння.

Реалізація теми та мети уроку з вивчення образів-персонажів на основі їх ціннісно-цільових пріоритетів, що є частиною ціннісно-етичної складової (за В. Шуляром) як персонажів, так і учнів-читачів, та з подальшим поглибленим аналізом ролі топоніма, що є виразником ключової мети героя, здійснюється під час логічно продуманих навчальних ситуацій.

На першому етапі дослідження власних назв учителю разом із старшокласниками варто окреслити цінності, які є пріоритетними для персонажа, встановити його життєву мету та визначити завдання, які герой ставить перед собою. Виокремлені з літературних текстів цінності та цілі окремо взятих героїв або груп персонажів стають базою для формування основної системи навчальних ситуацій. Цей варіант пообразного аналізу художнього твору доповнюється поглибленим вивченням власних назв хронотопів, у взаємозв'язках із якими перебувають герої. У деяких випадках саме хронотоп, а отже, і його назва, визначає мету персонажа (Київ у романі «Місто»; Палестина в поемі «Мойсей», Канада в новелі «Камінний хрест»), впливає на переосмислення його цінностей (Київ («Місто»), Кононівка

(«Intermezzo»)), або ж групує героїв відповідно до цілей (*Київ і Курськ* у трагікомедії «Мина Мазайло»).

Запропонований підхід передбачає вивчення образу-персонажа на основі дослідження його ціннісно-цільової програми, у результаті якого відбувається подальше узагальнення й цілісна оцінка змісту власної назви топоніма, який позначає ключову мету героя чи групи героїв.

Відповідно до програми з української літератури для 10-11 класів можна виділити декілька художніх текстів, головні персонажі яких тісно взаємодіють із центральними хронотопами. Власні назви цих просторів стають визначальними для демонстрації життєвої мети та цінностей героїв. Орієнтовні навчальні ситуації для вивчення образів-персонажів обраних творів наведені нижче.

Роль топонімів *Міцраїм* та *Палестина* в реалізації ціннісно-цільової програми головного героя поеми І. Франка «Мойсей»

НС₁. Окреслення тривоги Мойсея за народ та віри в його відродження.

НС₂. Оцінка бажання звільнити ізраїльтян із єгипетського рабства (топонім *Міцраїм*).

НС₃. Спостереження за історичним шляхом народу на чолі з Мойсеєм у напрямку Палестини як ключовою метою для гебреїв.

НС₄. Аналіз факту сумнівів героя в можливості досягнути мету та його смерть.

НС₅. Узагальнення концептуальної ролі назв *Міцраїм* та *Палестина* в реалізації національної мети героїв поеми «Мойсей», розкодування їх текстуального значення.

Роль топоніма *Кононівка* в реалізації ціннісно-цільової програми ліричного героя новели М. Коцюбинського «Intermezzo»

НС₁. Визначення факту втоми ліричного героя.

НС₂. Аналіз бажання втечі з міста на кононівські поля.

НС₃. Спостереження за взаємодією героя із природним середовищем села Кононівка.

НС₄. Аналіз переоцінки цілей героєм після зустрічі з селянином.

НС₅. Узагальнення концептуальної ролі назви *Кононівка* в реалізації ціннісно-цільової програми ліричного героя новели «Intermezzo», окреслення її художнього змісту.

Роль топоніма *Канада* в реалізації ціннісно-цільової програми головного героя новели В. Стефаніка «Камінний хрест»

НС₁. Опис тяжкої сільської праці героя.

НС₂. Оцінка рішення про еміграцію до Канади.

НС₃. Обговорення сільських проводів сім'ї Івана Дідуха та встановлення символічного хреста.

НС₄. Узагальнення концептуальної ролі назви *Канада* в реалізації ціннісно-цільової програми героїв новели «Камінний хрест».

Роль топоніма *Київ* у реалізації ціннісно-цільової програми головного героя роману В. Підмогильного «Місто»

НС₁. Обговорення бажання Степана Радченка навчатися у великому місті.

НС₂. Оцінка ідеї змишки села та міста.

НС₃. Спостереження за розвитком захопленням героя літературою та метою стати відомим письменником.

НС₄. Аналіз факту підкорення міста/містом.

НС₅. Узагальнення концептуальної ролі назви *Київ* у реалізації ціннісно-цільової програми Степана Радченка.

Роль топонімів *Київ*, *Курськ* та *Харків* у реалізації ціннісно-цільової програми героїв трагікомедії М. Куліша «Мина Мазайло»

НС₁. Обговорення цінностей образів-персонажів трагікомедії «Мина Мазайло».

МС₁. Окреслення мети Мيني змінити прізвище.

МС₂. Обговорення одержимості Мокія українською мовою.

МС₃. Аналіз примітивних цінностей тьоті Моті з Курська.

МС₄. Акцентування захоплення дядька Тараса з Києва старовиною.

НС₂. Спостереження за ставленням героїв до процесу українізації та його наслідками.

НС₃. Узагальнення концептуальної ролі назв *Київ*, *Курськ* та *Харків* у реалізації ціннісно-цільових програм героїв трагікомедії та їх групуванні.

Подібно до вивчення власних назв динамічних образів-персонажів кожен наступну навчальну ситуацію вважаємо новою «зоною найближчого розвитку» для школярів. Проаналізований пріоритет героя – це ще один крок до осмислення його життєвої мети в цілому та ролі назви-топоніма в життєдіяльності персонажа зокрема. Тому учні старших класів в результаті опанування «зон найближчого розвитку» набувають умінь та навичок встановлювати сукупність цінностей, яких дотримуються герої для досягнення ключової мети, окреслювати роль топонімів як засобів характеротворення образів-персонажів чи їх групування, узагальнювати результати такої роботи.

Шкільний аналіз образів-персонажів названих вище художніх творів має як спільні, так і відмінні риси. Зокрема, на це впливає сутність мети, яку намагаються реалізувати герої. Наприклад, подібні цілі перед собою ставлять Степан Радченко («Місто») та Мина Мазайло («Мина Мазайло»): герої прагнуть здобути інший статус через зміну прізвища або місця проживання. Про це ж також свідчать ті значення, які герої вкладають у назву хронотопу: Канада для Івана Дідуха (новела «Камінний хрест») так само, як і Кононівка для ліричного героя новели «Intermezzo», є порятунком, спасінням, виходом із ситуації. При цьому для кожного персонажа його топонім набуває ще й інших додаткових значень. Якщо Дідух емігрує до Канади назавжди, то для героя М. Коцюбинського кононівські поля – це просто перепочинок, переосмислення, пауза, духовне відновлення, після якого він повертається до звичного міського життя. Крім того, варто звернути увагу школярів, що топонім *Кононівка* в тексті новели не фігурує, а лише в присвяті та ще й у формі відносного прикметника («Кононівським полям»).

Ціннісно-цільова програма може бути виражена за допомогою цільової переорієнтації, внутрішнього ціннісного конфлікту [1, с. 58]. У цьому плані вагоме

значення матиме опрацювання разом із учнями епізодів, у яких герої ухвалюють життєво важливі рішення (після двох років наполягань синів Іван Дідух зважується на еміграцію до Канади; розмова з селянином повертає ліричному герою новели «Intermezzo» усвідомлення своєї суспільної ролі, тому він вирішує їхати назад у місто); переоцінює власні цілі та змінює пріоритети (бажання навчатися й привезти освіту в село перетворюється для Степана Радченка на мету завоювати Київ й стати відомим літератором); вдається до внутрішніх роздумів з приводу поставленої мети головни герой поеми І. Франка «Мойсей» (сумніви Мойсея в досягненні задуманого).

У трагікомедії М. Куліша «Мина Мазайло» теж спостерігаємо ціннісний конфлікт. У цьому випадку власні топонімічні назви виступають регуляторами групування персонажів на основі тих цілей, які вони планують досягнути. Разом із тим географічні назви подано автором як опозиційні, що підсилюють принципові розбіжності героїв у конфлікті: тьотя Мотя, яка виступає за зміну прізвища, приїхала з Курська (місто належить Росії), а дядько Тарас, який бореться за збереження традицій, – з Києва (столиця України) [8].

Під час опрацювання чергового літературного тексту з метою осмислення ціннісно-цільової системи образу-персонажа та поглибленого вивчення власної назви-топоніма старшокласники виконують подібні дії, повторюваність яких забезпечує засвоєння системи компетентностей, необхідних для ефективної дослідницької діяльності.

Первинний розвиток відповідних знань, умінь та навичок відбувається під час пообразного аналізу першого в цьому плані програмового твору – поеми І. Франка «Мойсей». Зокрема, це **знання** про:

- 1) висхідну, кінцеву мету та цінності образу Мойсея та народу гебреїв;
- 2) психологічні пріоритети головного героя;
- 3) внутрішній ціннісний конфлікт;
- 4) роль топоніма у реалізації ціннісно-цільової програми персонажів.

При цьому відбувається формування первинних **умінь**:

- 1) аналізувати образ-персонаж крізь призму його ціннісно-цільової програми;

2) встановлювати зв'язки між власною назвою хронотопу та ціннісно-цільовою системою героя;

3) узагальнювати концептуальну роль назви-топоніма в реалізації поставленої персонажем мети.

Визначені компетентності є актуальними й під час опрацювання новели М. Коцюбинського «Intermezzo» та роману В. Підмогильного «Місто». Образи-персонажі цих художніх творів подібно до образу Мойсея мають внутрішній ціннісний конфлікт, зокрема між висхідним й остаточним варіантом життєвої мети. Наприклад, початковою ціллю Степана Радченка («Місто») було навчання та просвіта села, а в результаті все перетворюється на завоювання міста. Ліричний герой новели «Intermezzo», для якого висхідним було прагнення втекти з міста, адже він «утомився», його «втомили люди», змінює своє бажання й повертається до людей.

Аналізуючи образ Івана Дідуха, учні поглиблюють вказані вище знання та вміння, проте внутрішнього ціннісного конфлікту, пов'язаного зі зміною початкової мети, не фіксують.

Осмилення ціннісно-цільової програми Мина Мазайла з однойменної трагікомедії М. Куліша вважаємо новим етапом вивчення образів-персонажів з подальшим узагальненням ролі топонімів. Це пояснюється ускладненням підходу за рахунок конфлікту твору. Відповідно вивчення трагікомедії має певні відмінності, що втілюється в потребі доповнити ряд запропонованих вище компетентностей.

Старшокласники повинні також **знати** про:

- 1) закономірності групування героїв відповідно до власних географічних назв;
- 2) конфлікт твору та його зв'язок із топонімами.

Додатково учні повинні **вміти**:

- 1) групувати персонажів відповідно до топоніма, що їх об'єднує;
- 2) пояснювати роль власної географічної назви у вираженні конфлікту.

Характеристика образів-персонажів трагікомедії «Мина Мазайло» може відбуватися на межі двох варіантів пообразного аналізу: концептуально-образного дослідження та осмилення ціннісно-цільових пріоритетів. Це зумовлено наявністю

груп персонажів, кожна з яких об'єднана спільною метою. Зіткнення інтересів та цінностей героїв призводить до конфлікту, проблеми, у постановці й розв'язанні якої кожен образ відіграє певну роль.

Ефективна організація навчальних ситуацій та мікроситуацій вимагає обрання відповідних загальнодидактичних та методико-літературних методів і прийомів організації навчальної діяльності. Використання методів та прийомів підпорядковується певним вимогам:

- дотримання зв'язку із пообразним шляхом аналізу (зокрема, його варіантом – осмислення ціннісно-цільових пріоритетів героя) та типом уроку засвоєння нових знань, формування вмінь і навичок;
- раціональність застосування в процесі дослідження ціннісно-цільової програми образу-персонажа;
- відповідність віковим та розумовим можливостям учнів старших класів.

Оптимальними й ефективними вважаємо словесні методи, адже вони передбачають високий рівень взаємодії вчителя з учнями. Зокрема, йдеться про бесіду, яку доповнює самостійна робота. Метод лекції з її різновидами (розповідь, пояснення, слово вчителя) доцільні у випадку використання додаткової інформації біографічного чи історико-літературного характеру. Наприклад, пояснення змісту біблійної легенди про Мойсея та її інтерпретації в поемі І. Франка, розповідь про дружбу М. Коцюбинського з меценатом Є. Чикаленком – власником маєтку в Кононівці, слово вчителя про еміграцію західноукраїнських селян як масове явище в суспільному житті кінця ХІХ – на початку ХХ століття, українізацію 20-30-х років ХХ століття. При цьому можуть бути виступи підготовлених учнів-співдоповідачів. До того ж використовуємо прийом установлення міжпредметних зв'язків з історією України, що теж є цінним для старшокласників, адже вони вивчають історико-літературний процес, а не художні твори поза контекстом.

Підхід до вивчення образів-персонажів на основі їхніх ціннісно-цільових пріоритетів із поглибленим аналізом топонімів передбачає застосування всіх типів бесіди. Кожен із цих типів є доцільним на відповідних етапах роботи з образом-персонажем. Репродуктивну слід використовувати для відтворення епізодів,

пов'язаних із визначенням пріоритетів та окресленням ціннісно-цільових програм героїв; евристичну – під час безпосереднього осмислення цінностей та цілей персонажів; узагальнювальну – для підведення підсумків та оцінки концептуальної ролі топоніма в реалізації ціннісно-цільової програми образу.

Для прикладу наводимо систему запитань в ситуації аналізу образу Мойсея як ватажка обраного народу з однойменної поеми І. Франка.

- Які цінності є пріоритетними для Мойсея?
- У чому Мойсей убачає свою життєву мету?
- Які цінності сповідує народ ізраїльтян?
- Чому народ не допомагає Мойсею досягти спільної мети?
- Проаналізуйте, як змінюються цінності народу. Як це характеризує гебреїв?
- Чому віра самого Мойсея у свою мету похитнулася?
- Як, на Вашу думку, можна пояснити смерть пророка?
- Чи завадила народу в досягненні мети смерть ватажка?
- Використовуючи інтернет-ресурси та матеріали Біблії, з'ясуйте, первинне

значення топонімів *Міцраїм* та *Палестина*.

- Яку роль вони відіграють у процесі реалізації Мойсеєм та його народом національної мети?

- Поясніть, у чому різниця для героя між цими географічними назвами? Що вони для нього позначають?

- Які нові значення топоніми *Міцраїм* та *Палестина* здобули в поемі І. Франка?

На прикладі дослідження образу Мойсея продемонстровано запитання, які можуть стати наповненням навчальних ситуацій на різних етапах уроку з вивчення поеми І. Франка «Мойсей». При цьому саме етап узагальнення та систематизації знань, умінь і навичок присвячується поглибленому осмисленню топонімів.

Метод самостійної роботи насамперед полягає в пошуково-аналітичному дослідженні тексту. Це відбір учнями цитатного матеріалу, що найкраще ілюструє ціннісно-етичну складову образу-персонажа. Часто герої самі озвучують свої бажання, відкрито ставлять мету, або ж це відбувається в авторських відступах.

Наприклад, цитатний план цілей та цінностей Степана Радченка із роману В. Підмогильного «Місто» може мати такий вигляд:

1. «Київ! Це те велике місто, куди він їде учитись і жити. Це те нове, що він мусить у нього ввійти, щоб досягнути свою здавна викохану мрію».
2. «Путь Левкова – його путь... вернеться на село новою, культурною людиною. І разом з собою привезе туди нове життя. Так мусить робити й він».
3. «Міста-сади, села-міста... Вони стояли перед ним завданням завтрашнього дня, величною метою його науки...».
4. «В місто вливається свіжа кров села, що змінить його вигляд і істоту».
5. От вони, ці горожани! Все це – старий порох, що треба стерти. І він до цього покликаний».
6. «Не ненавидіти треба місто, а здобути».
7. «Література. Вона стала йому близькою і найдорожчою з причин, яких він не мав охоти докладно аналізувати, виправдовуючи своє захоплення тією поважною підставою, що знати літературу є перша ознака культурної людини» [42].

Важливим моментом роботи з образами-персонажами та топонімами є проведення зіставлення словникового (традиційного) значення географічної назви з її текстуальним (літературним) змістом. Учитель пропонує старшокласникам самостійну роботу вищого рівня з проблемним завданням, що вимагає дослідницької роботи на кілька етапів. План виконання завдання має такий вигляд:

1. Використовуючи інтернет-ресурси (словник, довідник, енциклопедію), з'ясуйте значення власної географічної назви (*Палестина, Міцраїм, Кононівка, Канада, Київ* відповідно до періоду вивчення за шкільною програмою).
2. Виділіть у художньому тексті цитати, у яких фігурує географічна назва. Узагальніть значення, які вкладає в неї персонаж.
3. Порівняйте словникове та текстуальне значення аналізованого топоніма, створивши таблицю.

У цьому плані пообразний аналіз доповнюється елементами словесно-образного, адже до роботи залучаються цитатні матеріали, що увиразнюють досліджувану проблему. Пропонуємо орієнтовну узагальнену таблицю 2.6. для

порівняння традиційних та літературних значень топонімічних назв програмових художніх творів.

Таблиця 2.6.

Порівняльна характеристика традиційних та текстуальних значень топонімів, наявних у художніх творах шкільної програми для 10-11 класів

Топонім (автор, назва твору)	Значення	
	Словникове	Текстуальне <i>Продовження таблиці 2.6.</i>
<i>Міцраїм</i> (Л. Франко «Мойсей»)	Єгипет, офіційна назва Арабська Республіка Єгипет – держава на Близькому Сході. Займає пн.-сх. Частину Африки та Синай Міцраїм у перекладі з івриту – Єгипет.	Рабство, неволя: <i>«Із неволі в Міцраїм свій люд// Вирвав він, наче буря...»</i> [56].
<i>Палестина</i> (Л. Франко «Мойсей»)	Палестина – історична область у Передній Азії на східному узбережжі Середземного моря	Для Мойсея: «земля Обітована», свобода, воля, звільнення, визволення; для гебреїв: острах, невідомість, недовіра, сумніви: <i>«На їх погляд, се дурість, і гріх, // І руїна народу»</i> [56].
<i>Кононівка</i> (М. Коцюбинський «Intermezzo»)	Кононівка – село Драбівського району Черкаської області.	Перепочинок, пауза, духовне відновлення, порятунк, переосмислення

<p><i>Канада</i> (В. Стефаник «Камінний хрест»)</p>	<p>Канада – країна у Північній Америці. Займає її пн. частину та численні прилеглі о-ви.</p>	<p>Порятунок, спасіння, краще життя, гідна старість, перспектива, невідомість, могила: <i>«А то ті, небого, в Проводженні таблиці»</i> [46].</p>
<p><i>Київ</i> (В. Підмогильний «Місто»)</p>	<p>Київ – столиця України, її політичний, економічний, науково-освітній, культурний, історичний і духовний центр, одне з найбільших і найдавніших міст Європи.</p> <p>До 1934 року столицею УРСР було місто Харків.</p> <p>Перші згадки про Київ у писемних джерелах належать до 862 р., коли місто стало центром Київської Русі. Назва м. Київ, якому понад 1500 років, зберегла дивовижну стійкість, але у зв'язку з багатомісним різномовним засвоєнням вона зафіксована у формі різних варіантів, що дало підстави для кількох етимологій. Найпоширенішою і найаргументованішою з них є відантропоніма, яка ґрунтується на літоп. згадках про одного із засновників міста на ім'я Кий.</p>	<p>Навчання, освіта: <i>«Київ! Це те велике місто, куди він іде учитись і жити. Це те нове, що він мусить у нього ввійти, щоб осягнути свою здавна викохану мрію», перспективи, «змичка міста і села»: «Міста-сади, села-міста... Вони стояли перед ним завданням завтрашнього дня, величною метою його науки...», літературна творчість, кар'єра: «Література. Вона стала йому близькою і найдорожчою з причин... що знати літературу є перша ознака культурної людини»</i> [42].</p>

Для встановлення словникового значення топонімів використано матеріали онлайн-видань «Енциклопедія Сучасної України» [11], «Українська Радянська Енциклопедія» [54] та Етимологічного словника топонімів України [34]. У всіх випадках традиційне визначення зводиться до окреслення географічних меж. У

більшості варіантів текстуальне значення, укладене героєм у власну назву, підтверджується цитатою. Пошук цитат – окремий вид діяльності під час дослідницько-пошукової самостійної роботи, кожен етапи якої спрямований на засвоєння учнями нових знань, формування вмінь і навичок.

Оскільки головний персонаж часто безпосередньо пов'язаний із центральною географічною назвою художнього твору, то відповідно семантична трансформація, яка відбувається з топонімом зумовлює внутрішню зміну самого персонажа. Звідси на етапі узагальнення та систематизації знань, умінь і навичок школярі мають не тільки оцінити концептуальну сутність топоніма під час реалізації ціннісно-цільової програми героя, але визначити роль семантичної трансформації в його зображенні та характеристиці загалом.

Наприклад, саме природа кононівських полів допомагає ліричному герою новели М. Коцюбинського «Intermezzo» духовно відродитися, переосмислити свої бажання, відновити сили для повернення в місто. Основні події відбуваються в межах цього хронотопу, отже, його назва є важливою для характеристики героя.

Перебування в Києві відкриває для сільського юнака Степана Радченка багато перспектив та нових можливостей. Великий культурний та економічний центр швидко поглинає головного героя роману В. Підмогильного «Місто». Під впливом захоплення Києвом Степан змінюється і зовнішньо, і внутрішньо.

Топоніми-антиподи *Міцраїм і Палестина* по-різному впливають на внутрішні та зовнішні прояви Мойсея – головного героя однойменної поеми І. Франка. Наприклад, саме Міцраїм спонукає персонажа на рішучість взяти відповідальність за свій народ. Палестина, навпаки, викликає в героя то почуття радості за звільнення гебреїв, то сумніви, невпевненість у власних силах. У результаті це призводить до смерті на межі омріяної мети, означеної відповідним топонімом («*Всім, що рвуться весь вік до мети // І вмирають на шляху!*» [56, с. 292]).

Топонім *Канада* не має такого сильного впливу на головного героя новели В. Стефаника «Камінний хрест», як інші географічні назви в попередньо описаних ситуаціях. Проте варто підкреслити, що, хоч Іван Дідух довго й не наважувався, однак усе-таки вибрав еміграцію до Канади. Це говорить не тільки про скрутне

сільське становище, що в той час було типовим явищем, а й допомагає виявити такі риси героя, як сміливість, відважність, одчайдушність, адже персонаж везе свою родину фактично в невідомість.

Під час осмислення ціннісно-цільових пріоритетів важливе значення також мають аналітичні методи. Оскільки зміст кожної навчальної ситуації відповідає дослідженню певної цінності чи цілі, то метод індукції застосовується на етапі виділення цих пріоритетів персонажа шляхом пошуку та відтворення відповідних сюжетних епізодів, у яких герої виявляють свої бажання, ставлять цілі, часто використовуючи при цьому певні географічні назви тощо. І сама логіка навчальних ситуацій вибудовується за методом індукції: щоб узагальнити конкретне текстуальне значення власної географічної назви, потрібно по чергово проаналізувати ціннісні та цільові пріоритети героя.

Метод синтезу результативним вважаємо на етапі узагальнення концептуальної ролі топоніма в реалізації ціннісно-цільової програми образу-персонажа. У цьому випадку на основі цінностей, які важливі герою, старшокласники систематизують усі можливі значення, вкладені персонажем у географічну назву, та оцінюють топонім за його роллю в досягненні героєм ключової мети.

Отже, процес аналізу художніх текстів крізь призму ціннісно-цільових програм персонажів опосередковано спрямований на поглиблене вивчення топоніма як засобу позначення ключової мети героїв.

Детально розроблені плани-конспекти з повним відображенням методики вивчення власних назв як ознак ціннісно-цільових програм персонажів подано в додатку Г.

2.2.4. Аналіз власних назв міфологічного типу

У декількох творах, включених до програм з української літератури для старшої школи, наявні міфологічні образи й пов'язані з ними міфоніми, що несуть

важливе функціональне навантаження. Такими текстами є повість М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» та драма-феєрія Лесі Українки «Лісова пісня». Обидва твори учні вивчають у 10 класі.

У повісті М. Коцюбинського міфологічні персонажі виконують другорядні ролі, а в драмі-феєрії Лесі Українки – як другорядні, так і головні. Специфіка міфонімів полягає в тому, що це вигадані назви, запозичені з фольклору. Тому найперше завдання вчителя та учнів зводиться до з'ясування етимології міфологічного найменування. Знаючи значення та інші особливості міфоніма в народних віруваннях, можна порівнювати його варіанти – фольклорний і той, який використовує письменник. Традиційно мавку ототожнювали з дівчиною, яка мала зелене волосся. За народними уявленнями давніх слов'ян, мавка (нявка) – це «дитя жіночої статі, що вмерло нехрещеним; казкова лісова істота в образі голої гарної дівчини з довгим розпущеним волоссям; мавки заманюють хлопців своєю вродою й чарами та залоскочують їх до смерті» [12, с. 347.]. Леся Українка зображує свою головну героїню Мавку вродливою молодою дівчиною, проте всупереч народним повір'ям авторка показує її не бездушною, а навпаки, щирою, простою, наївною, здатною на високі почуття. На відміну від міфологічної нявки, Мавка із «Лісової пісні» не полює на Лукаша, не залоскочує парубка, а навіть співчуває йому. До того ж за текстом твору Лісовик застерігає Мавку не задивлятися на людських хлопців.

Також варто зазначити, що Леся Українка використовує загальні міфологічні найменування в ролі власних (*Мавка, Русалка, Лісовик, Водяник* тощо). Авторка подає це за допомогою написання. Наприклад, у розмові між Мавкою та Лукашем: «Я – **Мавка** лісова», «А, от ти хто! Я від старих людей про **мавок** чув не раз, але ще зроду не бачив сам» [51, с. 26]. Мавка: «Не бійся, то **Русалка**. Ми подруги, – вона нас не зачепить» [51, с. 47-48]. Водяник: «Ти, клятий баламуте, ще знатимеш, як зводити **русалок!**» [51, с. 15].

У літературі міфологічні образи переважно персоніфіковані й можуть бути наділені символічним значенням. Леся Українка створює не просто образ Мавки, а символ краси, кохання, творчості, духовності, невмирущого світлого й доброго в душі людини. Міфологічні найменування названих вище творів із програми

української літератури виконують світоглядну, жанрову і стильову функції. Відповідно поглиблене вивчення таких міфонімів варто здійснювати в процесі використання ідеаційно-концептуального, жанрового та структурно-стильового шляхів аналізу.

Структурні компоненти уроку набувають певних особливостей, адже спрямовані на організацію вивчення учнями цих назв. Так, формулюючи тему заняття, учитель літератури забезпечує ряд вимог як до оформлення її «змістового центру», так і «змістової периферії». Зокрема, необхідно:

1. Вказати міфологічні назви, які будуть вивчені на уроці.
2. Зазначити стильову та жанрову доміанти твору, пов'язані з використанням міфонімів.
3. Назвати світоглядну систему, у рамках якої є типовими міфологічні герої.

Наприклад:

Аридник, щезник, чугайстер, лісовик і нявка як частина космоцентричного гуцульського світогляду в повісті Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Міфологічні назви в контексті жанрових та стильових властивостей неоромантичної драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня».

Такі теми відповідають стильовому, жанровому та ідеаційно-концептуальному напрямам дослідження літературного тексту. Цю особливість підкреслено шляхом:

1. Безпосереднього використання в «змістовому центрі» теми уроку з вивчення повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» назв міфологічних персонажів, які є показником світогляду гуцулів; вказівки на особливу систему мислення – космоцентризм. Космоцентрична ідеаційність передбачає використання в тексті як основний тип героя «міфологічних персонажів, що уособлюють певні явища природного світу, персоніфіковані сили природи...» [4, с. 14]. Віра в міфічних істот як духів природи – це, за версією М. Коцюбинського, частина уявлень гуцулів.

2. Визначення в темі уроку з вивчення драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» жанру та стилю художнього тексту. Це обов'язкова умова, адже жанрово-стильові властивості «Лісової пісні» дають можливість активно залучати до роботи

міфологічні найменування. Жанр драми-феєрії передбачає зображення фантастично-казкового сюжету, у якому поряд із героями-людьми діють міфічні та фольклорні образи [33, с. 527]. У свою чергу неоромантизм як стильовий напрям раннього українського модернізму також орієнтований на використання умовних, фантастичних образів, сюжетів, що часто мають символічне значення [33, с. 118-119].

Н. Грицак пропонує розглядати жанр як «своєрідну модель, яка віддзеркалює національний ґрунт (історичну дійсність, літературну традицію, ментальність)» [9, с. 359]. Підтримуємо ключову ідею методиста про те, що «жанр при наявності універсальних елементів є національним явищем, відображає національну специфіку того чи іншого народу...» [9, с. 359]. У цьому контексті міфоніми не просто стають виразниками певних жанрових доміант, але й передають особливість українського народу – давні вірування в існування міфологічних істот та духів природи.

Теми уроків вимагають визначення відповідних їм цілей. Основна мета таких занять – вивчення художнього твору крізь призму названих шляхів аналізу із залученням власних назв міфологічних персонажів як показників жанрово-стильових доміант тексту або світогляду головних героїв. Навчальний, розвивальний та виховний складники мети відповідають ряду вимог:

- визначити систему компетентностей, важливих під час аналізу учнями текстів крізь призму жанрово-стильових чи світоглядних властивостей творів на основі поглибленої роботи з власними міфологічними назвами. Зокрема, це коло знань, умінь і навичок, необхідних, щоб:

- виділяти ознаки різних жанрів та стилів у творах;

- встановлювати зв'язок між назвами міфологічних істот та жанрово-стильовими властивостями тексту;

- визначати та давати оцінку міфологічним онімам як показникам космоцентричного світогляду;

- виховувати повагу до давніх традицій українського народу, критичне ставлення до моральних цінностей образів-персонажів.

Наприклад:

Тема. *Аридник, щезник, чугайстер, лісовик і нявка як частина космоцентричного гуцульського світогляду в повісті Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків».*

Мета. Навчальна – сформувати в учнів поняття про космоцентризм як світоглядну систему мислення; проаналізувати космоцентричний гуцульський світогляд у повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», дослідити образи міфологічних героїв та їх назви в контексті цієї теми.

Розвивальна – розвивати вміння осмислювати роль міфонімів під час ідеаційно-концептуального аналізу художнього твору та характеристики образів-персонажів фольклорного походження.

Виховна – виховувати повагу до давніх традицій, любов до природи.

Тема. *Міфологічні назви в контексті жанрових та стильових властивостей неоромантичної драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня».*

Мета. Навчальна – з'ясувати жанрові ознаки драми-феєрії, пояснити особливості неоромантизму як стильового напрямку раннього модернізму; проаналізувати образи міфологічних персонажів, здійснити поглиблене вивчення їхніх власних назв у контексті жанрових та стильових властивостей неоромантичної драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня».

Розвивальна – розвивати навички здійснювати жанровий (виявляти у творі Лесі Українки жанрові ознаки драми-феєрії та давати їм оцінку) та стильовий (досліджувати риси неоромантизму в тексті «Лісова пісня» та описувати їх) аналіз, вміння пов'язувати власні міфологічні назви з жанровою та стильовою природою твору, давати оцінку цим найменуванням.

Виховна – виховувати критичне ставлення до моральних цінностей персонажів.

Запропоновані теми та цілі уроків можна реалізувати за допомогою системи навчальних ситуацій із використанням відповідних методів та прийомів організації дослідницької роботи школярів, спрямованої на вивчення міфонімів.

Перший етап роботи над художніми творами варто починати з визначення їх жанрових та стильових властивостей, з'ясування особливостей космоцентризму як світоглядної системи в рамках ідеаційно-концептуального аналізу літературного тексту. Орієнтовні навчальні ситуації для аналізу міфонімів як частини жанрового, стильового та світоглядного рівнів твору наводимо нижче.

Роль міфонімів *щезник, аридник, чугайстер, нявка* для світоглядного спрямування повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків»

- НС₁. Визначення особливостей космоцентричної системи мислення.
- НС₂. Осмислення природи як міфологічної категорії гуцульського світогляду.
- НС₃. Злі лісові духи. Вивчення міфологічних найменувань *щезник* та *аридник*.
- НС₄. Опрацювання образу міфічної героїні нявки та її назви.
- НС₅. Чугайстер – добрий лісовий дух. Дослідження міфологічної назви.
- НС₆. Узагальнена оцінка міфонімів як однієї з ознак космоцентричної системи мислення гуцулів.

Роль міфонімів *Мавка, Лісовик, Водяник, Русалка, Перелесник, Марище, Куць, Злидні, Потерчата* для жанрової та стильової організації драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня»

- НС₁. Осмислення властивостей неоромантизму як стильового напрямку.
- НС₂. Визначення жанрових ознак драми-феєрії, їх зв'язку з неоромантизмом.
- НС₃. Аналіз міфологічної назви *Мавка* та характеристика образу її носія як символу світлого й доброго в душі головного героя Лукаша.
- НС₄. Опрацювання образів позитивних міфологічних персонажів із поглибленим дослідженням їхніх власних назв.
- НС₅. Вивчення образів негативних міфологічних героїв з акцентом на їхніх найменуваннях.
- НС₆. Узагальнена оцінка ролі міфонімів на жанровому та стильовому рівнях твору «Лісова пісня».

Отже, перший етап роботи над художніми творами з поглибленим вивченням міфологічних назв пов'язаний із теорією літератури. Продуктивність дослідження

міфонімів у процесі аналізу літературного тексту залежить від формування в школярів ряду теоретико-літературних понять. Оскільки поглиблена робота з міфологічними найменуваннями відбувається в процесі структурно-стильового, жанрового та ідеаційно-концептуального шляхів аналізу, то відповідно старшокласники повинні знати визначення драми-феєрії, а також риси неоромантизму як літературного стилю.

Жанр драми-феєрії в програмі з української літератури представлений одним твором – «Лісовою піснею» Лесі Українки. Експериментальне завдання полягає не тільки у формуванні в школярів знань про саму драму-феєрію, уміння визначати її властивості, а й у тому, щоб учні навчилися включати художнє використання міфонімів у систему ознак цього жанру.

Стильові ж властивості неоромантизму на момент опрацювання твору Лесі Українки для старшокласників не нові, адже вони вперше розглядають їх на матеріалі творчості О. Кобилянської. Проте завдання ускладнене тим, що учні повинні поглибити розуміння цих властивостей, дослідивши міфологічні назви та їх текстуальну роль.

Під час аналізу повісті «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського вчитель літератури пояснює учням своєрідність світоглядних систем людського мислення, розкриває зміст поняття «космоцентризм». Хоча слід наголосити: у навчальній програмі використання цього терміну не передбачено, але він важливий для опрацювання художньої картини, створеної письменником.

Серед методів організації навчальної діяльності в межах роботи над міфологічними назвами домінують бесіда, робота з текстом та самостійна робота, адже вони забезпечують безпосередню взаємодію учнів із художнім твором (робота з текстом, самостійна робота), а також педагога із школярами (бесіда).

Для роботи з міфонімами підходять усі види бесід. Репродуктивну доцільно використовувати на етапі підготовки до сприймання для актуалізації знань учнів про неоромантизм і його ознаки в літературному тексті тощо (зокрема, така бесіда доцільною буде на уроці з вивчення «Лісової пісні» для пригадування властивостей неоромантизму, засвоєних під час аналізу новел О. Кобилянської). Евристична

бесіда необхідна для аналізу міфологічних назв героїв в контексті жанрового, структурно-стильового чи ідеаційно-концептуального шляхів вивчення літературного матеріалу (таку бесіду можна застосовувати з метою безпосереднього встановлення відповідності міфологічної назви персонажу-носію у випадку поглибленої роботи з міфонімами драми-феєрії «Лісова пісня»). Бесіда узагальнювального типу застосовується під час кінцевої оцінки ролі міфонімів на жанровому, стильовому та світоглядному рівнях художнього тексту.

Учителю літератури можна підготувати такі запитання для відповідних типів бесід із метою поглибленого вивчення міфонімів у повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків».

- Назвіть міфологічні істоти, які населяють природу Карпат у повісті «Тіні забутих предків».

- Як Іван дізнається про арідника?

- Хто такий щезник? Знайдіть його опис у повісті.

- Яким чином пов'язані власні назви міфологічних персонажів із космоцентричними уявленнями гуцулів?

- Чи є, на Вашу думку, зв'язок між міфологічними найменуваннями та назвою повісті М. Коцюбинського?

- Як би Ви самі пояснили значення міфологічної назви щезник?

- Які світоглядні уявлення гуцулів виражено з допомогою міфонімів *арідник*, *щезник*, *чугайстер*, *нявка* в повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків»?

Самостійна робота – не менш важливий метод дослідження міфонімів. Старшокласникам можна пропонувати цілу низку різноманітних завдань для поглибленого осмислення міфологічних найменувань із використанням інтернет-ресурсів. Наприклад, завдання для осмислення міфологічної назви *чугайстер* у повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» має таке формулювання використовуючи інтернет-ресурси:

- з'ясуйте, кого гуцули називали чугайстром, яке його фольклорне значення;

- поясніть значення міфологічного образу чугайстер для гуцульської культури;

- порівняйте традиційне значення міфоніма з тим змістом, який вкладає в нього автор;
- зробіть висновок про те, яку роль виконує ця назва для вираження космоцентричних уявлень образів-персонажів твору.

Такі завдання загалом можуть бути продуктивними для пояснення кожного міфоніма, адже найменування міфологічних персонажів у літературних текстах – це не вигадані авторами імена, а назви, що дійсно існували у свідомості давніх українців. Отже, прийом порівняння є виправданим та ефективним.

Самостійна робота може бути реалізована як на уроці, так і у вигляді випереджувального завдання перед аналізом відповідного твору. Наприклад, з урахуванням великої кількості міфологічних назв у драмі «Лісова пісня» та з метою економії часу на уроці вчителю варто дати індивідуальне творче домашнє завдання учням. Наприклад:

Використовуючи доступні інтернет-ресурси, довідники, словники та енциклопедії, з'ясуйте зміст та етимологію міфологічних назв *потерча*, *водяник*, *куць*, *марище*, *зlidні*, *вовкулака*, *мавка*, *русалка*, *лісовик*, *перелесник* тощо.

У такий спосіб школярі підготуються до аналізу поданих назв та відповідних образів – їх носіїв.

Аналізуючи повість «Тіні забутих предків», учні роблять висновки, що письменник використав назви найяскравіших міфологічних істот та подав їх відповідно до традиційного гуцульського світобачення. Під час дослідження міфоніма *чугайстер* звертаємо увагу на те, що ця назва побутує тільки на території Гуцульщини та притаманна лише місцевій міфології. Чугайстер «постає як високий лісовий чоловік, зодягнутий у білий одяг, нагадує лісовика... він нібито ловить лісових нявок і поїдає їх, проте до людей ставиться доброзичливо» [12, с. 645].

На відміну від персонажів М. Коцюбинського, герої з міфологічними найменуваннями в тексті Лесі Українки наділені даром мовлення. Авторка в такий спосіб переосмислює традиційне значення міфонімів. Наприклад, Потерчата у творі хоч і допомагають Русалці занапастити Лукаша, проте відповідно до слов'янської міфології це діти, які померли нехрещеними. Як правило, байстрята, яких убивала

мати-покритка, щоб зменшити свою ганьбу перед людьми, тому їхні образи, можливо, швидше викликають співчуття, аніж засудження.

Аналізуючи повість М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», варто зазначити, що науковці в кінці XIX – на початку XX століття активно цікавилися міфологічністю гуцульського світогляду. Одним із першодослідників був В. Шухевич. У п'ятому томі своєї монографії «Гуцульщина» (1908) етнограф зібрав усі відомості про тих міфологічних істот, у яких вірив гуцульський народ: «русалки, потопельники, відьми, вовкулаки, нічніці (забирають в людей сон), нетлінні (визначають долю новонароджених дітей) та багато інших» [62].

Праця «Матеріали до гуцульської демонології, записані у Зелениці, Надвірнянського повіту, 1907 – 1908 рр.» А. Онищука теж цінна для осмислення міфологічного світогляду гуцулів. Дослідник подає перекази про потопельників, упирів, лісовиків, відьом, чугайстра, знахарів та інших міфічних істот [40].

Коцюбинський скористався напрацюваннями В. Шухевича та А. Онищука під час написання повісті «Тіні забутих предків». Відповідно робота з цими джерелами за бажанням словесника може стати одним із прийомів організації навчальної діяльності під час аналізу повісті. Опрацювання інформації про міфологічних істот, зібраної В. Шухевичем або А. Онищуком, цінне для з'ясування етимології назв-міфонімів у повісті.

Отже, поглиблена робота з міфонімами можлива в рамках ідеаційно-концептуального, жанрового та стильового напрямів аналізу художнього твору. Міфологічні назви виступають показниками неоромантичного стилю, драми-феєрії як жанру та гуцульського світогляду, у якому переплітаються християнські та язичницькі уявлення. Це створює простір для продуктивної роботи школярів, спрямованої на поглиблене опрацювання як ключових характеристик літературних творів, так і міфологічних назв, що виступають засобами їх вираження. Головне завдання – проакцентувати на уроці ті властивості міфонімів, які дозволяють продемонструвати їхню роль у наданні текстам необхідних художніх рис, зумовлених стилем, жанром, світоглядним спрямуванням.

Детально розроблені плани-конспекти з повним відображенням методики вивчення міфонімів як виразників світоглядних та жанрово-стильових ознак художніх творів подано в додатку Д.

Висновки до розділу 2

Методична модель поглибленого вивчення учнями старших класів власних назв у літературних текстах шкільної програми спирається на адаптовані до особливостей вирішення дослідницької проблеми загальнодидактичні принципи науковості, системності, послідовності, доступності та відповідності розумовим і віковим особливостям старшокласників.

Ключовим методико-літературним принципом навчання є концептологічна спрямованість у вивченні власних назв. Учитель та учні мають розглядати будь-який онім як полісемантичну мовну одиницю, пов'язану системою свої значень із цілим спектром художні властивостей літературного твору. Реалізація цього принципу потребує застосування ряду допоміжних, зокрема текстоцентризму, який орієнтує розглядати літературний текст як основний навчальний матеріал, джерело художньо використаних онімів. Він виступає передумовою для дослідження феноменальності та індивідуальності найменувань. Власні назви, наявні в текстах шкільної програми, слід осмислювати з використанням контексту, яким є біографічна, теоретична та історико-культурна інформація.

Поглиблена робота над власними назвами різних видів, особливо антропонімами, топонімами та міфонімами, активно може бути залучена в процес дослідження художнього твору в межах більшості відомих шляхів аналізу. Найбільш продуктивними є пообразний із його варіантами, хронотопний, проблемно-тематичний, жанровий та стильовий.

Аналізуючи власну назву на образному рівні, старшокласники дають їй оцінку як:

- ✓ засобу характеристики образів-персонажів у цілому;

✓ орієнтиру у визначенні динаміки образів-персонажів, їх внутрішніх та поведінкових змін у творі;

- ✓ носію символічного значення;
- ✓ центру взаємодії в середині груп персонажів;
- ✓ виразнику ціннісно-цільових орієнтирів героїв.

На сюжетно-композиційному та хронотопному рівнях учні визначають власні назви важливими для:

- ✓ окреслення простору сюжетних подій;
- ✓ визначення художнього часу твору;
- ✓ створення центру, навколо якого композиційно об'єднано сюжетні епізоди.

У зв'язку зі сказаним літературно-художні найменування визначаємо регуляторами у вивченні образів динамічного типу (антропоніми), ціннісно-цільової програми персонажів та системних зв'язків між ними (топоніми), жанрових і стильових властивостей тексту (міфоніми). Варіанти аналізу зумовлюють розробку відповідних видів уроків, під час проведення яких відбуваються спеціальні дослідження.

Основні результати другого розділу опубліковано в наукових працях автора [14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Бондаренко Ю. І. Вивчення образів-персонажів літературного твору в школі: теорія і практикум: посібн. для студентів філологічного факультету. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. 216 с.
2. Бондаренко Ю. І. Загальна модель шкільного навчання української літератури: монографія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 392 с.
3. Бондаренко Ю. І. Методика шкільного вивчення сюжетно-композиційної організації епічного твору: теорія і практикум: навч. посіб. для студ. філологічних ф-тів. Ніжин: НДУ імені М. Гоголя, 2018. 143 с.
4. Бондаренко Ю. І. Методика шкільного вивчення української літератури на засадах ідеаційно-концептуального підходу: теорія і практикум: навч. посіб. для студ. філологічних ф-тів. Ніжин: НДУ імені М. Гоголя, 2012. 199 с.
5. Бондаренко Ю. І. Оптимізація літературного навчання в середній школі. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. № 4. 2020. С. 68-75.
6. Гладишев В. В. Теорія і практика контекстного вивчення художніх творів у шкільному курсі зарубіжної літератури: монографія. Миколаїв: Вид-во «Іліон», 2006. 372 с.
7. Гогуленко О. П. Антропонімний простір творів Панаса Мирного. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст.* 2011. Вип. XXIV, ч. 1. С. 433-442.
8. Голинська Г. О. Стилiстичні конотації власних назв у художньому дискурсі Миколи Куліша. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки. Мовознавство: Збірник наукових праць* / Відп. ред. Л. І. Мацько. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. С. 154-160.
9. Грицак Н. Р. Теорія і методика жанрового аналізу малих епічних і ліро-епічних різнонаціональних художніх творів: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2020. 400 с.

10. Довженко О. П. Зачарована Десна: щоденник, кіноповіді, оповідання / вступ. ст. та примітки Р. М. Корогодського. Харків: Фоліо, 2011. 603 с.
11. Енциклопедія сучасної України: електронна версія. URL: <https://esu.com.ua/>
12. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. — Київ: Довіра, 2006. 703 с.
13. Зеленко Л. П. Власна назва в концепції художнього твору (на матеріалі роману Івана Багряного «Тигролови»). Записки з ономастики. 2012. Вип. 15. С. 40-51.
14. Івахно Н. О. «Із неволі в Міцраїм» – «О межу к Палестині»: головний герой поеми Івана Франка «Мойсей» на шляху досягнення національної мети (методична розробка уроку з української літератури, 10 клас). *Науково-методичний вісник Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради*. 2022. Випуск № 2 (22). Ніжин: ПП Лисенко, 2022. С. 26-30.
15. Івахно Н. О. Антропоніми як складник художнього твору: теоретичний аспект вивчення, система компетентностей. *Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2020. Ч. 1. С. 58-60.
16. Івахно Н. О. Вивчення образів-персонажів літературного твору як носіїв власних назв динамічного типу. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / за заг. ред. В. В. Бурназової*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2023. № 2. С. 54-62.
17. Івахно Н. О. Методика встановлення зв'язку власних назв з художніми елементами літературного тексту. *Арватівські читання – 2022: збірник тез доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції, 20 травня 2022 року / упоряд. Н. І. Бойко, О. М. Петрик*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2022. С. 41-42.
18. Івахно Н. О. Методика поглибленого вивчення власних назв у рамках жанрового та стильового напрямів дослідження літературного твору. *International scientific and practical conference “Pedagogy and Psychology in the Modern World: the*

art of teaching and learning”: conference proceedings, February 26-27, 2021. Vol. 2. Riga, Latvia: «Baltija Publishing». Pp. 48-52.

19. Івахно Н. О. Методика роботи з власною назвою як регулятором вивчення динамічних образів-персонажів. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. № 1(37), 2021. С. 39-43.

20. Івахно Н. О. Поглиблена робота з міфонімами (на основі літературних творів шкільної програми для 10 класу). *Viae Educationios: Studies of Education and Didactics*. № 1 (4) / 2022. С. 30-36.

21. Івахно Н. О. Поглиблене вивчення власних назв у рамках жанрового та стильового напрямів дослідження літературного твору. *Науково-методичний вісник Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради*. Випуск № 1 (19). Ніжин: ПП Лисенко, 2021. С. 28-30.

22. Івахно Н. О. Поглиблене вивчення власних назв у рамках пообразного аналізу літературного твору (на матеріалі текстів для старших класів). *Наукова дискусія: питання педагогіки та психології: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2020. Ч. 1. С. 27-30.

23. Івахно Н. О. Поглиблене вивчення функціональних можливостей власних назв у процесі пообразного аналізу художніх творів. *Арватівські читання – 2021: збірник тез доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції, 21 квітня 2021 року* / упоряд. А. І. Бондаренко, Н. М. Голуб, Н. М. Пасік, С. В. Цінько. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. С. 122-124.

24. Івахно Н. О. Формування компетентних учнів-читачів старших класів у процесі поглибленого вивчення топонімів під час аналізу художнього твору. *Молодь і сучасні тренди наукової думки: збірник тез доповідей Всеукраїнської мультидисциплінарної науково-практичної інтернет-конференції, 01 березня 2023 року* / упоряд. Н. О. Івахно. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2023. С. 90-93.

25. Івахно Н. О. Функції антропонімів у літературних творах шкільної програми: старші класи. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. № 1 (34). 2020. С. 62-66.

26. Карпенко-Карий Іван. Мартин Боруля. Текст твору. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1009>
27. Ковбасенко Ю. І. Формування літературного канону та куррикулуму літературної освіти: світовий досвід і український шлях. *Всесвітня література в середніх навчальних закладах України*. 2011. № 9. С. 6-12.
28. Костенко Ліна. Маруся Чурай. Історичний роман у віршах. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2018. 224 с.
29. Крупеньова Т. І. Міфоніми в драматичній поемі Лесі Українки «Лісова пісня». *Записки з ономастики: збірник наукових праць*. Одеса: Астропринт, 2002. Вип. 6. С. 108-115.
30. Куліш М. Мина Мазайло. Текст твору. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1087>
31. Лавер О. Г. Символічна функція літературно-художніх антропонімів у романі Івана Багряного «Тигролови». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2014. Вип. 2. С. 28-32.
32. Лілік О. О., Сазонова О. В. Формування культурологічної компетентності майбутніх учителів початкової школи засобами художньої культури. *NewInception*. 2022 (1). С. 36-43.
33. Літературознавча енциклопедія: у двох томах. Т. 1. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
34. Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України. Київ: Академія, 2014. 544 с.
35. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. Київ: Знання, 1990. 48 с.
36. Мельник М. Р. Ономастика творів Ліни Костенко: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. Одеса, 1999. 18 с.
37. Мирний Панас. Хіба ревуть воли, як ясла повні?: роман. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2023. 400 с.
38. Михальчук Н. І., Рудюк Т. В. Вивчення ономастикону драматичних творів Лесі Українки в школі. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Том 178. № 22 (2023). С. 145-150.

39. Окуневич Т. Г. Онімний простір творів Миколи Куліша. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Лінгвістика*. 2013. Вип. 17. С. 150-155.
40. Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. Записані в Зелениці, Надвірнянського повіта, 1907–1908. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1909. Т. XI. С. 1-139.
41. Онищук В. О. Типи, структура і методика уроку в школі. Київ: Радянська школа, 1973. № 8. С. 44-53.
42. Підмогильний В. П. Місто: роман. Харків: Фоліо, 2023. 318 с.
43. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011. 844 с.
44. Ситченко А. Л. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу: монографія. Київ: Ленвіт, 2004. 304 с.
45. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2005. 335 с.
46. Стефаник В. Камінний хрест. Текст твору. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=336>
47. Токмань Г. Л. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція. Київ: Міленіум, 2002. 320 с.
48. Удовиченко Л. М. Проблема культурно-національної ідентичності та шляхи її вирішення у новій українській школі. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2022. 37 (1). С. 70-75.
49. Удовиченко Л. М. Теорія і технологія вивчення художніх образів-персонажів у курсі зарубіжної літератури старшої школи: монографія. Київ: Інтерсервіс, 2020. 352 с.
50. Уліщенко В. В. Теорія і практика інтерсуб'єктного навчання української літератури в школі: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 398 с.
51. Українка Леся. Лісова пісня. Київ: Київський Будинок Книги, 2018. 256 с.

52. Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 10 клас. Рівень стандарту / Р. В. Мовчан, С. Р. Молочко, Д. І. Дроздовський, Л. Т. Коваленко та ін. Київ, 2017.
53. Українська література. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. 10 – 11 класи. / Усатенко Г. О., Фасоля А. М. Київ, 2017.
54. Українська радянська енциклопедія: електронна версія видання. URL: <http://leksika.com.ua/ure/>
55. Франко І. Сойчине крило. Текст твору. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3782>
56. Франко І. Я. Вічний революціонер. Вірші та поеми. Для серед. та ст. шк. віку / Упоряд., передм. та прим. В. В. Яременка. Київ: Веселка, 1986. 310 с.
57. Чередник Л. Ономаністичний простір роману Ліни Костенко «Маруся Чурай». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)*. 2014. Вип. 20. С. 62-68.
58. Шотова-Ніколенко Г. В. Топонім Одеса в романах Ю. Яновського. *Записки з українського мовознавства*. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2005. Вип. 15. С. 48-52.
59. Шотова-Ніколенко Г. В. Функції антропонімів у романі Ю. І. Яновського «Майстер корабля». *Записки з ономастики. Зб. наук. праць*. Одеса: Астропринт, 2002. Вип. 6. С. 123-128.
60. Шуляр В. І. Модель літературної компетентності учнів-читачів Нової української школи: навчально-методичний посібник. Миколаїв: ОППО, 2022. 192 с.
61. Шуляр В. І. Ціннісно-етична парадигма в системі літературної освіти Нової української школи (теоретико-методологічна візія). I частина: практикоорієнтована монографія. Миколаїв: ОППО, 2022. 198 с.
62. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 5. Львів, 1908. 300 с.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МЕТОДИКА ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ УЧНЯМИ СТАРШИХ КЛАСІВ

3.1. Завдання та реалізація констатувального експерименту

Констатувальний зріз – перший етап експериментальної роботи. Його проведення дозволяє діагностувати проблеми, наявні під час вивчення власних назв на уроках української літератури в старших класах, визначити основні методичні механізми, необхідні для опрацювання літературно-художніх онімів.

Метою експерименту було виявити:

- ступінь сформованості теоретичних знань учнів старших класів про власні назви;
- розуміння школярами функціонального навантаження онімів у літературі, зв'язку найменувань із основними структурними компонентами художнього твору;
- рівень підготовки вчителів до поглибленої роботи з власними назвами в процесі аналізу художніх творів.

У цілому в експериментальному дослідженні взяли участь старшокласники загальноосвітніх закладів Чернігівської (Ніжинський обласний педагогічний ліцей Чернігівської обласної ради, Чернігівський обласний науковий ліцей Чернігівської обласної ради), Львівської (Дрогобицький ліцей Дрогобицької міської ради), Івано-Франківської (Ліцей №3 Івано-Франківської міської ради) областей та Київської гімназії східних мов №1 (м. Київ). Загальна кількість учнів, яких було залучено до констатувального зрізу, – 375: 189 десятикласників та 186 одинадцятикласників.

Із метою констатації використано такі емпіричні методи дослідження, як спостереження, онлайн-опитування, анкетування, узагальнення, класифікація та оцінка отриманих результатів.

Метою дослідження було встановити рівень *знань* старшокласників про власні назви:

- поділ на групи відповідно до ономастичних розділів, зокрема: антропоніми, топоніми, гідроніми, міфоніми, теоніми, зооніми тощо;
- мовну специфіку в художньому оформленні;
- роль (насамперед антропонімів, міфонімів, зоонімів) у зображенні персонажів;
- функціональне значення для часопросторової організації літературного тексту;
- особливості, наявні відповідно до жанрової специфіки творів;
- закономірності використання в текстах різних літературних стилів.

У процесі роботи з літературними творами учні повинні демонструвати такі *вміння та навички*:

- знаходити в художньому творі функціонально значимі власні назви;
- визначати їх роль у взаємозв'язках із образними, сюжетними, композиційними, жанровими та стильовими особливостями тексту;
- давати цілісну оцінку художнім творам із урахуванням використаних у них найменувань;

Окреслення спеціальних знань та умінь, необхідних у процесі аналізу творів із поглибленим вивченням власних назв, визначило систему оцінювання учнів.

Об'єкт оцінювання навчальних досягнень старшокласників – знання особливостей та розуміння функціональної ролі різних видів власних назв у конкретних літературних творах, передбачених для вивчення в старшій школі, та вміння аналізувати художні тексти з урахуванням наявних у них онімів.

Виявити та оцінити рівень сформованості навчальних досягнень учнів під час аналізу творів із поглибленим вивченням власних назв можна за такими критеріями:

1. Теоретичний. Школярі повинні знати види власних назв (антропоніми, топоніми, теоніми, міфоніми, зооніми, ідеоніми), розуміти їхню художню роль у взаємозв'язках із основними складниками твору (сюжетом, композицією, хронотопом, персонажами, мовними особливостями, тематикою та проблематикою, жанром, стилем).

2. Практичний. Учні повинні досліджувати особливості авторського використання власних найменувань на сюжетно-композиційному, часопросторовому, образному, словесно-образному, проблемно-тематичному, жанровому та стильовому рівнях.

У межах розроблених критеріїв було визначено чотири рівні навчальних досягнень учнів: початковий, середній, достатній і високий.

Перший рівень – початковий. Учні виявляють фрагментарні знання, що відповідають лише загальним уявленням про власні назви.

Учень/учениця:

- називає літературні оніми, використані у творі, але не може пояснити їх функції;
- виконує це завдання разом із групою учнів або з допомогою вчителя.

Другий рівень – середній. Старшокласники виявляють елементарні навички аналізу творів із поглибленим вивченням власних назв.

Учень/учениця:

- визначає у творі власні назви, які виконують важливу функціональну роль;
- спрощено пояснює художню роль визначених власних назв;
- виконує нескладні дослідницькі завдання (наприклад, самостійно й легко знаходить у тексті художнього твору власні назви, класифікує їх за видом, намагається (можливо, із помилками) пояснити функціонування оніма в конкретному сюжетному епізоді чи у творі загалом).

Третій рівень – достатній. Школярі визначають та осмислюють художню роль власних найменувань у тексті, за поданим зразком аналізують окремі елементи твору, залучаючи роботу із власними назвами, роблять висновки.

Учень/учениця:

- пояснює художню роль власних назв на основних структурних рівнях тексту: сюжетному, хронотопному, образів-персонажів, словесно-образному, проблемно-тематичному, жанровому, стильовому;
- виконує завдання пошуково-дослідницького характеру.

Четвертий рівень – високий. Старшокласники виявляють системні знання та вміння.

Учень/учениця:

- встановлює зв'язок із різними структурними рівнями твору: сюжетом, композицією, хронотопом, системою персонажів, тематикою й проблематикою, ідейним наповненням, жанром і стилем;
- пояснює функціональність художніх онімів;
- самостійно виконує завдання дослідницького та творчого характеру.

Перехід до наступного рівня має на меті обов'язкове оволодіння вимогами попереднього.

Кожному рівню навчальних досягнень відповідають певні критерії оцінювання.

Рівні навчальних досягнень	Бали	Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів
I. Початковий	1	Учень (учениця) не може виділити у творі функціонально значимі власні назви.
	2	Учень (учениця) виділяє власні назви у творі лише за допомогою вчителя чи інших учнів, не здатний давати їм оцінку.
	3	Учень (учениця) із суттєвими труднощами виділяє у творі власні назви, проте не може дати власні пояснення особливостей їх використання в тексті.
II. Середній	4	Учень (учениця) знаходить у тексті функціонально важливі власні назви, але не може пов'язати їх із елементами художнього твору, може виконувати завдання лише репродуктивного характеру.
	5	Учень (учениця) здатний(на) зі значними помилками й неточностями пояснити функцію власної назви в тексті.
	6	Учень (учениця) виокремлює власні назви, визначає їх вид, намагається спрощено пояснити функціональну роль, але не бачить зв'язку із основними художніми компонентами твору. Відповідь необґрунтована.
III. Достатній	7	Учень (учениця) частково володіє навичками аналізу окремих компонентів художнього твору із поглибленою роботою над власними назвами.
	8	Учень (учениця) здатний(на) пояснити значення й функціональну роль власних назв на окремих структурних рівнях тексту, зокрема може пов'язувати літературні оніми з сюжетом, часопростором, мовою твору, образами персонажів, проте дає недостатньо точні, неповні відповіді.
	9	Учень (учениця) розрізняє види літературних власних назв відповідно

		до ономастичних розділів, правильно виділяє їх у тексті, пояснює функціональну роль, із частковими помилками пов'язує художні оніми з сюжетом, хронотопом, образами-персонажами, тематикою та проблематикою твору, його жанровими й стильовими особливостями, виконує завдання пошукового характеру.
IV. Високий	10	Учень (учениця) самостійно виокремлює у творі функціонально значимі власні назви, групує їх за видами відповідно до ономастичних розділів, пояснює роль власної назви на різних структурних рівнях художнього тексту, проте обґрунтування потребують незначного поглиблення.
	11	Учень (учениця) самостійно встановлює та пояснює зв'язок власної назви з усіма структурними рівнями художнього твору: використовує власні назви для характеристики образів-персонажів, аналізу проблем, порушених у творі, його сюжетно-композиційної та часопросторової організації, жанрових і стильових особливостей. Він (вона) дає цілісну оцінку літературному тексту з урахуванням художніх функцій використаних у ньому онімів.
	12	Учень (учениця) володіє навичками повного самостійного аналізу художніх творів з урахуванням функціональності власних назв, використаних у них, аргументує свої думки конкретними прикладами, а також судженнями літературних критиків. Він (вона) цілеспрямовано використовує шляхи та прийоми аналізу для вивчення власних назв, виконує завдання дослідницького характеру.

Отже, визначальними показниками для оцінювання навчальної діяльності є:

- а) система знань, умінь та навичок учнів, які необхідно сформувати;
- б) теоретичний та практичний критерії оцінювання літературознавчих можливостей старшокласників;
- в) рівні навчальних досягнень учнів (початковий, середній, достатній, високий).

Використовуючи ці орієнтири, учитель може побудувати навчальний процес та здійснити обробку отриманих експериментальних даних.

Аналіз навчальних програм із української літератури для 10-11 класів профільного та академічного рівнів, затверджених Міністерством освіти і науки України, показав, що теорією літератури в старших класах не передбачено вивчення термінів літературної ономастики. Проте результати опитування десятикласників за спеціально розробленою системою запитань (див. додаток Е) дозволяють констатувати, що 92,3 % від усіх опитаних респондентів знають, розуміють поняття власної назви та можуть назвати види, які трапляються в літературних творах, хоча

й не завжди це понятійно оформлюють. У незначній кількості учнів (5,5 %) виникли труднощі із запитаннями «Поясніть, що таке власна назва» та «Які види власних назв трапляються в літературних творах?» Вісім із опитаних старшокласників (2,2 %) навіть оперують термінами «антропоніми», «топоніми», «зооніми» тощо.

В учнів, які навчаються в класах із непрофільним викладанням української літератури, виявлено найслабші знання. Це пояснюється хрестоматійним прочитанням програмових творів, а фрагментарне ознайомлення з текстом не дозволяє побачити й зрозуміти більшість художніх деталей, пов'язаних із власними назвами, використаними письменниками.

Зокрема, результати онлайн-опитування для учнів 10-11 класів (див. додаток Ж) показують, що 57 (33,3 %) старшокласників читають програмові твори завжди в повному обсязі, а лише 6 (3,5 %) школярів – у скороченому варіанті. При цьому частіше повністю опрацьовують літературу 56 (32,7 %) учнів, а 52 (30,4 %) читають частіше скорочено. Ті, що працюють з повним обсягом, навчаються здебільшого в профілі української філології, тобто вивчають літературу поглиблено. Із 171 опитаного лише 42 учні (24,7 %) непрофільних напрямів навчання зазначили, що виявляють інтерес до творів завжди чи частіше в повному варіанті.

Цікаво, що з твердженням «Читаючи літературний твір, я звертаю увагу на власні назви» більшість опитаних учнів погодила не неоднозначно, обравши серед запропонованих варіантів «частіше так» (43,5 %), а не «так, завжди» (22,4 %). Разом із тим є старшокласники, для яких власні назви – це далеко не основне в тексті, головним для цих респондентів (34,1 %) є лише сюжет. Більше половини опитаних стверджують (64,9 %), що можуть відтворити власні назви через певний час після прочитання, проте це залежить від того, чи сподобався літературний твір. Слід зробити висновок: досить значна кількість дітей не задумується про вагомність використання власних назв у тексті, адже часто навіть не запам'ятовує їх. Спостереження за ліцеїстами на заняттях, усні бесіди з учнями також підтверджують це: старшокласники забувають імена героїв, іноді переінакшують чи неправильно наголошують їх (Карп замість Карпо, Ла'врін замість Лаврі'н у повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»; дід У'лас замість Ула'с у романі Панаса

Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; Лукаш замість Лукаш у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня»), сплутують (наприклад, Мотрю й Мелашку, баба Палажку й баба Параску в «Кайдашевій сім'ї» І. Нечуя-Левицького; арідника та чугайстра в повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків»; Надійку й Зоську, Бориса та Левка в романі В. Підмогильного «Місто»; Рину та Лину в трагікомедії М. Куліша «Мина Мазайло»; Григорія Многогрішного та Грицька Сірка в романі Івана Багряного «Тигролови») тощо. Те ж саме спостерігаємо й із топонімами: Міцраїль або Міцраїн замість Міцраїм у поемі І. Франка «Мойсей».

Під час онлайн-опитування 17 (9,9 %) респондентів указали, що взагалі не запам'ятовують власні назви, ужиті в літературних творах, які вони читають.

У вигляді діаграми на рис. 3.1 подаємо співвідношення між різними типами власних назв залежно від учнівського інтересу до них у програмових творах з української літератури.

Рис. 3.1. Співвідношення між різними типами власних назв залежно від учнівського інтересу до них

Серед власних назв найбільший відсоток опитаних (77,2 %) виявляє інтерес до антропонімів. Це пояснюється тим, що імена героїв, особливо головних, їхні прізвища чи прізвиська характеризуються великою частотою вживання у творі й майже постійно перебувають у центрі уваги учнів-читачів. До того ж деякі особові назви винесені в заголовки («Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького, «Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого, «Мойсей» І. Франка, «Мотря» Б. Лепкого, «Мина Мазайло» М. Куліша, «Маруся Чурай» Л. Костенко), що додатково активізує увагу на вагомості імені чи прізвища.

Однаково низькими виявилися показники щодо топонімів та зоонімів (3,5 % та 1,8 % відповідно). Якщо клички тварин не часто вживані в текстах літератури, використані лише для номінації й тільки в окремих випадках функціонально вагомі (наприклад, новела М. Коцюбинського «Intermezzo»), то географічні назви більш художньо продуктивні. Проте, за даними опитування, інтерес до них менший навіть, ніж до міфологічних найменувань, зацікавленість якими складає 7,6 % серед учнів.

Для достовірності отриманих результатів було проведено додаткове поглиблене анкетування серед учнів 11 класів щодо ролі топонімів у художніх творах. Респондентами виступили саме одинадцятикласники, адже вони вже опрацювали більшість програмових текстів. Загальна кількість учнів, які були анкетовані, – 73. Статистичні дані відповідей школярів представлені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Статистичні дані про результати додаткового констатувального дослідження за анкетною «Роль топонімів у художньому творі»

<i>Зміст запитання анкети</i>	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Кількість опитаних учнів</i>	<i>% опитаних учнів</i>
Під час читання художнього твору я звертаю увагу на географічні назви (топоніми), використані автором.	так, завжди	36	49,3
	ні, це не важливо	2	2,7
	іноді	35	47,9

		Продовження таблиці 3.1.	
Після прочитання тексту я можу відтворити географічні назви (топоніми), ужиті в ньому.	так, завжди	3	4,1
	ні, це не важливо	48	65,8
	іноді		
Я розумію, для чого автор використовує географічні назви (топоніми) у творі.	так, завжди	47	64,4
	ні, ніколи	2	2,7
	іноді	24	32,9
Читаючи художній твір, я можу встановити зв'язок між географічною назвою (топонімом) та персонажем.	так, завжди	42	57,5
	ні, ніколи	3	4,1
	іноді	28	38,4

Останні запитання анкети «На Вашу думку, чи можуть літературні твори існувати взагалі без топонімів? Із якою метою письменники використовують географічні назви у творах?» передбачали формулювання учнями власної відповіді. Більшість висловилося за те, що літературні твори не можуть існувати без топонімів. У цілому старшокласники зазначили, що географічні назви в текстах літератури необхідні, адже вони описують місце подій, відображають колорит місцевості; важливі для розкриття характеру та світосприйняття персонажів; пов'язані з історичними подіями; надають твору реалістичності.

Для підтвердження функціональності топонімів у художньому просторі наводимо деякі відповіді учнів.

Катерина Л.: «Як на мене, місце перебування або проживання персонажа може впливати на його характер, виховання, поведінку».

Анастасія С.: «Це краще розкриває персонажів, можна зрозуміти, наприклад, чому в них такі звички, мова...»

Лада Х.: «Як на мене, топоніми роблять твір реалістичнішим. Читач повністю поринає в сюжет книги, уявляючи місце подій. До того ж часто автори використовують реальні географічні назви, що більше підживлює уяву читача. Літературні шедеври не були б шедеврами без топонімів».

Руслана Л.: «Топоніми у творах однаково важливі, як епітети у віршах».

Вероніка Ю.: *«На мою думку, назва місцевості, регіону, населеного пункту, об'єкту рельєфу повинна бути у творі одним із головних складників».*

Наявні й протилежні думки старшокласників, які не бачать у топонімах важливої функціональної ролі:

Вероніка П.: *«На мою думку, літературні твори можуть існувати без топонімів, якщо географічна назва не є важливою для розкриття ідеї автора».*

Артур Ш.: *«На мою думку, топоніми, не грають важливої ролі в літературному творі, використовувати їх не обов'язково».*

Вадим К.: *«На мою думку, твори можуть існувати без топонімів. Автори використовують їх як контекст дій твору».*

Важливим для поглибленого вивчення власних назв та цінним в ході подальшого експериментального дослідження є розуміння учнями зв'язку літературно-художніх онімів із різними елементами на різних рівнях тексту та вміння встановити його в процесі аналізу літературного твору. За результатами відповідей десятикласників (106 опитаних) на систему запитань (див. додаток Е) можна констатувати, що в основному учні старших класів частково (не в усіх програмових творах) встановлюють зв'язок власних назв із сюжетом. Наприклад, в окремих текстах особові назви школярі пов'язують із відповідними сюжетними епізодами (прізвисько *Переламаний* у новелі В. Стефаніка «Камінний хрест») або в цілому з конфліктом твору (прізвище *Боруля* в комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля»).

Старшокласники розуміють, що власні найменування героїв можуть бути засобом характеристики образів-персонажів. Наприклад, аналізуючи роль використання назви «Мартин Боруля», одна з опитаних учениць здійснила власне мінідослідження й висунула версію, що письменником враховане навіть саме значення імені: *«Щоб хоч якось наблизитися до розуміння того, чому автор дає своєму головному герою ім'я Мартин, я спробувала знайти походження та саме значення цього імені. Мартин означає “войовничий”. Опрацьовуючи характеристику персонажа, не можу не згадати те, що він так хотів та докладав багато зусиль, борючись із конфліктами, щоб отримати омріяний статус*

дворянства. Отже, як на мене, ім'я має децю спільне з основним набором рис героя» (Ольга С.). Наводимо ще декілька цікавих думок учнів 10 класу щодо зв'язку власних назв із образами-персонажами:

«Лушня, Матня та Пацюк – імена, які чимось нагадують клички, а клички здебільшого використовують злочинці, непевні люди. Пани Польські не найкраще ставляться до головного героя твору, адже і в реальному житті українці постійно воювали з польською шляхтою» (Діана В.);

«Прізвище головного героя (Пузир) прямо пов'язане з його сутністю, бо Терентій, як бульбашка, попри матеріальну оболонку, порожній всередині, тобто без духовних цінностей» (Христина С.).

Говорячи про топоніми, десятикласники пов'язують їх із хронотопами, зазначаючи, що географічні назви вводяться письменниками лише для окреслення місць подій. Школярі описують запропоновані їм ойконіми як назви міст або сіл, у яких живуть (*Семигори, Бієвці* (повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»), *Піски* (роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), побували (*Краків, Іркутськ, Варшава, Порт-Артур* (новела І. Франка «Сойчине крило»)) чи мріють опинитися (*Рим, Відень* (новела О. Кобилянської «Valse melancolique»)) герої.

Під час з'ясування ролі географічної назви в характеристиці образів-персонажів учні в основному просто оперують сюжетними фактами, переказуючи окремі епізоди, які так чи інакше пов'язані з топонімом, не часто, проте все ж дають характеристику ролі топоніма: *«Велика кількість назв міст (Львів, Краків, Варшава, Іркутськ, Сибір, Порт-Артур) у новелі І. Франка “Сойчине крило”, адже автор намагається показати шукання Мані»* (Діана В.).

Опитування показало, що старшокласники не повністю простежують зв'язок власних назв зі стилем та жанром, однак найхарактерніше описують вплив реалізму та неоромантизму:

«Повість “Кайдашева сім'я” належить до реалізму, отже, імена героїв реалістичні, справжні імена українських селян того часу» (Ганна-Марія Х.);

«Для драми-феєрії притаманна наявність міфічних істот, а назви Мавка, Лісовик, Русалка, Перелесник є міфонімами» (Христина Г.);

«Мойсей» – це філософська поема, саме тому використано біблійні імена» (Анастасія В.).

Окремо варто наголосити на тому, що частина опитаних старшокласників говорить про міфологічні назви як про такі, що створені або вигадані самими письменниками, зокрема Лесею Українкою (драма-феєрія «Лісова пісня») чи Михайлом Коцюбинським (повість «Тіні забутих предків»). Проте міфоніми – це та група онімів, яка існувала задовго до літературного твору; ці найменування взяті митцями з міфології та фольклору. Саме тому робота з народними переказами та легендами, з'ясування словникового значення назв – невід'ємні складники поглибленого вивчення міфонімів на уроках літератури.

Щодо ідеонімів (зокрема, геортонімів), то їхню роль учні бачать у взаємозв'язку з основними подіями творів та часопростором, проте стосується це тільки назв релігійних свят: *«У той час люди були досить релігійними, і свята повністю заміняли календар, саме за ними можна визначити, у який період відбувається та чи інша подія. Наприклад, те, що Карпо та Мотря одружилися саме після Другої Пречистої, свідчить про те, що сім'ї дотримувалися традицій, адже було прийнято, що свати приходили між Першою та Другою Пречистими, а весілля справляли після Другої» (Діана В. про геортоніми в повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»).*

Зв'язок літературних онімів із темами та проблемами програмових творів опитані учні 10 класу не простежують узагалі. Це свідчить про недостатню увагу школярів та вчителів літератури до функціональності найменувань на рівні тематики та проблематики, а також про важливість уведення цього аспекту в методику поглибленої роботи з власними назвами на уроках із вивчення текстів на основі проблемно-тематичного аналізу.

Учням 11 класу окремо була запропонована «Анкета знань» (див. додаток І). У дослідженні взяли участь 88 старшокласників із Івано-Франківської та Чернігівської областей. У процесі анкетування вдалося з'ясувати, що

одинадцятикласники набагато краще простежують функціональність власних назв на проблемно-тематичному рівні («Проблеми трагічного становлення української мови та русифікації України в 1920-х роках ключові в трагікомедії “Мина Мазайло”, а зміна прізвища дорівнює зміні національності» (Вадим Г.)), але не бачать зв'язку художніх онімів із стильовими та жанровими домінантами творів.

Констатувальне дослідження здійснено не тільки серед учнів старших класів, а й серед педагогів. Для діагностики рівня їхньої підготовки до поглибленої роботи з власними назвами та для виявлення можливих труднощів учителям запропоновано дати відповіді на такі запитання:

1. Чи вважаєте Ви, що робота з власними назвами є важливою на уроках української літератури? Чому?

2. Чи звертаєте Ви окрему увагу учнів на власні назви під час аналізу літературних творів, передбачених шкільною програмою?

3. Які власні назви та в яких художніх текстах, передбачених програмою для 10-11 класів, на Вашу думку, мають важливе функціональне значення і їх треба розглядати в процесі шкільного аналізу?

4. Чи націлюєте Ви учнів на власні назви вже на етапі читання тексту?

5. Які шляхи аналізу літературного твору, на Ваш погляд, найкраще підходять для роботи з власними назвами (поясніть окремо для імен героїв, топонімів, інших власних назв)? Якими шляхами аналізу послуговуєтеся Ви?

6. Які види роботи з власними назвами Ви використовуєте під час аналізу художнього твору?

7. Під час вивчення яких персонажів Ви залучаєте до характеристики ім'я героя? Як часто Ви це робите?

8. Наскільки функціонально значимими в літературному творі є власні географічні назви (топоніми)? Яким чином Ви залучаєте їх до роботи, аналізуючи художній текст? Проілюструйте на прикладі вивчення декількох творів.

9. Чи звертаєте Ви увагу учнів на власні назви об'єктів духовної сфери людини (ідеоніми), які письменники використовують у своїх творах для позначення

свят, творів мистецтва, періодики тощо? Яка роль цих назв у літературному тексті?

10. Чи варто, на Вашу думку, у підручниках надавати більше уваги аналізу власних назв у літературних творах? Чому?

11. Як Ви оцінює власний рівень роботи з власними назвами в літературному матеріалі та рівень Ваших учнів?

Опитування та подальший аналіз результатів рівня обізнаності вчителів української літератури з проблемою шкільного поглибленого вивчення власних назв показали, що всі словесники, які взяли участь у дослідженні, підтримують факт важливості вивчення власних найменувань у рамках аналізу художнього тексту. Проте при цьому деякі вчителі зазначили, що не бачать великої потреби приділяти багато часу на уроці аналізу власної назви, особливо якщо вона не несе в собі виразного семантичного навантаження. Об'єктивність такого дослідження забезпечена анонімістю з боку респондентів.

У процесі аналізу відповідей стало зрозуміло, що опитані педагоги в основному не націлюють учнів на власні назви на етапі читання тексту. Зазвичай, це залежить від специфіки використаних найменувань, їхнього семантичного навантаження, а коментування онімів здебільшого відбувається вже в процесі опрацювання художнього твору.

Під час залучення власних назв до аналізу твору вчителі літератури послуговуються насамперед пообразним, а також словесно-образним, проблемно-тематичним та хронотопним шляхами аналізу. Робота з художніми найменуваннями зводиться до пояснення їхньої семантики або символічного підтексту, розкриття ролі для авторського зображення персонажа. У цілому літературні оніми не фігурують у процесі аналізу інших складників тексту, окрім образної системи. Відповідно серед усіх типів власних назв найчастіше використовують антропоніми, аргументуючи тим, що ім'я персонажа – це засіб його характеристики.

Загалом опитані словесники свою роботу з власними назвами в літературному матеріалі оцінюють на достатньому рівні.

За результатами констатувального дослідження можна визначити рівні навчальних досягнень учнів 10-11 класів, обрахувавши їх за такою формулою:

$$P = (N * 100 \%) / M, \text{ де}$$

P – це загальний відсоток однакового рівня компетентностей;

N – це кількість учнів, які володіють відповідним рівнем;

M – це загальна кількість респондентів.

Результати констатувального зрізу узагальнено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Статистичні дані про результати констатувального дослідження наявних рівнів навчальних досягнень учнів 10-11 класів щодо поглибленої роботи з власними назвами

Загальна кількість опитаних та анкетованих учнів	Наявний рівень навчальних досягнень							
	Початковий		Середній		Достатній		Високий	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
375	21	5,5	237	63,3	106	109	8	2,2

Отже, метою констатувального експерименту була діагностика стану вивчення старшокласниками власних назв у творах шкільної програми з української літератури та оцінка фактичного рівня організації роботи вчителів-словесників із таким матеріалом у процесі аналізу програмових текстів.

У цілому проведення констатувального зрізу допомогло виявити такі ключові проблеми у вивченні власних назв школярами 10 та 11 класів:

- нерозуміння частиною учнів функціональної ролі власної назви в художньому тексті;
- недостатнє усвідомлення зв'язку власної назви з іншими елементами тексту чи художніми деталями,
- використання вчителями власних назв здебільшого лише в процесі пообразного аналізу.

Робимо висновок, що стан вивчення літературно-художніх онімів в шкільній практиці не надто високий. У цілому вчителі української літератури акцентують увагу на аналізі структурних елементів твору, зокрема жанру, стилю й обов'язково образів-персонажів. Проте робота з власними назвами дійсно може мати місце в рамках осмислення й сюжету, і жанрово-стильової домінанти, а головне – образів-персонажів, адже найпродуктивнішими онімами є антропоніми – імена або прізвища героїв.

Результати констатувального експерименту підтверджують доцільність розроблення методичної моделі для поглибленого вивчення власних назв учнями 10-11 класів у процесі аналізу художнього твору на всіх його структурних рівнях. Чітко сформована система роботи необхідна як для вирішення проблем, виявлених на основі отриманих даних у ході дослідження, так і для попередження можливих нових труднощів під час залучення власних назв до аналізу творів на уроках української літератури в старших класах загальноосвітніх навчальних закладів.

3.2 Організація, проведення та аналіз якісних результатів формульованого експерименту

Розроблена методика поглибленого вивчення власних назв у процесі аналізу художнього твору передбачала її експериментальну перевірку. Із метою виявлення особливостей впровадження й підтвердження доцільності та ефективності навчальної моделі її було запропоновано для використання в процесі діяльності вчителів та учнів 10-11 класів.

Експериментальне навчання базувалося на чинних програмах із української літератури для 10-11 класів профільного та академічного рівнів. Відповідно до цього поглиблене вивчення літературних онімів відбувалося на матеріалі таких художніх творів:

- для 10 класу: роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; комедія Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля»; поема Івана Франка

«Мойсей»; новела Михайла Коцюбинського «Intermezzo» та повість «Тіні забутих предків»; новела Василя Стефаника «Камінний хрест»; драма-феєрія Лесі Українки «Лісова пісня»;

- для 11 класу: роман Юрія Яновського «Майстер корабля»; роман Валер'яна Підмогильного «Місто»; трагікомедія Миколи Куліша «Мина Мазайло»; кіноповість Олександра Довженка «Зачарована Десна».

Твори відібрано за критерієм наявності в них функціонально важливих літературних онімів різних видів.

Формувальний експеримент передбачав такі основні завдання:

- теоретичне ознайомлення старшокласників із поняттями, пов'язаними з літературною ономастиком, зокрема «власна назва» («онім»), «антропонім», «топонім», «гідронім», «ойконім», «комонім», «зоонім», «міфонім» у вигляді усних розповідей-пояснень учителя чи самостійної словникової роботи на етапах підготовки до читання;

- участь школярів в експериментальних уроках;
- рефлексію після занять у вигляді відповідей на письмові завдання на етапах узагальнення та систематизації знань, умінь і навичок.

Першим етапом реалізації розробленої методики було опрацювання відповідної теорії літератури. Користуючись усіма доступними видами інформаційних ресурсів (наприклад, онлайн-версії Енциклопедії сучасної України, Літературознавчої енциклопедії, Літературознавчого словника-довідника тощо), учні старших класів під керівництвом учителя або самостійно здійснили пошуково-дослідницьку роботу й з'ясували визначення понять, необхідних для поглибленого вивчення літературно-художньої ономастики. У результаті школярі також осмислили різницю між різними видами власних назв.

Наступна робота полягала в проведенні уроків за пропонованими планами-конспектами. Експериментальними стали учні 10 та 11 класів у кількості 375 осіб. Дослідницька робота базувалася на відповідних напрямках, які визначені відповідно до видів власних назв. Залежно від функціонального навантаження оніми, використані авторами в літературних творах, умовно можна поділити на дві групи.

Найменування першої виконують змістово-інформативну роль. Методика їх вивчення обмежена називанням персонажів, вказівкою на їхню національність чи місце проживання, окресленням художнього простору. В умовах класно-урочної системи поглиблена робота з такими назвами звужується до окремих етапів навчальної діяльності або навчальних ситуацій, проте повністю присвятити заняття з української літератури таким найменуванням не можливо.

Власні назви другої групи мають ширше концептуальне значення й виконують моделювальну функцію в художніх творах. Навчальна робота з такими онімами залежить від їхньої ролі та продуктивності на певному художньому рівні тексту. Це у свою чергу впливає на вибір шляху аналізу для їх дослідження та відповідну побудову навчальних ситуацій.

Оскільки найпродуктивнішим серед шляхів аналізу є пообразний (про що свідчать і результати опитування вчителів, й описані раніше функції різних груп власних назв), було розроблено плани-конспекти спеціальних експериментальних уроків, у процесі проведення яких відбувалося з'ясування ролі художніх найменувань під час застосування саме названого шляху аналізу. Увагу сконцентровано на таких його різновидах: статусно-рольовій характеристиці персонажа, осмисленні ціннісно-цільової системи героя, характеристиці персонажа за розвитком сюжету. Окремо створено плани-конспекти для опрацювання учнями функцій міфонімів у контексті використання ідеаційно-концептуального та жанрово-стильового шляхів аналізу.

Основну увагу під час дослідження зосереджували на антропонімах, топонімах та міфонімах. Ці групи власних назв виявилися найпродуктивнішими для аналізу на сюжетному, образному, жанровому, стильовому, проблемно-тематичному та світоглядному рівнях визначених для поглибленого вивчення текстів. Основні завдання для старшокласників, які брали участь у дослідженні, полягали у:

- виявленні літературного оніма;
- осмисленні його концептуальної ролі та умінні обґрунтувати її в запропонованому художньому тексті;

- визначенні ключової мети використання власної назви та встановленні її зв'язку з відповідним художнім рівнем твору.

Для досягнення прогнозованого навчального ефекту від виконання цих завдань власні назви відібраних творів були пов'язані із характеристикою образів-персонажів та згруповані відповідно до їх функціональної ролі за такими критеріями:

- назви-регулятори вивчення героїв динамічного типу;
- збірні назви, що вказують на системні зв'язки між персонажами;
- назви-ознаки ціннісно-цільових програм героїв;
- назви-виразники певного жанру, стилю чи світоглядної системи.

Поглиблене опрацювання художніх творів із літературними назвами, які є регуляторами вивчення внутрішньої динаміки образів-персонажів, відбувалося в 10 та 11 класах. Під час проведення уроків за творами «Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого, «Місто» В. Підмогильного, «Мина Мазайло» М. Куліша, «Зачарована Десна» О. Довженка та безпосередньо на етапі узагальнення й систематизації знань старшокласникам вдалося з'ясувати та усвідомити, що окремі антропоніми можуть використовуватися не просто для номінації персонажів, які перебувають у динаміці, а й самі стають динамічними, найчастіше зазнаючи змін у мовному оформленні й безпосередньо відображаючи при цьому внутрішній світ, поведінку, світогляд, цінності, цілі, мету героїв.

У випадку з образами Степана Радченка (роман В. Підмогильного «Місто»), Мина Мазайла (однойменна трагікомедія М. Куліша), Мартина Борулі (однойменна комедія Івана Карпенка-Карого) зміну імені та прізвища всі учні пов'язують із зреченням, відмовою від минулого й бажанням перейти на новий етап у житті. Це безпосередньо доводить те, що школярі роблять цілісні висновки, усвідомлюючи важливість факту модифікації власної назви у відповідних художніх творах та правильно пояснюючи роль оніма у відображенні динаміки образів-персонажів, зокрема їхньої деградації. На підтвердження наводимо деякі роздуми учнів старших класів:

«Степан Радченко – динамічний персонаж, у постійному розвитку. Степан змінюється. Зміна імені – це перехід головного героя від добра до зла, той момент, коли Радченко почав підкорювати місто, а навпаки місто почало підкорювати його. Із зміною імені герой втратив самого себе» (Максим К.).

«Можна зробити висновок, що головний герой твору після створення собі літературного псевдоніма Стефан Радченко еволюціонував як житель міста, але деградував як особистість та людина» (Євген Н.)

«Прізвище Боруля – це ніби ілюзія того, що Мартин – дворянин. Він наче сам собі дав це прізвище, адже Мартин постійно називає себе Борулею, щоб утвердитися. А Боруля – це більше нагадування про те, як предки не змогли стати дворянами. Його селянське минуле у вигляді прізвища Боруля назавжди закріплюється за Мартином» (Дарина І.).

«Друга форма «Боруля» – це закріплення за Мартином його справжнього соціального становища – селянина. Як би йому не хотілося дворянства, як би він не старався, він селянин. На мою думку, форма «Боруля» навіть врятувала Мартина. У кінці твору він нарешті схаменувся і спалив документи» (Вікторія П.).

«Зміна прізвища стає головним фактором відображення роздвоєння особистості, спричиненого політичною ситуацією в Україні в 20-х рр. ХХ століття» (Інна К. про головного героя комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля»).

Учні здебільшого помічають, що й Мартин (комедія «Мартин Боруля»), і Мина (трагікомедія «Мина Мазайло») не міняються з трансформацією особових найменувань, адже обидва герої прагнули змінити соціальний статус, а внутрішній світ при цьому залишився сталим:

«Зміна прізвища Мартина могла змінити тільки його статус селянина, але Мартин залишився б тією самою людиною» (Олександр Б.).

«Від того, чи змінив би Мартин своє прізвище, чи ні, нічого б не змінилося, він все одно залишився б звичайним селянином, яким його всі знають. Отже, треба пам'ятати, хто ви, та бути собою» (Вікторія Д.).

У випадку з характеристикою ціннісно-цільової програми Мина Мазайла через його особове найменування думки одинадцятикласників розділилися на дві групи. Одна вважала, що, змінивши прізвище, Мина втратив культурно-національну ідентичність та розірвав зв'язок із предками, українським родом (*«Подвійне називання дійсно визначає провідну роль у процесі зречення головним героєм свого національного характеру. Він втратив історію свого роду, адже, переставши називатися Мазайлом, він ніби розірвав свій зв'язок із предками, зі своїм корінням»* (Наталія Т.)).

Друга група учнів висловила думки про те, що динамічна власна назва Мина не впливає на цінності героя-носія: *«Із трансформацією прізвища його цінності не змінилися, він ніколи не був щирим патріотом, як його син»* (Руслана Л.); *«...зміни пріоритетів персонажа не пов'язані з трансформацією прізвища. Це була мета Мина, хоча вона й не змінювала його суті, він залишився тією ж людиною»* (Світлана С.).

У контексті аналізу ціннісно-цільової системи Мина Мазайла варто згадати про топоніми *Київ, Курськ і Харків*. Ці географічні назви стали центром дослідження на одному з експериментальних занять із одинадцятикласниками. Найменування виступають як засоби характеротворення не тільки образу головного персонажа, але й інших героїв, які за допомогою цих ойконімів об'єднуються у дві антагоністичні групи. Завдання старшокласників при цьому – дослідити не лише цінності та пріоритети Мина, але й інших персонажів також. Відповідно учні роблять висновки про те, що назви міст прямо пов'язані з конфліктом твору й впливають на світогляд, ціннісні орієнтири, мету героїв, що їх населяють. Ключовими в цьому аспекті стають образи Мина Мазайла, дядька Тараса та тьоті Моті. На етапі узагальнення й систематизації знань під час відповідного уроку учні роблять підсумок, що назви *Харків, Київ і Курськ* – це спосіб групувати персонажів на тих, хто за й проти українзації. Попри те, що більшість на початку вважала, що ці назви міст уведені з метою ідентифікації героїв за місцем їхнього проживання, у кінці заняття старшокласники усвідомили й символічну функцію топонімів *Харків, Київ та Курськ*: *«Хочу сказати, що Харків відіграє роль “великого міста”, де зародився,*

розгортався й вирішувався головний конфлікт твору. *Курськ* – символ негативного ставлення до українізації (тьотя Мотя виступає за зміну прізвища), а *Київ* – це мрії дядька Тараса про відродження всього українського. Ці міста по-своєму змінили світобачення *Мини Мазайла*» (Руслана П.).

Детальне цілісне дослідження функціональності назв, які є показниками цінностей, цілей, мети окремих героїв або груп персонажів, здійснювали учні 10 класів. Акцент було зроблено на топонімах поеми І. Франка «Мойсей», новел М. Коцюбинського «Intermezzo» та В. Стефаника «Камінний хрест». Специфіка роботи з такими власними назвами полягала в тому, що старшокласники осмислювали їх як окремі концепти – традиційні поняття, які в певних творах набувають інших значень. Учні виявляли й характеризували новий зміст, укладений письменниками в назви, порівнюючи при цьому їх із традиційними.

Наприклад, на думку десятикласників, літературний кононім *Кононівка* в новелі М. Коцюбинського «Intermezzo» набуває 27 нових значень. Серед запропонованих учнями найпоширенішими є «спокій» (22), «відпочинок» (16), «пауза» (15), «тиша» (13), «гармонія» (9). Оригінальними виявилися такі поодинокі пояснення, як «перезавантаження», «чистилище», «пауза своїй утомі» («Я думаю, що герой приїхав туди для перерви, взяти паузу, відпочити від людей. Він утомився, тому хоче поставити паузу своїй утомі» (Вікторія М.)), «душевний спокій», «моральне одужання», «ковток повітря» («Село *Кононівка* багато значить для головного героя твору. Це пауза, перепочинок від світу, що ставить і заганяє в рамки. Це свіжий, новий ковток повітря, переродження внутрішнього “я” головного героя, адже він сам говорить, що “з тьми невідомого з’явився я на світ”» (Руслана Л.)).

Аналізуючи поему Івана Франка «Мойсей», старшокласники звертають увагу на два центральні топоніми *Мицраїм* та *Палестина*. Важливо, що всі учні усвідомлюють протилежність цих двох власних назв у творі, а разом й антонімічний зміст, укладений у кожному з них. Проте, якщо для топоніма *Мицраїм* школярі добирають виключно негативні асоціації, то назва *Палестина* однаково характеризується й із позитивного, і з негативного боку. Це пояснюється тим, що

Міцраїм для всіх героїв має однакове значення, а *Палестина* по-різному сприймається Мойсеєм і гебреями. Серед двадцяти основних значень, які учні вкладають у назву *Міцраїм* домінують «рабство» (48 разів запропоновано), «неволя» (20), «клітка» (12). Для топоніма *Палестина* школярі добирають 28 додаткових значень, із яких найпродуктивнішими є «свобода» (18), «воля» (13), «незалежність» (10). При цьому позитивних конотацій учні бачать більше.

Цікавими є висновки деяких десятикласників про те, що народ у поемі однаково боїться і Міцраїм, і Палестину («...можна зробити висновок, що люди не хочуть туди йти, бо не хочуть бути рабами. Палестина – це нове, незвідане. Люди також його бояться, бо невідомість завжди лякає» (Анастасія С.)).

Основна робота зводиться до окреслення ролі назв *Міцраїм* та *Палестина* в процесі реалізації Мойсеєм та його народом національної мети. Саме Палестина є метою головного героя й народу, який він веде, однак значення «мета» до цієї назви добирають лише 5 опитаних. Натомість «для Мойсея – це ціль життя, яку він так і не досягнув, а для народу це висока мрія, до якої вони йшли сорок років» (Олександр Б.). Учні зауважують, що Палестина для Мойсея, на відміну від гебреїв, – це свідомо, зрозуміла, відома ціль, мета всього життя.

До того ж старшокласники проводять паралелі між Міцраїмом, Палестиною та Росією, Україною відповідно: «*І. Франко бачить у Палестині потужну Українську державу*» (Віта С.); «*Назви Міцраїм та Палестина в поемі І. Франка означають початок та кінець боротьби за незалежну Україну. В образі Міцраїму зображено слабких поневолених українців, а в образі Палестини – вільних, сильних духом і незалежних людей*» (Аня Я.); «*Нові значення полягають у тому, що ці міста мають не лише географічну цінність, а ще й психологічну, мається на увазі те, що шлях від Міцраїму до Палестини має зробити українців сильнішими, вільними, незалежними*» (Вікторія Б.).

Під час вивчення кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна» завдання одинадцятикласників полягало в з'ясуванні впливу форми імені головного героя на його статус та світогляд. Відомо, що персонаж представлений у творі у двох іпостасях. Подвійне називання героя відповідно до його віку є засобом, який

забезпечує двоплановість зображення подій у кіноповісті. У межах однієї з навчальних ситуацій учням було запропоновано продовжити ряди: «Ім'я *Сашко* в кіноповісті асоціюється з дитинством, наївністю...» та «Власна назва *Олександр Петрович* асоціюється в кіноповісті зі зрілістю, досвідом...». Учні пропонували різноманітні продовження, зокрема малий *Сашко* асоціюється з «формуванням людської особистості», «гармонією з природою», «фантазуванням»; *Олександр Петрович* – з «коментатором дитинства», «філософією», «свідомістю» тощо. Під час дослідження кіноповісті «Зачарована Десна» крізь призму пообразного аналізу практично всі одинадцятикласники фіксують взаємозв'язок між особливостями світогляду персонажа в різному віці та формою його імені в різних сюжетних відрізках твору.

Робота з топонімами була актуалізована в старшокласників під час встановлення системних зв'язків між окремими персонажами або їх групами. У такому випадку учні розглядали географічні назви як збірні поняття, окремі метонімічні чи персоніфіковані образи. Продуктивними вважаємо думки десятикласників із приводу збірності онімів *Семигори* в повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» та *Піски* в романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Проаналізувавши згадані художні тексти на експериментальних уроках, школярі роблять висновки про те, що названі топоніми є центральними у творах і окреслюють місце більшої частини змальованих подій, але при цьому лише частина десятикласників говорить про топоніми як збірні назви для всіх персонажів, які згруповані в межах означеного топосу, вираженого географічною назвою («*Топонім Семигори вказує на місце розташування всіх груп людей, які об'єднуються в сім'ю*» (Максим М.)).

Учні намагаються проводити паралелі між становищем героїв та назвами населених пунктів, у яких вони живуть: «*Топоніми Семигори та Піски позначають не тільки населені пункти, а й вказують на асоціації з місяцями. Семи гори можуть позначати важкі умови, труд, Піски відображають неволю*» (Яна К.).

Оригінальні учнівські зауваги щодо семантики топонімічних назв:

«У Пісках відбуваються всі події твору, назва відповідає подіям, бо все просіяне, ніби пісок, та втікає від головного героя. Чіпка спочатку отримав землю, потім втратив її, усе в нього зникає, як пісок із долоні» (Аліна Г.).

«А Піски тому, що життя нестабільне. Візьмемо до прикладу Чіпку. То він добрий, хазяйновитий, і тут він начебто провалюється в пісок і стає протилежною людиною... Буде він далі тонути в піску чи пливтимо, залежить тільки від нього» (Владислава Ч.).

«Піски тому, що герої неначе замкнені у пісочному годиннику» (Олег Г.).

«Семигори – сім періодів життя у творі: Омелька та Марусі, окремо синів Карпа та Лавріна, життя сімей Мелашки, Мотрі, подружнє життя Карпа та Мотрі, Лавріна і Мелашки» (Софія Т.).

«Семигори тому, що нерівний рельєф, такий самий, як стосунки Кайдашів» (Іван Л.).

Найважче виявилось старшокласникам у процесі вивчення повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» та драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». Труднощі породила велика кількість міфологічних найменувань, семантика яких була невідомою учням. До того ж новими для десятикласників також стали поняття «космоцентризм» та «феєрія» під час аналізу повісті «Тіні забутих предків» та драми-феєрії «Лісова пісня» відповідно. Ці перешкоди ускладнили дослідження власних назв, зумовили присвятити значну частину часу роботі зі словниками, довідниками з метою з'ясування етимології та первинного значення міфологічної назви.

Ключовою ціллю стало використання отриманої інформації під час порівняння текстуального та первинного значень міфонімів. У результаті опрацювання відповідей старшокласників стало зрозуміло, що завдяки такому зіставленню значень учні змогли зробити висновки про нетиповість образу Мавки в драмі Лесі Українки (невідповідність героїні твору фольклорним уявленням), вагомість міфологічних назв для окреслення дуалізму гуцульського світогляду, космоцентричного типу мислення, взаємозв'язок ужитих міфонімів у «Лісовій пісні» із особливостями жанру феєрії та неоромантичного стилю.

3.3. Аналіз кількісних результатів експериментального дослідження

Узагальнювальний етап дослідницької діяльності присвячено оцінці результативності впровадження методичної моделі поглибленого вивчення власних назв у шкільну практику. Ефективність запропонованої методики забезпечено за рахунок методів та прийомів, використаних під час констатувального й формувального зрізів: спостереження, анкетування, опитування учнів і вчителів та письмові завдання для контролю засвоєння різних підходів до вивчення власних назв під час аналізу програмових творів.

Для визначення належного рівня сформованості в старшокласників низки літературних компетентностей, пов'язаних із залученням власних назв до аналізу художнього тексту, визначено 2 групи критеріїв (теоретичний та практичний) та відповідні їм чотири рівні сформованості знань, умінь та навичок (початковий, середній, достатній, високий) щодо поглибленої роботи з власними літературними назвами, які охарактеризовано вище.

Для перевірки ефективності експериментальної методики вивчення власних назв для кожного з обраних для дослідження художнього твору продумано та сформульовано письмове завдання, що має на меті узагальнити функціональне навантаження власної назви та перевірити рівень засвоєння учнями підходу до її поглибленого вивчення на матеріалі конкретного літературного тексту зі шкільної програми загальноосвітніх навчальних закладів для 10-11 класів.

Узагальнювальні письмові завдання вміщено в етапи узагальнення й систематизації планів-конспектів уроків із вивчення відповідних творів (див. додатки В, Г, Д).

Експериментальною базою для дослідної діяльності стали учні старших класів тих загальноосвітніх закладів, де було реалізовано констатувальне дослідження.

Метою роботи стало з'ясування рівня сформованості знань, умінь та навичок, пропонує для формування в старшокласників у процесі поглибленого вивчення власних назв. У спеціально створених умовах (у межах заняття з української літератури за розробленим планом-конспектом відповідно до підходу вивчення власних назв) старшокласники мали змогу практично показати результативність вивчення літературних онімів, давши розгорнену письмову відповідь на запитання про конкретну власну назву в конкретному тексті.

Результати експериментального дослідження вказують на позитивну динаміку в шкільному вивченні власних назв. Аналіз відповідей старшокласників на поставлені запитання свідчить про 1) зростання інтересу учнів до функціональності власних назв у літературному творі; 2) увагу школярів до зв'язку літературних найменувань із складниками художнього тексту; 3) вміння визначити та прокоментувати функціональне значення оніма в конкретному тексті; 4) вміння дати оцінку власній назві та твору в цілому.

Про сформованість вмінь старшокласників аналізувати художні твори із залученням власних назв відповідно до запропонованих у дисертаційному дослідженні напрямів свідчать результати, подані в порівнянні з показниками контрольної групи, у таблицях 3.3, 3.4, 3.5, 3.6.

Таблиця 3.3.

Виявлення учнями ролі антропонімів у формуванні образу персонажа динамічного типу

Загальна кількість учнів	Рівень навчальних досягнень							
	Початковий		Середній		Достатній		Високий	
	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>
375	21 (5,5%)	30 (8%)	237 (63,3%)	82 (21,8%)	109 (29%)	130 (34,7%)	8 (2,2%)	133 (35,5%)

Таблиця 3.4.

Визначення учнями ролі топонімів в організації системних зв'язків між образами-персонажами

Загальна кількість учнів	Рівень навчальних досягнень							
	Початковий		Середній		Достатній		Високий	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
375	21 (5,5%)	100 (26,7%)	237 (63,3%)	94 (25%)	109 (29%)	134 (35,8%)	8 (2,2%)	47 (12,5%)

Таблиця 3.5.

Осмислення учнями ролі топонімів у контексті вивчення ціннісно-цільової програми образів-персонажів

Загальна кількість учнів	Рівень навчальних досягнень							
	Початковий		Середній		Достатній		Високий	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
375	21 (5,5%)	0 (0%)	237 (63,3%)	68 (18%)	109 (29%)	130 (35%)	8 (2,2%)	177 (47%)

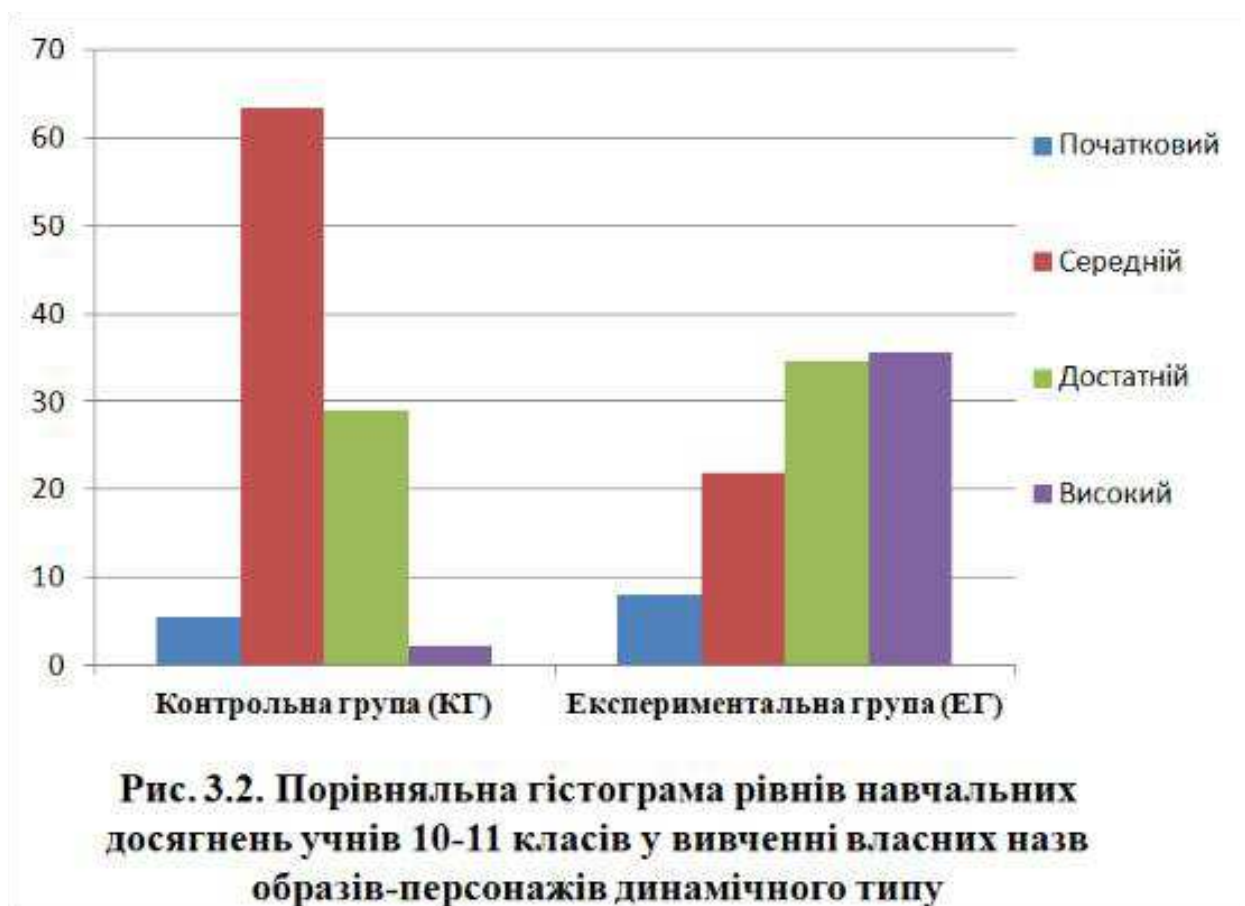
Таблиця 3.6.

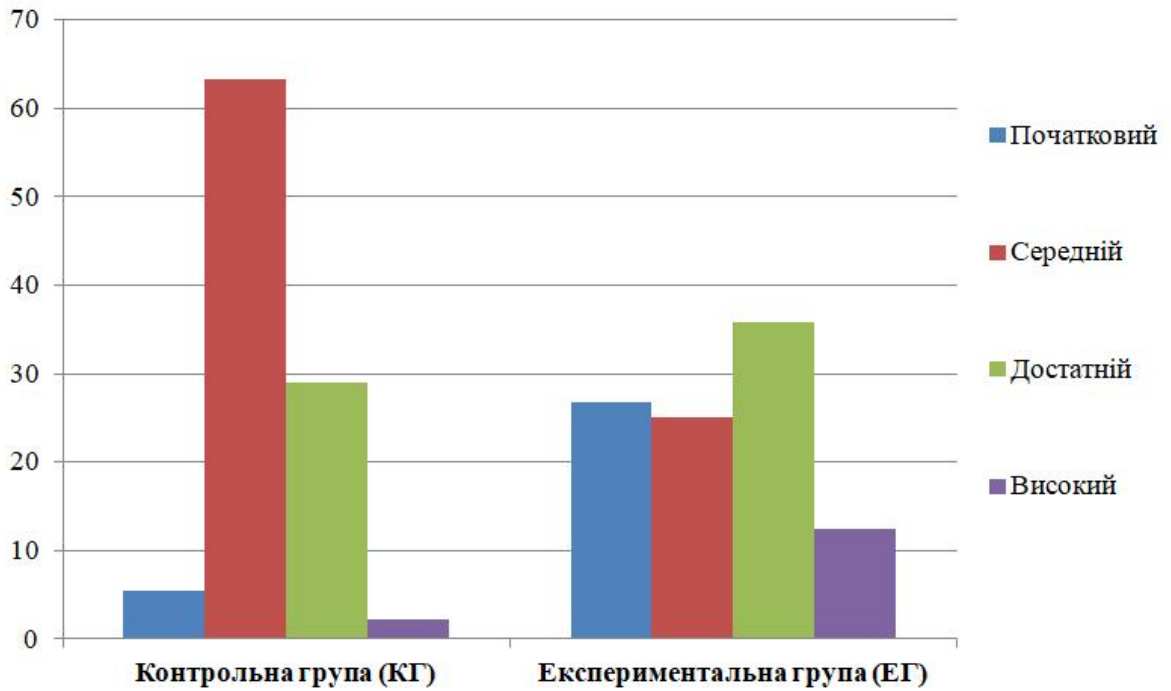
Оцінка учнями власної назви, закріпленої за образами-персонажами міфологічного типу

Загальна кількість учнів	Рівень навчальних досягнень			
	Початковий	Середній	Достатній	Високий
КГ – 375	21 (5,5%)	237 (63,3%)	109 (29%)	8 (2,2%)
ЕГ – 189 (учні 10 класів)	8 (4%)	56 (30%)	110 (58%)	15 (8%)

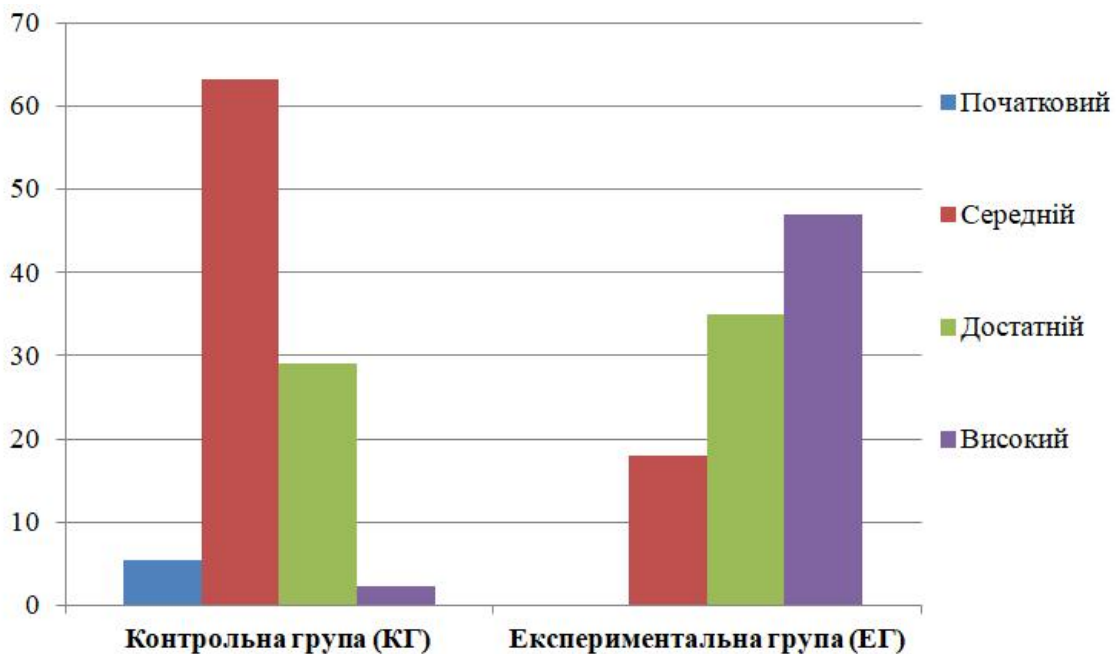
Зрушення в сприйманні та розумінні підходів до поглибленого вивчення власних в процесі аналізу художнього тексту підтверджують якісні та кількісні показники, отримані під час діагностування учнів експериментальної групи.

Результати проведеного експерименту за кожним напрямом продемонстровано в порівняльних гістограмах (див. рис. 3.2, 3.3, 3.4, 3.5), за допомогою яких у відсотках показано позитивну динаміку в рівнях навчальних досягнень учнів 10-11 класів у вивченні власних назв у літературних творах за апробованою методикою в експериментальній групі (ЕГ) порівняно з учнями контрольної групи (КГ).

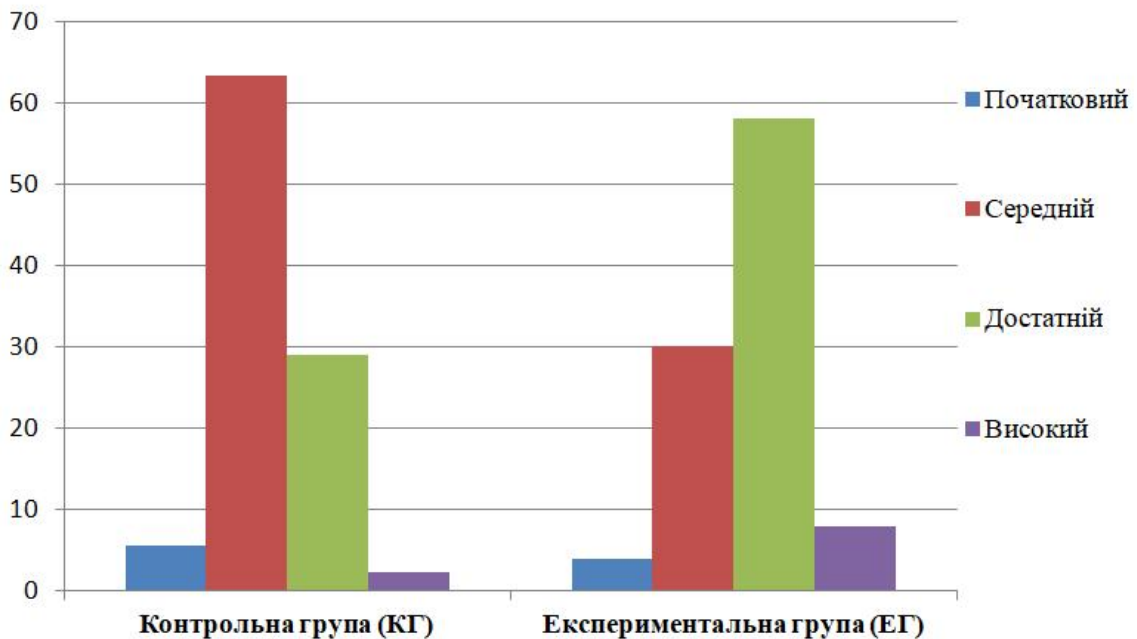

Рис. 3.3. Порівняльна гістограма рівнів навчальних досягнень учнів 10-11 класів у вивченні онімів як збірних назв груп персонажів

Рис. 3.4. Порівняльна гістограма рівнів навчальних досягнень учнів 10-11 класів в осмисленні ролі топонімів у контексті вивчення ціннісно-цільової програми образу-персонажа

Рис. 3.5. Порівняльна гістограма рівнів навчальних досягнень учнів 10-11 класів у вивченні власних назв образів-персонажів міфологічного типу

Отже, отримані дані під час експериментальної діяльності дозволяють стверджувати, що сформульована методична модель поглибленого вивчення власних назв забезпечує набагато вищий рівень сприйняття учнями функціональної значимості літературних найменувань у художніх творах шкільної програми. Результати, отримані під час педагогічного експерименту підтверджують достовірність наукової гіпотези, засвідчують ефективність використання запропонованих підходів до вивчення власних назв та вказують на доцільність впровадження запропонованої методики в шкільний аналіз художніх текстів на уроках української літератури в старших класах.

Висновки до розділу 3

З метою діагностики стану розуміння старшокласниками функціональності різних типів власних назв у художніх творах та упровадження розробленої навчальної моделі було проведено констатувальний та формувальний етапи педагогічного експерименту.

Серед основних проблем, які виявлено в ході констатувального експерименту, слід виділити: 1) незнання школярами термінологічного апарату, необхідного для розрізнення видів власних назв; 2) намагання значною частиною учнів ознайомлюватися з літературними текстами в скороченому вигляді, що унеможлиблює якісне опрацювання онімів; 3) недостатнє розуміння старшокласниками художньої ролі найменувань та їх зв'язку з різними елементами літературного твору; 4) орієнтація учнів здебільшого на сюжет твору та ігнорування деталей, зокрема й наявних онімів; 5) недостатнє залучення власних назв учителями літератури в процес аналізу художнього тексту.

Це засвідчує необхідність застосування методики роботи з художнім текстом на основі поглибленого дослідження власних назв.

У процесі формувального експерименту помічено якісну та кількісну динаміку, яка вказує на підвищення рівня можливостей школярів опрацьовувати власні назви в літературних джерелах. Здійснюючи характеристику образів-персонажів, осмислюючи сюжетні, проблемно-тематичні, жанрові, стильові особливості художніх творів старшокласники:

- розширюють власний термінологічний словник з ономастики;
- усвідомлюють багатозначність художніх онімів;
- устанавлюють різницю між первинним (словниковим) значенням власних назв та їх художніми конотаціями;
- здобувають розуміння функціонального навантаження власних найменувань у літературі, зокрема їх зв'язків зі структурними компонентами художнього тексту;
- формують уміння досліджувати художні найменування на основі різних шляхів аналізу літературного матеріалу.

Для виявлення ефективності розробленої методики було запропоновано критерії оцінювання знань, умінь і навичок учнів 10-11 класів та відповідні їм рівні навчальних досягнень (початковий, середній, достатній та високий).

Дієвість методики поглибленого вивчення власних назв доведено в процесі роботи над художніми найменуваннями на експериментальних уроках, присвячених окремим літературним текстам із шкільної програми для старших класів.

ВИСНОВКИ

Комплексне дослідження проблеми вивчення власних назв у процесі шкільного аналізу художнього твору в старших класах дозволяє зробити такі висновки та узагальнення:

1. Мовознавчі та літературознавчі засади методики вивчення власних назв на уроках української літератури в старших класах полягають у тому, що літературні найменування є функціонально активними елементами художнього тексту та перебувають у тісному зв'язку з різними його структурними компонентами.

Продуктивним для роботи з власними назвами вважаємо дотримання таких методичних та психолого-педагогічних передумов: 1) урахування розумових можливостей (естетичний та культурологічний підхід до осмислення літератури, критичне мислення, ціннісно-цільова спрямованість, використання ономастичного термінологічного апарату) учнів старшого підліткового віку; 2) орієнтація на адаптовані для вирішення наукової проблеми загальнодидактичні (науковості, системності й послідовності, доступності та відповідності віковим і розумовим можливостям учнів), методико-літературознавчі (концептологічної спрямованості у вивченні власних назв, текстоцентризму, феноменальності, ціннісно-етичної спрямованості, контекстності, індивідуалізації та діяльнісної спрямованості) принципи навчання, оптимальні шляхи (пообразний, жанровий, структурно-стильовий, ідеаційно-концептуальний) аналізу, дидактичні засоби освітнього процесу (методи, прийоми та види роботи з власними найменуваннями).

Практичне вирішення проблеми вивчення власних назв не достатньо реалізовано в чинних навчальних програмах та підручниках із української літератури для 10-11 класів. Аналіз цих джерел засвідчує необхідність уведення в рубрики з теорії літератури основних понять («антропонім», «топонім», «зоонім», «міфонім», «урбанонім», «дейктична функція») з літературної ономастики, що є важливим як для характеристики персонажів, так і художніх творів у цілому, потребу розширення пошуково-дослідницьких завдань, спрямованих на аналіз найменувань.

2. У дисертаційному дослідженні розроблено та теоретично обґрунтовано методичну систему вивчення учнями 10-11 класів власних назв у літературних творах. Доведено покладену в основу роботи наукову гіпотезу про те, що запропонована методична модель вивчення онімів у процесі аналізу літературного матеріалу є ефективною та сприяє більш продуктивному осмисленню художнього твору, зокрема різних його складників. Насамперед ефективність забезпечується дотриманням таких умов:

- учитель та учні розглядають власні назви як концепти – багатозначні словесні одиниці, що виступають регуляторами у вивченні образів-персонажів, часопросторових вимірів, світоглядної спрямованості, жанрових та стильових особливостей тексту;

- на уроках літератури використовується спеціальна методична система (принципи, шляхи, форми, методи й прийоми цілеспрямованої навчальної діяльності), яка сприяє формуванню в учнів умінь ідентифікувати, класифікувати та осмислювати власні назви, оцінювати їх роль у художній системі літературного твору;

- застосовується багатовимірний комплексний підхід, який передбачає встановлення зв'язку між власними назвами та іншими художніми елементами твору, виявлення їх ролі для створення художньої цілісності твору;

- сприймання та усвідомлення досліджуваного явища відбувається в системі використання різних шляхів аналізу, здебільшого пообразного з його варіантами (осмислення ціннісно-цільових пріоритетів персонажів, статусно-рольової характеристики героя, аналізу персонажа за розвитком сюжету), а також жанрового та структурно-стильового.

Для діагностування рівнів учнівських навчальних досягнень (низького, середнього, достатнього та високого) у процесі поглибленого опрацювання літературних онімів визначено критерії оцінювання, в основі яких лежить сукупність спеціальних літературознавчих компетентностей (знання про групи власних назв відповідно до ономастичних розділів, художні властивості літературних онімів, функціональну роль у творі, особливості застосування шляхів

аналізу з поглибленим вивченням власних назв; уміння та навички виділяти найменування, які виконують функціональні ролі, визначати їх функції, окреслювати роль онімів у взаємозв'язках із сюжетом, хронотопом, образною системою, тематикою та проблематикою, світоглядною, стильовою та жанровою домінантами твору, використовувати шляхи аналізу для вивчення власних назв, давати цілісну оцінку художньому твору з урахуванням наявних у ньому найменувань).

3. У процесі проведення констатувального зрізу виявлено: 1) значний відсоток старшокласників надає перевагу прочитанню художніх текстів в скороченому вигляді, що ускладнює усвідомлення функціональної ролі власних назв; 2) школярі, які опрацьовують твори в повному обсязі, не завжди можуть осмислити роль оніма чи його зв'язок із елементами тексту, адже під час читання здебільшого зорієнтовані на засвоєння лише сюжету; 3) учителі не часто залучають найменування в процес аналізу художнього твору, здебільшого не націлюють учнів на власні назви як важливі складники у змалюванні художніх явищ.

Ефективність розробленої методики, спрямованої на залучення до шкільного аналізу художнього твору (найчастіше характеристики образів-персонажів) власних назв, які несуть глибоке функціональне навантаження, доведено експериментально.

Результати впровадження експериментальної моделі вивчення власних назв у навчальний процес під час шкільного аналізу художніх творів у 10-11 класах загальноосвітніх закладів засвідчили, що: 1) найоптимальнішими для поглибленого вивчення власних назв є образний, жанровий, світоглядний та стильовий напрямки дослідження твору; 2) здатність учнів оцінювати власні назви як такі, що використані авторами з метою зображення образів-персонажів чи увиразнення хронотопних, жанрово-стильових, світоглядно-концептуальних властивостей художнього твору, є важливою частиною сформованої читацької компетентності; 3) високий рівень навчальних досягнень під час роботи з літературними назвами можливий за умови повного осмислення старшокласниками художньої ролі оніма, його зв'язку з іншими елементами тексту, цілеспрямованого використання

відповідних методів та прийомів його дослідження у межах оптимальних шляхів аналізу.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх можливих поглядів на порушену проблему. Перспективи подальших наукових розвідок убачаємо у вивченні специфіки функціональності власних літературних назв у межах іншим шляхів аналізу художнього твору та в контексті сучасного літературного процесу тощо.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список праць здобувача за темою дисертації:

- у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Івахно Н. О. Теоретичні засади шкільного вивчення топонімів у літературному тексті: система компетенцій. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 28. Том 2. С. 99-103. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/28.208647> (індексовано у міжнародній науковій базі даних Index Copernicus).

2. Івахно Н. О. Функції антропонімів у літературних творах шкільної програми: старші класи. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. № 1 (34). 2020. С. 62-66. DOI: <https://doi.org/10.26661/2522-4360-2020-1-09> (індексовано у міжнародній науковій базі даних Index Copernicus).

3. Івахно Н. О. Методика роботи з власною назвою як регулятором вивчення динамічних образів-персонажів. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. № 1(37), 2021. С. 39-43. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.1.1.7> (індексовано у міжнародній науковій базі даних Index Copernicus).

4. Івахно Н. О. Поглиблена робота з міфонімами (на основі літературних творів шкільної програми для 10 класу). *Viae Educationios: Studies of Education and Didactics*. № 1 (4) / 2022. С. 30-36. DOI: <https://doi.org/10.15804/ve.2022.04.03> (індексовано у міжнародній науковій базі даних Index Copernicus).

5. Івахно Н. О. Вивчення образів-персонажів літературного твору як носіїв власних назв динамічного типу. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / за заг. ред. В. В. Бурназової*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2023. № 2. С. 54-62. DOI: <https://doi.org/10.31654/2663-4902-2023-PP-2-54-62> (індексовано у міжнародній науковій базі даних Index Copernicus).

- які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Івахно Н. О. Загальний огляд мовознавчого аспекту вивчення власних назв. *Україна, українська мова – світ XXI століття у діалозі культурно-мовних, морально-громадянських цінностей особистості та педагогічних систем: ел. зб. статей за матеріалами Дванадцятій Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 25 жовт. 2019 р.* / [за наук. ред. Г. О. Васьківської]. Київ: Педагогічна думка, 2019. С. 107-112. (Серія: Дидактика: теорія і практика).

7. Івахно Н. О. Антропоніми як складник художнього твору: теоретичний аспект вивчення, система компетентностей. *Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції.* Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2020. Ч. 1. С. 58-60.

8. Івахно Н. О. Поглиблене вивчення власних назв у рамках пообразного аналізу літературного твору (на матеріалі текстів для старших класів). *Наукова дискусія: питання педагогіки та психології: матеріали міжнародної науково-практичної конференції.* Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2020. Ч. 1. С. 27-30.

9. Івахно Н. О. Методика поглибленого вивчення власних назв у рамках жанрового та стильового напрямів дослідження літературного твору. *International scientific and practical conference “Pedagogy and Psychology in the Modern World: the art of teaching and learning”: conference proceedings, February 26-27, 2021.* Vol. 2. Riga, Latvia: «Baltija Publishing». Pp. 48-52.

10. Івахно Н. О. Поглиблене вивчення функціональних можливостей власних назв у процесі пообразного аналізу художніх творів. *Арватівські читання – 2021: збірник тез доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції, 21 квітня 2021 року* / упоряд. А. І. Бондаренко, Н. М. Голуб, Н. М. Пасік, С. В. Цінько. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. С. 122-124.

11. Івахно Н. О. Методика встановлення зв'язку власних назв з художніми елементами літературного тексту. *Арватівські читання – 2022: збірник тез доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції,*

20 травня 2022 року / упоряд. Н. І. Бойко, О. М. Петрик. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2022. С. 41-42.

12. Івахно Н. О. Формування компетентних учнів-читачів старших класів у процесі поглибленого вивчення топонімів під час аналізу художнього твору. *Молодь і сучасні тренди наукової думки: збірник тез доповідей Всеукраїнської мультидисциплінарної науково-практичної інтернет-конференції, 01 березня 2023 року* / упоряд. Н. О. Івахно. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2023. С. 90-93.

- які додатково відображають наукові результати дисертації:

13. Івахно Н. О. Поглиблене вивчення власних назв у рамках жанрового та стильового напрямів дослідження літературного твору. *Науково-методичний вісник Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради*. Випуск № 1 (19). Ніжин: ПП Лисенко, 2021. С. 28-30.

14. Івахно Н. О. «Із неволі в Міцраїм» – «О межу к Палестині»: головний герой поеми Івана Франка «Мойсей» на шляху досягнення національної мети (методична розробка уроку з української літератури, 10 клас). *Науково-методичний вісник Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради*. 2022. Випуск № 2 (22). Ніжин: ПП Лисенко, 2022. С. 26-30.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

- Міжнародні конференції:

1. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень» (Київ, 2020, форма участі – заочна);

2. Міжнародна науково-практична конференція «Наукова дискусія: питання педагогіки та психології» (Київ, 2020, форма участі – заочна);

3. Міжнародна науково-практична конференція «Педагогіка і психологія в сучасному світі: мистецтво навчати та навчатися» (Влоцлавек, Республіка Польща, 2021, форма участі – заочна);

- Всеукраїнські конференції:

4. Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 2019, форма участі – дистанційна);

5. II Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми мовно-літературної освіти в середній та вищій школах» (Київ, 2019, форма участі – дистанційна);

6. Всеукраїнські Грищенківські читання (Ніжин, 2019, форма участі – очна);

7. Дванадцята Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна, українська мова – світ XXI століття у діалозі культурно-мовних, морально-громадянських цінностей особистості та педагогічних систем» (Київ, 2019, форма участі – дистанційна);

8. Всеукраїнська науково-практична конференція до Дня української писемності і мови «Українська мова як чинник національної державності» (Чернігів, 2019, форма участі – дистанційна);

9. II Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 2020, форма участі – дистанційна);

10. Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Арватівські читання – 2020» (Ніжин, 2020, форма участі – дистанційна);

11. III Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 2021, форма участі – дистанційна);

12. Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Арватівські читання – 2021» (Ніжин, 2021, форма участі – дистанційна);

13. IV Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 2022, форма участі – дистанційна);

14. XV Всеукраїнська науково-практична конференція студентів і магістрантів «Основні тенденції розвитку лінгвістики, літературознавства й соціальних комунікацій» (Полтава, 2022, форма участі – дистанційна);

15. Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Арватівські читання – 2022» (Ніжин, 2022, форма участі – дистанційна);

16. V Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 2023, форма участі – дистанційна);

17. Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична інтернет-конференція «Молодь і сучасні тренди наукової думки» (Ніжин, 2023, форма участі – очна).

Таблиця аналізу функціональності власних назв у художніх творах навчальної програми для 10-11 класів відповідно до врахування принципу доступності та відповідності віковим і розумовим можливостям учнів

Автор, назва твору	Власні назви	Доступне для учнів	Недоступне для учнів
<p>Іван Нечуй-Левицький «Кайдашева сім'я»</p>	<p>Антропоніми: <i>Омелько Кайдаш, Маруся Кайдашиха, Карпо та Лаврін, Мотря Довбишівна, Мелашка Балашиівна, Параска Гришиха, Палажска Солов'їха, Палажска, Хівря, Вівдя, Химка, Олена Головківна, Одарка Ходаківна, Хотина Корчаківна, Ганна.</i></p> <p>Топоніми: <i>місто Богуслав, річка Рось, село Семигори, село Бісвиці, місто Київ, Поділ, Братський монастир, Лавра.</i></p> <p>Ідеоніми: <i>Паликопа, Спасівка, Друга Пречиста, Пилипівка, Різдво, Великий Піст, Великдень, Страсний тиждень, Зелені свята.</i></p>	<p>Топоніми виконують хронотопну функцію: окреслюють простір твору, локалізують місце подій.</p> <p>Ідеоніми виконують хронотопну та сюжетну функції (усі релігійні назви окреслюють час дії та пов'язані з розвитком подій у творі. Наприклад, після Другої Пречистої (21 вересня – Різдво Пресвятої Богородиці) Карпо та Мотря повінчалися; на Зелені свята (червень – Трійця) Лаврін познайомився з Мелашкою).</p>	<p>Усі антропоніми виконують стильову функцію (повість написана на засадах реалізму, тому образи героїв взяті з простого народу, а імена репрезентують реальний сільський антропонімікон. Наприклад, за допомогою діалогу між братами автор показує цілий ряд жіночих імен, характерних для тієї епохи).</p> <p>Топоніми виконують сюжетну функцію (географічні назви не тільки вказують на місце дії, але й пов'язані з окремими сюжетними поворотами, цілими епізодами).</p> <p>Комонім <i>Семигори</i> виконує словесно-образну функцію: назва села, у якому відбуваються центральні події твору, має своєрідну мовно-стилістичну будову, зокрема утворена основокладанням. Імовірно назва походить від особливостей географічного розташування, зокрема в самій повісті згадується гора, на якій багато років перекидаються вози.</p> <p>Назва повісті містить антропонім, а саме прізвище головних героїв, ужите як збірне поняття. Вона виконує такі функції: дейктичну (вказує на реальних прототипів головних героїв), символічну (назва вийшла за межі твору й стала загальноживаною), проблемно-тематичну (центральною темою повісті є зображення реалій тогочасного села на прикладі конкретної сім'ї, усі проблеми твору підпорядковані викриттю певних вад, втілених в образах представників родини Кайдашів).</p>

<p>Панас Мирний та Іван Білик «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»»</p>	<p>Антропоніми: <i>Ничипір (Чінка) Варениченко, Іван Вареник/Остап Хрущ, Мотря Жуківна, Грицько Чупруненко, баба Оришка, Лушня, Матня, Пацюк, Оврам, Лейба, Ривка, Сурка, Хайка, пани Польські, Максим Гудзь, Явдоха, Галя, Христя, дід Улас, Василь Порох, Чижик, Хоменко.</i></p> <p>Топоніми: <i>Піски.</i></p>	<p>Топонім виконує хронотопну функцію: локалізує місце подій.</p>	<p>Антропоніми в романі виконують стильову функцію (роман репрезентує літературу реалізму, тому герої мають реальні народні найменування, притаманні сільській місцевості. Прізвища <i>Варениченко, Чупруненко, Жуківна, Гудзівна</i> яскраво вказують на українську мовну традицію у творенні прізвищ жінок та дітей від чоловічих онімів; символічна та словесно-образна (прізвища <i>Лушня, Матня, Пацюк</i> утворені від загальних назв, що мають не зовсім позитивне значення, автор відводить героям соціального дна – злодіям, вбивцям; деякі імена вжиті в короткій пестливій формі, що свідчить про схвальне ставлення автора до цих персонажів: саме баба Оришка, Галя та Христя позитивно впливали на головного героя.</p> <p>Комонім <i>Піски</i> виконує дейктичну (для окреслення місця дії автор взяв назву реального села) та образну (село виступає як символічний і навіть двозначний образ: <i>Піски вільні (після реформи 1861 року) й Піски закріпачені (до реформи))</i> функції.</p> <p>Назва роману – це вислів із Біблії, книги Йова («<i>Чи дикий осел над травою реве? Хіба реве віл, коли ясла повні? Чи без солі їдять несмачно, чи є смак у білкові яйця? Чого не хотіла торкнутися душа моя, все те стало мені за проживу в хворобі...</i>») Вона виконує словесно-образну, символічну та проблемно-тематичну функції: риторичне біблійне запитання означає незадоволення людини своїм становищем, у творі символічно вказує на основну тему – змалювання боротьби українського селянства проти соціального гноблення.</p>
--	--	---	---

<p>Іван Карпенко-Карий «Мартин Боруля»</p>	<p>Антропоніми: <i>Мартин Боруля, Палажка, Марися, Степан, Гервасій Гуляницький, Микола, Націєвський, Трандалєв, Омелько, Трохим, Сидоровичка, Красовський.</i></p>		<p>Антропонім <i>Боруля</i> виконує сюжетно-композиційну функцію (основні сюжетні події та головний конфлікт комедії побудовані навколо прізвища головного героя). Прізвища <i>Гуляницький, Націєвський та Красовський</i> виконують словесно-образну функцію: завдяки характерним суфіксам –ськ, -цьк- власні назви вказують на вище соціальне становище героя в суспільстві, шляхетне походження. Наприклад, <i>Гуляницький</i> і <i>Красовський</i> – заможні шляхтичі, а <i>Націєвський</i> обіймає посаду реєстратора в ратуші. «Поширеним типом спадкових іменувань князівських і шляхетських родів були наймення, утворені за допомогою суфіксів: -ський, -цький, -зький. Більшість назв представників феодальної верхівки на -ський, -цький, -зький особливо популярною була в XIV–XVI ст. Подібні назви представників соціальних низів і середніх станів вказували переважно на місце їхнього походження» [Сокол І. Про що розповідають прізвища. Дивослово. 2003. № 3. С. 32 -34]. Інші антропоніми виконують стильову функцію, називаючи героїв реалістичного твору.</p>
<p>Іван Франко «Мойсей»</p>	<p>Теоніми: <i>Мойсей, Датан, Авірон, Єгова, Азазель, Єгошуа.</i></p> <p>Топоніми: <i>Палестина, Ізраїль.</i></p>	<p>Теоніми взяті з Біблії, адже поема має біблійну основу.</p>	<p>Топоніми виконують образну функцію: географічні назви набувають в тексті нових значень та стають виразниками ціннісно-цільової системи головного героя й народу, який він веде.</p>
<p>Іван Франко «Сойчине крило»</p>	<p>Антропоніми: <i>Хома (Массіно), Марія Карлівна (Маня), Генрись, Зигмунт, Володимир Семенович, Никанор Феррапонтович Світлов, Серебряков.</i></p>	<p>Топоніми й антропоніми тісно взаємопов'язані: кожному чоловічому імені відповідає назва міста.</p> <p>Топоніми виконують</p>	<p>Топоніми й чоловічі антропоніми, взаємодоповнюючись, виконують сюжетну (кожен новий антропонім і топонім пов'язаний із новою сюжетною подією в житті головної героїні) та образну (зміна місця перебування та нові знайомства впливають на характеристику</p>

	<p>Топоніми: Львів, Краків, Варшава, Дорпат, Одеса, Нижній Новгород, Москва, Іркутськ, Сибір, Красноярськ, Китай, Порт-Артур.</p>	<p>хронотопну функцію – вказують на місце подій.</p>	<p>образу Мані: у подорожах-поневіряннях героїня врешті пізнає себе, свої почуття й усвідомлює, що завжди кохала Хому).</p>
<p>Михайло Коцюбинський «Тіні забутих предків»</p>	<p>Антропоніми: Іван Палійчук, Марічка Гутенюк, Юра, Палагна.</p> <p>Міфоніми: Щезник, Чугайстр, арідник, нявка.</p>		<p>Антропоніми виконують хронотопну функцію: прізвища головних героїв утворені за допомогою традиційних для західноукраїнського антропонімікону суфіксів -ук-, -юк-, що вказує на місцевість, у якій відбуваються події твору – Гуцульщина.</p> <p>Міфоніми виконують стильову (міфотворчість – одна із ознак літератури модернізму, в руслі якого написана повість) та ідеаційно-концептуальну (власні назви міфічних істот передають світогляд героїв-гуцулів, їхні вірування) функції.</p>
<p>Михайло Коцюбинський «Intermezzo»</p>	<p>Зооніми: Пава, Оверко, Трепов.</p>		<p>Власні назви трьох білих вівчарок виконують символічну та словесно-образну функції: клички тварин уособлюють три соціальні верстви населення (<i>Пава</i> – дворянство, <i>Трепов</i> – жандармерія, <i>Оверко</i> – селянство), разом із тим характеризують цих персонажів. Наприклад, в українській фразеології «пишатися, як пава» означає «загордитися»: Пава «ступає поважно», як і годиться гордим дворянам. Власна назва <i>Оверко</i> з латинської означає «жену» [Власні імена людей : слов.-довід. / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. 3-тє вид., випр. Київ: Наукова думка, 2005, с. 83], що яскраво характеризує загнане селянство, яке «на все накидається осліп» й «стрибає, наче дурне теля». Зоонім <i>Трепов</i> виконує ще й дейктичну функцію: вказує на реальне прізвище тогочасного міністра</p>

			внутрішніх справ, звідси й прямий натяк на жандармерію.
Василь Стефаник «Камінний хрест»	Антропоніми: Іван Дідух (Переломаний), Катерина, Михайло. Топоніми: Канада.	Прізвисько <i>Переломаний</i> виконує сюжетну функцію: автор сам пояснює власну назву через епізод із тяжкою працею Івана на горбі. Топонім виконує хронотопну функцію.	Антропонім <i>Дідух</i> виконує такі функції, як дейктична (вказує на реальне прізвище сусіда автора – Стефана Дідуха, який теж емігрував), символічна («дідух – житній чи пшеничний сніп, символ безсмертного предка, зачинателя роду, оберега роду» [Енциклопедичний словник символів культури України /за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. 5-вид. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2015, с. 224]. Так само й Іван – узагальнений образ усіх українців, які змушені емігрувати за кордон. До того ж головний герой робить антропоніми у творі символічними, коли вибиває їх на хресті, залишаючи на згадку селу).
Ольга Кобилянська «Valse melancolique» («Меланхолійний вальс»)	Антропоніми: Ганнуся, Марта, Софія Дорошенко. Топоніми: Рим, Відень.	Топоніми й антропоніми <i>Ганнуся, Софія</i> взаємопов'язані: виконують образну функцію (характеризують героїнь, адже за допомогою географічних назв автор окреслює ціннісно-цільові орієнтири дівчат: художниця Ганнуся прагне поїхати до Італії (Рим) – центру мистецтва, а Софія мріє про навчання в музичній консерваторії Відня).	
Ольга Кобилянська «Людина»	Антропоніми: Епаміондас Ляуфлер, Олена Ляуфлер, Герман-Євген-Сидор, Ірина, Стефан Лієвич, Фельс.	Топонім <i>Карпати</i> виконує хронотопну функцію: локалізація місця подій.	Антропонім <i>Олена</i> виконує словесно-образну й символічну функції (з грецької дослівно ім'я означає «сонячне світло», «смолоскип» або «та, що несе світло» [Власні імена людей : слов.-довід. / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. 3-тє вид.,

	<p>Топоніми: Карпати, Франція, Швейцарія, Америка.</p>		<p><i>випр. Київ: Наук. думка, 2005, с. 169</i>], звідси й символічність образу персонажа: Олена – це новий тип жінки; авторка-феміністка переосмислює її роль у суспільстві).</p> <p>Топоніми виконують образну функцію (через власні назви закордонних країн авторка показує кругозір головної героїні [<i>Савреї О. Функціонування топонімів у прозових творах Ольги Кобилянської. Записки з ономастики. 2005. № 9. С. 104-113</i>]).</p>
<p>Леся Українка «Лісова пісня»</p>	<p>Антропоніми: Лев, Лукаш, Килина.</p> <p>Міфоніми: Мавка, Лісовик, Водяник, Перелесник, Русалка Польова, «Той, що греблі рве», «Той, що в скалі сидить» (Марище), Потерчата, Злидні, Куць.</p> <p>Топоніми: Волинь.</p>	<p>Топонім виконує хронотопну функцію, вказуючи на місце розвитку подій у творі.</p>	<p>Міфоніми виконують стильову (вказують на особливість модерністської літератури – міфотворчість) та ідеаційно-концептуальну (характеризують космоцентричний світогляд жителів Волині, які вірили в міфічних істот, що населяють ліс, і навіть підтримували з ними дружні стосунки, як от дядько Лев) функції.</p> <p>Дядько Лев виконує дейктичну функцію – вказівка на реального родича авторки: «...прототипом для персонажа послужив дядько Лев Скулинський з села Жабориці над озером Нечимним, в якого Леся з матір'ю й сестрою пробули три дні й три ночі, цей образ водночас і глибоко міфологічний, ім'я його значуще. У міфологіях і фольклорі багатьох народів лев – це символ вищої божественної сили, могутності, влади, величі, сонця й вогню» [<i>Турган О. Міфопоетична семантика зооморфних образів у художній системі Лесі Українки. Слово і час. 2005. № 8., с. 13</i>].</p> <p>Міфонім <i>Мавка</i> та антропонім <i>Килина</i> виконують образну та проблемно-тематичну функції: героїні відіграють важливу роль під час</p>

			характеристики образу головного персонажа Лукаша, адже на прикладі опозиції Мавка-Килина письменниця порушує проблеми духовності людини, кохання та зради, життєвого вибору, роздвоєння душі, духовного й матеріального в житті.
Володимир Винниченко «Момент»	Антропоніми: Семен Пустун, Муся, Тюремна Шехерезада.	Антропонім <i>Тюремна Шехерезада</i> – прізвисько, яким наділений головний герой-революціонер, ім'я якого у творі не вказане, – виконує символічну функцію.	Персонаж, перебуваючи у в'язниці, розповідає свою історію так само, як героїня збірки «Тисяча й одна ніч» розповідала казки.
Богдан Лепкий «Мотря»	Антропоніми: Олександр Данилович Меншиков, Іван Степанович Мазепа, цар Петро, генеральний суддя Кочубей, Любов Федорівна – пані Кочубеїха, Мотря Кочубей, генеральний хорунжий Іван Сулима та інші. Топоніми: міста Київ, Батурин, Петербург, річки Дніпро, Босфор, Чорне море.	Антропоніми виконують дейктичну функцію: вказують на реальних історичних прототипів. Топоніми відіграють хронотопну роль: локалізують місце подій.	Антропоніми виконують хронотопну функцію: імена, прізвиська реальних історичних діячів вказують на часові рамки (початок XVIII ст.), у яких відбуваються події твору.
Осип Турянський «По за межами болю»	Антропоніми: Оглядівський, Добровський (українці), Бояні, Ніколич (серби), Сабо (угорець), Штранцінгер (австрієць), Пишлуський (поляк).	Антропоніми виконують словесно-образну функцію: особливості будови прізвищ вказують на національну приналежність їх носіїв.	Автор намагається охопити значну кількість різних народів, підкреслити тим самим загальний характер порушених проблем.

<p>Микола Хвильовий «Я(Романтика)»</p>	<p>Антропоніми: доктор Тагабат, Андрюша.</p> <p>Бібліоніми: Марія.</p>	<p>Марія – запозичене ім'я з Біблії.</p>	<p>Бібліонім <i>Марія</i> виконує образну й символічну функції: характеризує образ матері головного героя, про яку він сам говорить: «воістину моя мати – втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків».</p>
<p>Юрій Яновський «Майстер корабля»</p>	<p>Антропоніми: То-Ма-Кі (товариш Майстер Кіно), Сев (Сашко, енергійний, веселий), Тайах, Богдан, Професор, Директор, Майк, Генрі.</p> <p>Топоніми: Ойконіми: Одеса, Італія, Генуя, Мілан, Маніла, Берлін, Індія, Австралія, Нова Зеландія. Гідроніми: Магелланова протока, озеро Комо. Хороніми: острови Ява, Філіппіни, Пао; Балканський півострів.</p> <p>Ідеоніми (фільмоніми): «Біла Пустеля», «Народе, встань!», «Останній клич», «Китайське Сонце», «Народження інтернації», «Повісьте прапор над морями!»</p>		<p>Антропоніми виконують дейктичну функцію (усі головні герої То-Ма-Кі, Сев, Тайах, Професор, Директор, Богдан мають реальних прототипів: сам автор Юрій Яновський, письменник Олександр Довженко, італійська балерина Іта Пензо, художник Василь Кричевський, директор кінофабрики Павло Нечес, актор Григорій Гричер).</p> <p>Антропоніми виконують стильову та жанрову функції: у творі використані екзотичні власні назви, що притаманно неоромантичній літературі. У романі немає прізвищ, а всі імена – безваріантні, незмінні, що відповідає поетиці романтичного напрямку. Антропонім <i>Богдан</i> – єдине українське найменування в романі: «...за всіма його розповідями прихована велика туга за Батьківщиною, не дарма його ім'я суто українське». Два герої не мають імен – <i>Директор</i> і <i>Професор</i>. «Онім <i>Професор</i> – загальна назва, вжита у функції власної. Можна це вважати стилістичним засобом – назва <i>Професор</i> говорить сама за себе, позначаючи мудру, знаючу людину» [Шотова-Ніколенко Г. В. <i>Функції антропонімів у романі Ю. І. Яновського «Майстер корабля»</i>. Записки з ономастики. Зб. наук. праць. Одеса: Астропринт, 2002. Вип. 6, с. 125-126]. Назва <i>Директор</i> взагалі має прозору мотивацію, адже прототипом персонажа є Павло Нечес, який був керівником Одеської кінофабрики.</p>

			<p>Топоніми виконують композиційну функцію: за допомогою географічних назв відбувається зміщення часопростору, що вказує на прийом кіномонтажу – одну із композиційних особливостей твору.</p> <p>Зооніми <i>Метеор</i> і <i>Савка</i> виконують символічну, образну функції: гіпонім <i>Метеор</i> Яновський утворює від космічного терміна, що вказує на швидкість, звідси назва характеризує тварину. Гіпонім <i>Савка</i> символізує тугу за рідним краєм [Шотова-Ніколенко Г. В. Функції антропонімів у романі Ю. І. Яновського «Майстер корабля». Записки з ономастики. Зб. наук. праць. Одеса: Астропринт, 2002. Вип. 6. С. 123-128].</p>
<p>Валер'ян Підмогильний «Місто»</p>	<p>Антропоніми: Степан Радченко (Стефан Радченко), Лука Демидович Гнідий, Тамара Василівна (Мусінька), Максим, Надійка, Зоська, Рита, Левко, Борис Задорожній, Михайло Світозаров, Вигорський.</p> <p>Топоніми: Ойконіми: місто Київ, село Теревені. Гідроніми: Дніпро.</p> <p>Урбаноніми: Лавра, Софія, Володимирський собор, пам'ятники Володимирові, Хмельницькому, Аскольдова могила, Дарниця, Поділ, Деміївка, Палац праці, Державне видавництво України, Національна бібліотека, театр ім. Тараса Григоровича Шевченка, Нижній вал, Хрещатий яр, Володимирський горб,</p>	<p>Топоніми виконують хронотопну функцію: локалізують місце подій, передають широку панораму великого міста. Урбаноніми виконують ідентифікаційну функцію, називаючи міські об'єкти та створюючи ефект присутності читача в тому середовищі.</p>	<p>Топоніми й урбаноніми виконують жанрову функцію: це – перший урбаністичний роман в українській літературі, звідси й розмаїття урбанонімів у творі.</p> <p>Просте ім'я <i>Степан</i> і більш незвичне <i>Стефан</i> створюють антропонімічну опозицію, характеризуючи головного героя з двох боків: як сільського хлопця і як юнака, який призвичаївся до міста.</p> <p>Топонім <i>Київ</i> – персоніфікований образ: «Місто пишно розгорнуло свої білі артерії і гордовито піднесло своє чоло...», «Місто вивернулось на сонці великим випеченим котом, примружуючи на світлі безліч очей, потягаючись і позіхаючи від насолоди», «О ненажерне місто!».</p>

	<p><i>Труханів острів, Золоті Ворота, базари</i> <i>Житній, Єврейський, Сінний, Бессарабка, Історичний музей, музей Ханенка. Годоніми: вулиці Леніна, Хрещатик, Свердлова, Революції, Володимирська, Нестерівська, Львівська, Пятакова, Велика Житомирська, Павлівська, Андріївський узвіз; Шевченківський бульвар, Гімназійний провулок.</i> Дрімоніми: сади Пролетарський, Царський, Ботанічний; Голосіївський ліс.</p> <p>Ідеоніми: «Літературно-науковий вісник», «Хмари» Івана Нечуя-Левицького, журнал «Червоний шлях», оповідання «Бритва».</p>		
<p>Микола Куліш «Мина Мазайло»</p>	<p>Антропоніми: Мина Мазайло/Мазєнін/Мазайло-Квач, Мокій, Рина (Мокрина), Ліна (Килина), Уляна Розсоха, тьотя Мотя (Мотрона Розторгуєва), дядько Тарас.</p> <p>Топоніми: Харків, Курськ, Київ.</p>	<p>Антропонім <i>Мазайло</i> виконує проблемно-тематичну функцію: проблема зміни прізвища – провідна у творі.</p>	<p>Антропоніми виконують словесно-образну функцію: «Основна інтрига закручується саме навколо прізвища <i>Мазайло</i>, яке з часом перетворюється на Мазайло-Квач. Ці яскраві українські прізвища утворилися від прізвищ тих людей, які з появою возів виконували ремонтні роботи; тьотя Мотя (Мотрона Розторгуєва) має українське коріння, але живе в Курську й торгує на базарі, звідси й таке прізвище» [Окуневич Т. <i>Онімний простір творів М.Куліша. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Лінгвістика. 2013. Вип. 17. - С. 150-155</i>].</p> <p>М. Куліш вибудовує цікаву римовану</p>

			<p>антропонімію. Це однодумці Мина, Лина й Рина. Ім'я сина не римується до найменувань інших членів родини. Це зроблено спеціально, адже він не підтримує головне бажання батька. Мокій (гр. tokos – насмішник) насміхається зі своїх батьків і відстоює родове прізвище [Олексенко В. Функційно-семантичні особливості онімів у драматичних творах М. Куліша. Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаніка. Сер. : Філологія. Івано-Франківськ, 2011. Вип. 29-31. С. 332-340.].</p> <p>Топоніми виконують символічну функцію, використані для підсилення конфлікту між героями: тьотя Мотя, яка виступає за зміну прізвища, з Курська (місто належить Росії), а дядько Тарас, який бореться за збереження традицій, з Києва (столиця України) [Голинська Г. Стилiстичні конотації власних назв у художньому дискурсі Миколи Куліша. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки. Мовознавство: Збірник наукових праць. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. С. 154-160].</p>
<p>Микола Куліш «Патетична соната»</p>	<p>Антропоніми: Ілько Юга, Марина Ступай (Чайка), Іван Степанович Ступай-Ступаненко, Лука, Зінька, Пероцький, Жоржик Пероцький, Андре Пероцький, Оврам, Настя.</p>		<p>Антропоніми виконують хронотопну функцію: пов'язані із часопросторовою організацією твору. Сам часопростір символічний. Час п'єси – це проміжок від Великодня до Великодня. Простір – це будинок, у якому живуть герої: власник Пероцький із синами – у найкращій квартирі; Настя – у підвалі; Марина з батьком – на першому поверсі; Ілько та Зінько – під самим дахом. Усе це символізує класову соціальну</p>

			<p>ієрархію.</p> <p>Деякі антропоніми виконують словесно-образну функцію: прізвище <i>Пероцький</i> має характерний суфікс -ськ-, що вказує на шляхетське походження, імена носіїв цього прізвища також незвичні, так підкреслюється соціальна віддаленість цих героїв від інших мешканців будинку. Прізвище <i>Ступай-Ступаненко</i> утворене від дієслова ступати, має характерний український суфікс -енко. «Першу частину прізвища вжито в наказовому способі (ступай уживається як наказ або прохання піти куди-небудь). Вчитель Ступай-Ступаненко прагне відновити славу України шляхом повернення до минулого. Автор наполягає на своїй позиції за допомогою знімних прийомів: двічі у прізвищі вжито морфему ступ- [Голинська Г. <i>Особливості антропонімікону драми Миколи Куліша «Патетична соната»</i>. Записки з ономастики: зб. наук. пр. Одеса: Астропринт, 2010. Вип. 13, с. 54].</p>
<p>Іван Багряний «Тигролови»</p>	<p>Антропоніми: <i>Григорій Многогрішний, Денис Сірко, Сірчиха, Гриць, Наталка Сірківна, Медвин, Мороз, Петро Дядоров, Фійона, Йосип Сталін, Фелікс Дзержинський.</i></p> <p>Топоніми: <i>Полтавщина, Київ, Далекий Схід, Зелений Клин.</i></p>	<p>Топоніми виконують образну та хронотопну функції: або локалізують місце подій (<i>Далекий Схід, Зелений Клин</i> – одне з місць масової еміграції й розселення українців за кордоном Батьківщини), або окреслюють регіональну приналежність героїв (Київ,</p>	<p>Антропонім <i>Многогрішний</i> виконує дійктичну й символічну функції: герой – правнук гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного, якого теж заслали в Сибір, символ страждань багатьох українців.</p> <p>Прізвище <i>Многогрішний</i> виконує в тексті й суто номінативну функцію. Його використано разом із ім'ям <i>Григорій</i>, щоб підсилити офіційний</p>

	<p><i>Зооніми: Заливай.</i></p>	<p>Полтавщина).</p>	<p>характер зображуваного (перекличка в ешелоні, телеграма про розшук, оголошення про премію в газеті) або для підкреслення значущості ситуації: вбивши Медвина, Григорій на снігу пише прізвище й ім'я [Зеленко Л. <i>Власна назва в концепції художнього твору (на матеріалі роману Івана Багряного «Тигролови»</i>). <i>Записки з ономастики</i>. 2012. Вип. 15. С. 40-51].</p> <p>Антропоніми <i>Йосип Сталін та Фелікс Дзержинський</i> виконують стильову та ідеологічну функції: «всупереч традиціям соцреалізму, коли імена й прізвища керівників радянської влади прирівнювалися до теонімів, Іван Багряний уживає такі назви винятково з пейоративною семантикою, для називання напівреального, напівміфічного поїзда-дракона. Цей образ-символ із назвою «Й. С.» – «Ф. Д.» – уособлення зла і смерті, він символізує нищення українського народу, агресію диктаторів проти людства» [Лавер О. <i>Символічна функція літературно-художніх антропонімів у романі Івана Багряного «Тигролови»</i>. <i>Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації</i>. 2014. Вип. 2., с. 29-30].</p> <p>Антропоніми <i>Сірко, Наталка</i> виконують словесно-образну функцію: прізвище із характерним українським закінченням указує на національну приналежність родини Сірків – корінних полтавців; ім'я <i>Наталка</i> має просторічний суфікс -к-, що підкреслює простий</p>
--	---------------------------------	---------------------	--

			<p>соціальний статус дівчини, до того ж героїня асоціюється з Наталкою Полтавкою І. Котляревського, звідси виконує ще й символічну функцію.</p> <p>За допомогою топонімів та антропонімів у романі створено ономастичні опозиції: Батьківщина <i>Україна</i> і нова Батьківщина – <i>Зелений Клин</i>, головний герой <i>Григорій</i> і <i>Григорій Сірко</i>, сестра Многогрішного <i>Наталка</i> і <i>Наталка Сірківна</i>, гетьман <i>Многогрішний</i> і <i>Григорій Многогрішний</i>, <i>Київ</i>, <i>Трипілля в Україні</i> і в <i>Зеленому Клину</i> [Зеленко Л. Власна назва в концепції художнього твору (на матеріалі роману Івана Багряного «Тигролови»). Записки з ономастики. 2012. Вип. 15. С. 40-51].</p>
<p>Олександр Довженко «Зачарована Десна»</p>	<p>Антропоніми: <i>Сашко, батько Петро, мати Одарка, брати Лаврін, Сергій, Василько, Іван, дід Семен, прабаба Марусина, прадід Тарас, дядько Самійло (Косар), Богдан Холод, вчитель Леонтій Созонович Опанасенко.</i></p> <p>Топоніми: <i>Борзна, Батурин.</i> Ойконіми: <i>Десна, Сейм, озера Дзюбине, Церковне, Тихе.</i></p> <p>Теоніми: <i>святий Миколай-угодник, святий Юрій Побідоносець, святі Федосій, Петро, Ілля, Пантелеймон.</i></p>	<p>Оскільки повість автобіографічна, то всі антропоніми, а можливо, й зооніми виконують дейктичні функції.</p> <p>Топоніми виконують хронотопну функцію.</p> <p>Прізвисько <i>Косар</i> виконує образну функцію, характеризуючи одного з героїв через рід його діяльності: «Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а</p>	<p>Гідронім <i>Десна</i> – центральна власна назва твору – виконує не тільки хронотопну, а й сюжетно-композиційну (організовує навколо себе події) та образно-символічну функції: річка виступає персоніфікованим образом молоді дівчини, до якої звертається автор-герой: «Благословенна будь, моя незаймана дівиче Десно...», «Була тоді ще дівкою Десна, а я – здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима».</p> <p>Теоніми виконують образну й символічну функції: у творі багато назв релігійних святих, що свідчить про набожність герої, разом із тим оповідач часто порівнює персонажів із образами</p>

	<i>Зооніми: собака Пірат, бичок Мина, коні Мурай і Тягнибіда.</i>	то й просто Косар».	святих: «Образ святого Миколая також був схожий на діда», «Святий Феодосій більш скидався на батька...», «Розлючений Самійло... прохромлював його живіт... мов Георгій Побідоносець змія». Зооніми виконують образну функції: це теж персоніфіковані образи, які вміють розмовляти.
Олександр Довженко «Мати»	<i>Антропоніми: Марія Стоян (Стояниха), Василь, Степан Пшеницин, Костя Рябов. Топоніми: Урал.</i>	Антропонім головної героїні виконує словесно-образну та символічну функції: Марія у творі має статусну роль матері, звідси й таке ім'я, як у Богоматері – першої матері. Автор символічно порівнює героїню із чайкою, яка у фольклорі також означає замучену матір-вдову: «...билася Стояниха, мов чайка об дорогу».	Прізвище головної героїні виконує символічну функцію: утворене від давнього слов'янського імені Стоян, що давалося як захисне й означало «щоб вижив, вистояв» [Власні імена людей : слов.-довід. / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. 3-тє вид., випр. Київ: Наук. думка, 2005, с. 101], проте у випадку із Марією прізвище не виправдовує своє значення, адже жінка зрештою віддала своє життя за двох юнаків. Топонім Урал та антропоніми Пшеницин, Рябов виконують словесно-образну функцію, характеризуючи образи солдатів-льотчиків через їхню російську національність.
Григор Тютюнник «Три зозулі з поклоном»	<i>Антропоніми: Карпо Ярквий, Марфа Яркова, Михайло, Софія, дядько Лев. Топоніми: Сибір.</i>		Антропоніми Михайло, Софія виконують образну й символічну функції: Михайло давньоєврейською означає «рівний Богові» [Власні імена людей: слов.-довід. / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. 3-тє вид., випр. Київ: Наук. думка, 2005, с. 79], у творі герой справді для кожної із жінок був усім, особливо для Марфи, з якою був сильний

			<p>духовний зв'язок; Софія з грецької означає мудрість, що дійсно підходить героїні, яка зображена терплячою, розважливою, мудрою жінкою.</p> <p>Топонім <i>Сибір</i> розкриває репресивну систему Радянського Союзу. Сибір – місце заслання мільйонів українців, зокрема й батька головного героя.</p>
<p>Ліна Костенко «Маруся Чурай»</p>	<p>Антропоніми: <i>Маруся Чурай</i> (Чураївна), <i>Грицько Бобренко</i>, <i>Галя Вишняківна</i>, <i>Іван Іскра</i>, <i>Мартин Пушкар</i>, <i>Семен Горбань</i>, <i>Бобренчиха</i>, <i>Гордій Чурай</i>, <i>Чураїха</i>, <i>Параска Демиха</i>, <i>Лесько Черкес</i>, <i>Семен Капканчик</i>, <i>Богдан Хмельницький</i>, <i>Байда Вишневецький</i>.</p> <p>Топоніми: Ойконіми: <i>Полтава</i>, <i>Київ</i>. Гідронім: <i>Ворскла</i>.</p> <p>Ідеоніми: назви релігійних свят: <i>на Маковея</i>, <i>на Варвари</i>, <i>на Дмитра</i>, <i>на Купала</i>, <i>Спас</i>, <i>Страсть</i>. Назви пісень: <i>«Засвіт встали козаченьки...»</i>, <i>«Котра дівчина чорні брови має...»</i>, <i>«Повій, вітре, буйнесенький...»</i>, <i>«Ой не ходи, Грицю...»</i>.</p>	<p>Антропонім <i>Маруся Чурай</i> виконує дейктичну (прототипом є поетеса-піснярка, яка, за легендою, жила в XVII ст.) та символічну функції. Наприклад, навіть сама героїня асоціює себе із піснею.</p> <p>Антропоніми <i>Хмельницький</i>, <i>Вишневецький</i> виконують дейктичну функцію: дають пряму вказівку на реальних історичних осіб.</p> <p>Антропонім <i>Гордій</i> виконує символічну функцію, сама авторка пояснює ім'я героя: <i>«Він гордим був, Гордієм він і звався»</i>, хоча початкове значення імені не пов'язане зі словом <i>«гордий»</i>.</p>	<p>Топонім <i>Полтава</i> виконує не тільки хронотопну, а й образну функцію – виступає персоніфікованим образом (<i>«А як тоді співатиме Полтава...»</i>, <i>«На сто думок замислена Полтава...»</i>, <i>«Мовчить Полтава...»</i>, <i>«Стара Полтава, як стара чаклунка, іде із клунком...»</i>). Героїня навіть звертається до свого міста: <i>«Мовчи, Полтаво»</i>, <i>«Терпи, Полтаво»</i>.</p> <p>Антропоніми історичних осіб виконують жанрову функції: це історичний роман у віршах, тому імена гетьманів підкреслюють колорит зображеної епохи.</p> <p>Ідеоніми (назви пісень) виконують сюжетну (емоційно підсилюють окремі епізоди твору) та образну (характеризують образ головної героїні) функції; назви релігійних свят виконують хронотопну функцію, вказуючи на час подій.</p>

Додаток В

Плани-конспекти уроків з вивчення власних назв персонажів динамічного типу

План-конспект уроку, присвяченого вивченню комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля» в 10 класі

Тема. Між Борулею і Берулею: невдалий крок від селянства до дворянства головного героя комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля»

Мета. Навчальна – навчити старшокласників аналізувати образ головного героя комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля» за розвитком сюжету, визначити зміни, які відбуваються з ним, поглиблено дослідити його статусні ролі та ціннісно-цільову програму, спрямовану на набуття вищого соціального статусу, окреслити роль різних форм прізвища (*Боруля – Беруля*) у відображенні двоїстої сутності персонажа, його статусно-рольових функцій.

Розвивальна – розвивати вміння учнів аналізувати персонажів, що мають психологічне роздвоєння, визначати роль найменування героя у відображенні його внутрішніх прагнень та соціального статусу, використовувати власну назву як спрямування у вивченні образу.

Виховна – виховувати в дітей почуття власної гідності та поваги до людей незалежно від їхнього соціального статусу.

Тип уроку. Урок засвоєння нових знань, формування вмінь та навичок.

Вид уроку. Урок пообразного аналізу літературного твору.

Підвид. Урок статусно-рольової характеристики персонажа з поглибленим аналізом його власної назви.

План-схема уроку

I. Підготовка до сприймання нового навчального матеріалу.

НС₁. Актуалізація опорних знань.

МС₁. Обговорення статусних ролей персонажів літературного твору.

Бесіда.

<p>- Як Ви розумієте поняття <i>статусна роль персонажа</i>?</p> <p>- Пригадайте вже вивчені Вами художні твори з української літератури та визначте, які статусні ролі виконують у них літературні герої.</p> <p>МС₁. Визначення статусних ролей головного героя комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля».</p> <p>Бесіда.</p> <p>- Які статусні (вікові, гендерні, родинні, професійні, соціальні та національні) ролі виконує головний герой комедії «Мартин Боруля»?</p> <p>- Яка статусна роль є особливо цінною для сьогоденного дослідження образу Мартина Борулі? Чому?</p> <p>НС₂. Оголошення теми та мети уроку.</p>	
II. Сприймання та осмислення нового навчального матеріалу.	
НС₁. Дослідження образу Борулі як шляхтича.	НС₂. Дослідження образу Берулі як селянина.
<p>МС₁. Визначення художньої ролі прізвища Боруля.</p> <p>Бесіда.</p> <p>- Про яку статусну роль свідчить найменування <i>Боруля</i>?</p> <p>- Як герой ставиться до свого прізвища?</p>	<p>МС₁. Пояснення текстуальної ролі прізвища Беруля.</p> <p>Бесіда.</p> <p>- Де і як в тексті комедії фігурує прізвище <i>Беруля</i>?</p> <p>- З якою метою, на Вашу думку, цей варіант власного найменування героя використовує автор?</p> <p>- На яку статусну (соціальну) роль указує прізвище <i>Беруля</i>?</p> <p>- Яке ставлення самого персонажа до цієї назви?</p>
МС₂. Визначення селянської господарності героя.	МС₂. Пояснення причин появи бажання відновити дворянство.

<p>Самостійна робота з тестом.</p> <p>Завдання: використовуючи текст комедії, доведіть або спростуйте думку про те, що Мартин хороший хазяїн, який розуміється на веденні господарства.</p>	<p>Бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Чому Мартин хоче відновити втрачене дворянство? - Що стає поштовхом до змін героя?
<p>МС₃. Оцінка необізнаності персонажа у дворянських звичаях.</p> <p>МС₄. Акцентування незручності (дискомфорту) героя від дворянського способу життя.</p>	<p>МС₃. Спостереження за «дворянськими порядками» в сім'ї.</p> <p>МС₄. Оцінка роздумів та поведінки героя в аспекті здобуття чиновницької посади для сина.</p> <p>МС₅. Дослідження особливостей пошуку батьком «благородного» нареченого для дочки.</p> <p>Бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Визначте, які «дворянські порядки» заводить Мартин удома. - Чи підтримує героя сім'я? - Чому навчає Мартин сина Степана? - Як бажання батька стати дворянином впливає на дочку Марисю? - Як Ви оцінюєте поведінку засліпленого нав'язливою ідеєю Мартина у ставленні до своїх дітей? - Що думає про дворянські звичаї Мартин Боруля, а як ставиться до дворянського способу життя Боруля? - Як Ви вважаєте, чому герой відчуває дискомфорт від дворянського способу життя?
<p>МС₅. Аналіз факту відмови у дворянстві, спалення документів, що нібито підтверджують шляхетське походження.</p>	

<p>Бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Що стало причиною відмови у визнанні дворянства? - Як реагує на це Мартин? - Хто, на Вашу думку, спалює документи: <i>Боруля</i> чи <i>Беруля</i>? Чому? 	
<p>III. Узагальнення та систематизація набутих знань, умінь та навичок.</p> <p>НС1. Узагальнення результатів, які одержав Мартин Боруля (Беруля) в процесі реалізації своєї життєвої мети, визначення моралі, яка впливає зі змісту твору. Оцінка художнього значення двох форм одного прізвища.</p> <p>Евристична бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Чому, на Вашу думку, герой так і не досягає бажаного? - Чому може навчати поведінка Борулі? <p><u>Письмове завдання для учнів (виконати на окремому аркуші паперу)</u></p> <p>Поміркуйте та опишіть роль двох форм одного прізвища у статусно-рольовій характеристиці Мартина, у вираженні прагнень героя.</p>	
<p>IV. Підсумки уроку. Повідомлення домашнього завдання.</p>	

План-конспект уроку, присвяченого вивченню роману

Валер'яна Підмогильного «Місто» в 11 класі

Тема. Від Степана до Стефана: еволюція головного героя в романі Валер'яна Підмогильного «Місто»

Мета. Навчальна – проаналізувати образ головного героя роману В. Підмогильного «Місто» відповідно до змін, яких зазнає персонаж протягом розвитку сюжету, простежити психологічну та статусну еволюцію з урахуванням модифікації імені Степана (Стефана) Радченка.

Розвивальна – розвивати вміння одинадцятикласників характеризувати образ літературного героя в його розвитку та з урахуванням подвійного найменування,

виділяти зміни, пов'язані із новою особою назвою, яку отримує персонаж, визначати роль оніма в процесі творення динамічного образу.

Виховна – виховувати вміння гідно презентувати себе в суспільстві, порядність у діях та вчинках.

Тип уроку. Урок засвоєння нових знань, формування вмінь і навичок.

Вид уроку. Урок пообразного аналізу літературного твору.

Підвид. Урок характеристики персонажа за розвитком сюжету з використанням його власної назви.

План-схема уроку

I. Підготовка до сприймання нового навчального матеріалу.

НС₁. Актуалізація опорних знань.

МС₁. Визначення та обговорення понять *динамічний (змінний) персонаж, еволюція/деградація героя*.

Бесіда.

- Що Ви розумієте під поняттям *динаміка*?
- Якого персонажа можна назвати динамічним? Наведіть приклади із попередньо вивчених творів. (**Орієнтовна відповідь учнів:** Лаврін та Мелашка («Кайдашева сім'я»), Чіпка («Хіба режуть воли, як ясла повні?»), Мартин Боруля («Мартин Боруля»), Лукаш («Лісова пісня»)).
- Що означають слова *еволюція* та *деградація*? Які з відомих вам героїв еволюціонують, а які – деградують? Наведіть приклади для підтвердження своєї позиції.

МС₂. Постановка проблемного завдання.

Слово вчителя. Сьогодні ми спробуємо виокремити основні зміни (сформуємо їх список), які відбуваються з головним героєм роману «Місто» протягом сюжету, а також дамо відповідь на питання:

- Чому головного героя роману «Місто» можна назвати динамічним персонажем?

НС₂. Оголошення теми та мети уроку.

II. Сприймання та осмислення нового навчального матеріалу.	
НС₁. Дослідження образу Степана як сільського хлопця, чужинця в місті.	НС₂. Дослідження образу Стефана як «завойовника» міста.
МС₁. Осмислення особливостей імені Степан та його художньої ролі.	МС₁. Обговорення причин виникнення іменного варіанту Стефан, дослідження художніх точок, де воно з'являється в романі.
Самостійна робота.	
Настановча лекція:	
<ul style="list-style-type: none"> - за словником-довідником власних назв дослідіть походження, значення та можливі варіанти імені Степан; - поясніть, чи має це вплив на образ носія цього найменування; - використовуючи текст роману, знайдіть епізод, у якому герой виявляє бажання змінити ім'я; - за текстом з'ясуйте, яким був Радченко до і після того, як вигадав собі літературний псевдонім; - дайте оцінку герою та його імені на основі своїх спостережень; - зробіть висновок про еволюцію чи деградацію образу з усвідомленням зміни власної назви. 	
МС₂. Визначення первинної мети героя: навчання, повернення додому, розвиток села	МС₂. Осмислення ціннісно-цільових змін, які відбулися під час перебування в Києві: літературна творчість, бажання стати «своїм» у місті, одержувати задоволення від життя.
МС₃. Окреслення ворожого ставлення героя до міста.	МС₃. Дослідження спроб героя підкорити місто.
Бесіда.	
<ul style="list-style-type: none"> - Із яким настроєм Степан вирушив до міста? - Яка мета перебування героя в Києві? 	Бесіда.
	<ul style="list-style-type: none"> - Чи змінюється мета героя? Що

<p>- Із чого починається знайомство хлопця з містом?</p> <p>- Як ставиться Степан до великого міста, у якому змушений жити на період навчання? Знайдіть цитати, які найкраще характеризують душевний стан хлопця, викликаний враженнями від міста.</p> <p>- Чи комфортно герою на новій території?</p>	<p>тепер є цінним для хлопця, які його цілі?</p> <p>- Коли Степан замислюється про підкорення міста?</p> <p>- Що означає для персонажа підкорити місто? Як він бачить це?</p>
<p>МС4. Визначення соціальної ролі студента.</p> <p>МС5. Характеристика житла (хлів Гнідих).</p> <p>МС6. Оцінка одягу (сільський, старий, зношений).</p> <p style="text-align: center;">Самостійна робота з текстом роману.</p> <p>Завдання: доберіть цитати для:</p> <ul style="list-style-type: none"> - характеристики першого житла героя в місті; - опису місця проживання Стефана-письменника; - демонстрації одягу персонажа протягом його перебування в місті. <p style="text-align: center;">Евристична бесіда на основі дібраного цитатного матеріалу.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Від чого залежить зміна місця проживання та одягу героя? - Чи впливають зовнішні зміни на внутрішні перетворення персонажа? - Чи пов'язане переінакшення імені з проаналізованими змінами? 	<p>МС4. Аналіз соціальної ролі письменника.</p> <p>МС5. Оцінка житла (власна кімната, власна квартира).</p> <p>МС5. Аналіз одягу (новий костюм, пальто, капелюх, краватка та ін.).</p>
<p>МС7. Оцінка дружби з Левком.</p> <p>Бесіда.</p> <p>- <i>Хто такий Левко?</i></p>	<p>МС7. Пояснення особливостей дружби з Вигорським.</p> <p>Бесіда.</p>

<p>- Поясніть цитату «Путь Левкова – це його путь». Яку роль відіграє Левко на цьому етапі перебування Степана в місті?</p>	<p>- Чому Стефан спілкується з поетом Вигорським?</p> <p>- Яка його життєва філософія, і який вплив вона має на Стефана?</p> <p>- Яка роль Вигорського у становлення Стефана-письменника?</p>
<p>Евристична бесіда.</p>	
<p>- Хто (земляк Левко чи представник міста Вигорський) мав більший вплив на головного героя?</p> <p>- Чому, на Вашу думку, персонаж узагалі піддається впливу?</p>	
<p>МС₈. Характеристика стосунків із землячкою Надійкою та дружиною Гнідого Мусінькою (Тамарою Василівною).</p> <p>Бесіда.</p> <p>- Хто така Надійка?</p> <p>- Як статус студента впливає на стосунки героя з Надійкою?</p> <p>- Як захоплення літературою позначається на стосунках із дівчиною?</p> <p>- До чого призводить роман із Мусінькою?</p> <p>- Що спільного, на Ваш погляд, між Надійкою та Мусінькою як жінок Степана?</p>	<p>МС₈. Вивчення стосунків із міщанкою Зоською та незалежною жінкою Ритою.</p> <p>Бесіда.</p> <p>- Як виявляє себе Стефан у стосунках із Зоською? Чи можна сказати, що Зоська – жертва Стефана на шляху до освоєння міста?</p> <p>- Яку роль зіграла Рита в житті Стефана? Як ви вважаєте, чи використав герой її так само, як інших жінок?</p> <p>- Що спільного, на Ваш погляд, між Зоською та Ритою як жінками Стефана?</p>
<p>Евристична бесіда.</p>	
<p>- Що означає жінка для Степана, а що – для Стефана?</p> <p>- Чи не є це лише одним із засобів для досягнення мети?</p>	

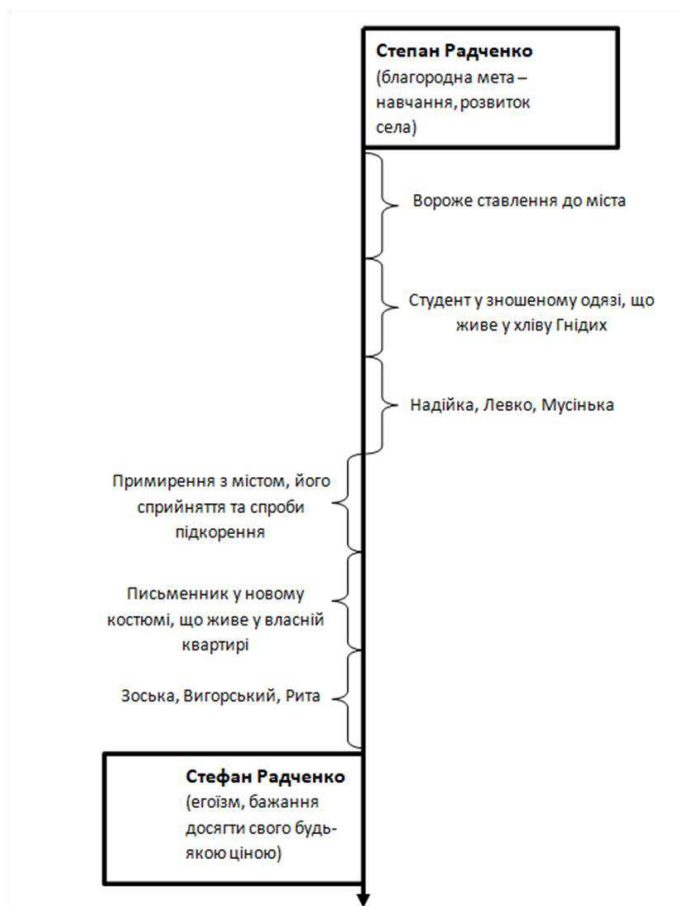

- Чи здатний, на Вашу думку, герой (із будь-яким із найменувань) на високі почуття?

III. Узагальнення та систематизація набутих знань, умінь та навичок.

НС1. Узагальнення внутрішньої трансформації героя від високих благородних цілей до появи в ньому егоїзму, бажання задовольняти тілесні, творчі та статусні пріоритети. Оцінка ролі найменувань персонажа в зображенні названих процесів.

Зображення вертикальної прямої з проявами змін Степана Радченка на різних сюжетних відрізках для зображення моральної деградації образу-персонажа.

IV. Підсумки уроку. Повідомлення домашнього завдання.

Письмове завдання для учнів (виконати на окремому аркуші паперу): Письмово узагальніть, як зміна імен головного героя впливає на зміни в його житті протягом сюжету роману?

План-конспект уроку, присвяченого вивченню трагікомедії

Миколи Куліша «Мина Мазайло» в 11 класі

Тема. «Однині я – Мина Мазенін»: утеча головного героя від свого українства в трагікомедії Миколи Куліша «Мина Мазайло»

Мета. Навчальна – розкрити роль зміни прізвища у зв'язках із трансформацією, якої зазнає головний герой трагікомедії М. Куліша «Мина Мазайло», простежити динамічність образу на основі його ціннісно-цільової програми та з урахуванням набуття нового національного статусу, окреслити риси, властиві для Мина Мазайла та Мина Мазеніна, пояснити вплив власного найменування на художню концепцію героя з внутрішнім розколом.

Розвивальна – розвивати вміння одинадцятикласників визначати роль художнього оніма в процесі аналізу образу, описувати зміни в житті персонажа, зокрема перехід в інший національний статус, використовуючи модифіковану особову назву.

Виховна – виховувати в учнів повагу до власної мови, негативне ставлення до манкуртства як психологічного явища в Україні.

Тип уроку. Урок застосування нових знань, застосування вмінь і навичок.

Вид уроку. Урок пообразного аналізу літературного твору.

Підвид. Урок осмислення ціннісних та цільових пріоритетів персонажа з використанням його власної назви.

План-схема уроку

I. Підготовка до сприймання нового навчального матеріалу.

НС₁. Актуалізація опорних знань.

МС₁. Пояснення та обговорення поняття «ціннісно-цільова система людини».

Бесіда.

- Поясніть зміст понять *ціль*, *цінність*.
- Які цілі Ви коли-небудь ставили перед собою? Чи завжди вдалося досягнути задуманого результату?

<p>МС₂. Пригадування основних життєвих цінностей та цілей головного героя комедії «Мартин Боруля».</p> <p>Бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Які цілі ставить перед собою Мина Мазайло? - Які життєві цінності сповідує герой? <p>НС₂. Оголошення теми та мети уроку.</p>	
<p>II. Сприймання та осмислення нового навчального матеріалу.</p>	
<p>НС₁. Дослідження образу Мيني Мазайло-Квач – харківського службовця.</p>	<p>НС₂. Дослідження образу Мيني Мазеніна – противника українізації.</p>
<p>МС₁. Окреслення особливостей прізвища Мазайло-Квач.</p> <p>Бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Яке походження прізвища Мазайло-Квач? - На що вказує цей варіант прізвища? - Хто з героїв твору наполягає на цьому? - У яких сюжетних моментах герой проявляє себе як звичайний службовець Мазайло-Квач? Проілюструйте цитатами з тексту. 	<p>МС₁. Обговорення художніх особливостей прізвища Мазенін.</p> <p>Бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Яке походження прізвища Мазенін? - На що вказує цей варіант прізвища? - У яких сюжетних моментах герой проявляє себе як противник українізації Мазенін? Проілюструйте цитатами із тексту.
<p>МС₂. Визначення національного статусу героя (українець за походженням).</p>	<p>МС₂. Пояснення малоросійського світогляду Мيني, внутрішнього дискомфорту від належності до українства.</p> <p style="text-align: center;">Бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ким є головний герой за національністю?

<ul style="list-style-type: none"> - З якого роду походить Мина Мазайло? - Яке ставлення Мيني до всього українського? Чому герой відчуває дискомфорт від належності до українства? - Як це проявляється в поведінці Мيني? Використайте цитатний матеріал. - Який тип українця втілено в образі головного героя? 	
<p>МС3. Оцінка прізвища Мазайло як причини життєвих негараздів.</p> <p>Бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Чому персонаж вважає прізвище Мазайло причиною всіх своїх життєвих негараздів? - Наведіть приклади ситуацій (процитуйте їх за можливості), у яких прізвище стало перешкодою для героя. 	<p>МС3. Аналіз мети змінити прізвище, яка визначає наскрізну дію героя.</p> <p>Бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Чому в Мيني виникає бажання змінити прізвище? - Чи підтримує героя хтось на шляху до досягнення його мети?
<p>МС4. Аналіз епізоду «зустріч з предками».</p> <p>Бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Яка роль епізоду «зустріч Мيني з предками»? - Як ця «зустріч» впливає на Мину? - Яка роль власної назви в цьому фрагменті? 	<p>МС4. Аналіз сцени «приміряння» нового прізвища.</p> <p>Бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Яке нове прізвище обирають герої? - Прочитуйте сцену «приміряння» нового найменування. - Яка роль цього епізоду? - Яка роль власної назви в цьому фрагменті?
<p>МС5. Спостереження за нездатністю опанувати російську вимову під час заняття з учителькою «правильних проізношень».</p> <p>Бесіда.</p>	<p>МС5. Дослідження конфлікту із сином («через труп переступлю»).</p> <p>Бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Чому прізвище стає причиною конфлікту між Миною та його сином

<p>- Із ким і навіщо Мина вирішив вивчати російську мову?</p> <p>- Чи здібним учнем виявився Мазайло?</p> <p>- Чому герою не вдавалося опанувати іншу мову? Про що, на Вашу думку, це свідчить?</p>	<p>Мокієм?</p> <p>- Як реагує Мина на опір сина в питанні зміни прізвища? Доведіть цитатою із трагікомедії.</p>
	<p>МС₆. Оцінка факту звільнення з посади за опір українізації.</p> <p>Бесіда.</p> <p>- До яких наслідків призвело бажання Мина змінити прізвище та намагання відмежувати себе від усього українського?</p> <p>- Яке прізвище зрештою отримує герой? Чому, на Вашу думку, персонаж не досягає бажаного? Як можна пояснити крах його ідеї?</p>
<p>III. Узагальнення та систематизація набутих знань, умінь та навичок.</p> <p>НС₁. Узагальнення погляду автора на малоросійство як рису характеру, Мина Мазайла. Оцінка ролі подвійного називання героя в зображенні цього явища.</p> <p>Узагальнювальна бесіда.</p> <p>- Яка роль подвійного називання у процесі зречення героєм свого національного характеру?</p> <p>- Дайте цілісну оцінку образу героя та його власній назві на фоні змін, яких вони зазнали.</p> <p><u>Письмове завдання для учнів (виконати на окремому аркуші паперу)</u></p> <p>- Опишіть, як пов'язані зміни ціннісних та цільових пріоритетів Мина із</p>	

трансформацією його прізвища?

IV. Підсумки уроку. Повідомлення домашнього завдання.

План-конспект уроку, присвяченого вивченню кіноповісті

Олександра Довженка «Зачарована Десна» в 11 класі

Тема. Малий Сашко і зрілий Олександр Петрович: двоплановість образу головного героя в кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна».

Мета. Навчальна – визначити ім'я головного героя кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна» як засіб, що забезпечує двоплановість зображення у тексті, окреслити погляд дитини та дорослої людини на світ, здійснити відповідні порівняння.

Розвивальна – розвивати вміння визначати роль кожного з варіантів власної назви в процесі творення літературного героя та забезпечення світоглядної двовимірності художньої картини світу, аналізувати вікові вияви персонажа, використовуючи різні назви його імені.

Виховна – виховувати любов до рідного краю, працелюбність, повагу до сімейних цінностей, формувати розуміння феномену людини, що піддається віковим змінам.

Тип уроку. Урок засвоєння нових знань, формування вмінь і навичок.

Вид уроку. Урок пообразного аналізу літературного твору.

Підвид. Урок статусно-рольової характеристики персонажа із залученням його власної назви.

План-схема уроку

I. Підготовка до сприймання нового навчального матеріалу.

НС₁. Актуалізація опорних знань.

МС₁. Обговорення можливих статусних ролей персонажів літературного твору.

Бесіда.

- Пригадайте, що таке статусна роль літературного героя?

- Поміркуйте, які статусні ролі можуть виконувати герої літературних творів. Наведіть приклади.

МС₂. Визначення основних статусних ролей, які виконує головний герой кіноповісті «Зачарована Десна».

Бесіда.

- Які статусні ролі виконує головний герой кіноповісті «Зачарована Десна» протягом усього твору?

НС₂. Оголошення теми та мети уроку.

II. Сприймання та осмислення нового навчального матеріалу.

НС₁. Дослідження образу Сашка як семирічної дитини.

НС₂. Дослідження образу Олександра Петровича як дорослого письменника.

МС₁. Виявлення особливостей дитячої форми Сашко від імені Олександр.

МС₁. Обговорення іменної форми Олександр Петрович як способу презентації дорослої людини.

Слово вчителя (інформація про автобіографічність кіноповісті).

Орієнтовна інформація для вчителя. У своєму «Щоденнику» 1942 року Олександр Довженко писав: «А вчора, пишучи спогади про дитинство, про хату, про діда, про сінокіс, один собі у маленькій кімнатоньці сміявся і плакав. Боже мій, скільки ж прекрасного і доброго було в моєму житті, що ніколи-ніколи вже не повернеться! Скільки краси на Десні, на сінокоші і скрізь – усюди, куди тільки не гляне моє душевно око...». «Зачаровану Десну» часто розглядають у контексті такого авторитетного у світовій літературі жанрового різновиду, як «автобіографія про дитинство». Але в розповідь про дитячі роки вплетено багато інших, зовнішніх щодо цієї хронологічної позиції, мотивів. Перша редакція була завершена 1948-го. В один із найскладніших періодів у житті Олександра Довженка, у розпал шельмування за «націоналістичні помилки» в «Україні в огні», робота над автобіографією виконувала ціллю, автопсихоаналітичну функцію.

Сам Довженко згадував: «Народився я 30 серпня 1894 року на околиці невеликого повітового містечка Сосниці на Чернігівщині, що звалось В'юнище, в родині хлібороба Петра Семеновича Довженка, який належав до козацького, як на ті часи, стану. Батьки були неписьменні. Неписьменні були батько, мати, баба й прабаба. Дід був письменний, і йому батько не міг простити своєї темноти. Дітей мали багато – чотирнадцять –

перемінний склад, з якого залишилося двоє: я й сестра (нині лікар). Решта померли в різний час, майже всі не досягнувши працездатного віку. І коли я зараз пригадую своє дитинство і свою хату, і завжди, коли б я їх не згадав, в моїй уяві – плач і похорон. Друге, що в моєму дитинстві було вирішальним для характеру моєї творчості, це любов до природи, правильне відчуття краси природи. У нас була казкова сіножать на Десні. До самого кінця життя вона залишиться в моїй пам'яті як найкрасивіше місце на всій землі. З нею в мене зв'язані і перше рибальство, і ягоди, і гриби, і перші мозолі на дитячих руках, бо ми не були дачниками. Учився я в Сосницькій початковій, а потім у вищій початковій школі. Навчання давалося мені легко. Я був те, що зветься тепер відмінником; це мене часто-густо бентежило. В дитинстві у мене був певний нахил до споглядальності. Я був дуже мрійливим хлопчиком. Мрійливість і уявами були такими сильними, що іноді життя, здавалося, існувало в двох аспектах, які змагалися між собою, – реальному і уявному, що, проте, здавався нібито здійсненим. У мене не було пристрасті до чогось одного певного. Мені здавалося, що я все можу, що все легко, і мені хотілося бути різним, хотілося начебто розділитися на кілька частин і жити в багатьох життях, професіях, країнах і навіть видах. (Джерела: Констанкевич І. «Зачарована Десна» як компендіум автобіографічних мотивів прози Олександра Довженка. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство. 2014. № 9. С. 73-77. О. Довженко, Автобіографія, 1939 р. URL: <https://web.archive.org/web/20070428105915/http://www.refineua.com.ru/pageid-4723-1.html>).

Бесіда.

- Поясніть, які вікові ролі виконує головний герой твору.
- Яке ім'я має герой в епізодах, у яких він виконує роль дитини?
- Назвіть іменну форму, яка презентує героя як дорослого чоловіка? Чи наявна вона у творі?
- У яких епізодах наявний образ Олександра Петровича? Чому, на Ваш погляд, автор не вживає дорослого варіанту імені головного героя?

МС ₂ . Аналіз найівищих вражень від світу.	МС ₂ . Осмислення філософських роздумів про рідне село.
МС ₃ . Дослідження любові до тварин, природи, музики.	МС ₃ . Спостереження за уславленням краси тяжкої
МС ₄ . Оцінка дитячого розуміння	хліборобської праці.

<p>святості/гріховності, приємного/неприємного.</p> <p>Самостійна робота з текстом.</p> <p>- Прокоментуйте, покликаючись на текст кіноповісті, коло захоплень малого Сашка. Як він ставиться до природи? Що любить найбільше?</p> <p>- Як Сашко розуміє поняття святості та гріха? Знайдіть і зачитайте відповідні уривки.</p> <p>- Чому в усіх цих епізодах героєм є мала дитина, а відповідно фігурує ім'я Сашко?</p> <p>Продовжіть ряд: ім'я Сашко асоціюється в кіноповісті з дитинством, наївністю...</p>	<p>Самостійна робота з текстом.</p> <p>- Покликаючись на текст кіноповісті, прокоментуйте спогади та роздуми Олександра Петровича про село, у якому пройшло його дитинство?</p> <p>- Знайдіть та зачитайте уривки, у яких змальовано сільську працю. Поміркуйте, як зрілий герой-автор ставиться до описаного?</p> <p>Продовжіть ряд: власна назва Олександр Петрович асоціюється в кіноповісті зі зрілістю, досвідом...</p>
<p>МС5. Оцінка дитячого погляду на членів своєї родини.</p> <p>Бесіда.</p> <p>- Які родинні ролі виконує головний герой?</p> <p>- Які стосунки в малого Сашка з членами своєї сім'ї?</p> <p>- Як відгукується про близьких дорослий герой?</p> <p>- Чи залежить і чи змінюється ставлення головного героя до членів своєї родини від його вікової зміни?</p>	<p>МС4. Оцінка дорослого погляду на членів своєї родини, піднесення сімейних цінностей.</p>
	<p>МС5. Аналіз діалогу з Десною.</p> <p>Бесіда.</p> <p>- Яка з художніх іпостасей головного героя (дитина чи дорослий)</p>

	<p>розмовляє з Десною у творі?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Про що ця розмова? <p>Евристична бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Чому саме зрілий герой висловлює цю подяку? - Чи міг би малий Сашко сказати ці слова? - Як вікові перетворення героя та зміна його найменування впливають на ставлення до Десни?
<p>III. Узагальнення та систематизація набутих знань, умінь та навичок.</p> <p>НС₁. Узагальнення відмінностей між дитячим та дорослим поглядом людини на світ. Оцінка ролі форм імені героя в презентації двох вимірів світобачення.</p> <p>Евристична бесіда.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Які відмінності між дитячим та дорослим поглядом людини на світ спостерігаємо в кіноповісті? - Для чого, на Вашу думку, автор вдається до змалювання подій, використовуючи саме вікову зміну? <p><u>Письмове завдання для учнів (виконати на окремому аркуші паперу)</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - Як впливає на форму власного найменування головного героя його погляд на світ? 	
<p>IV. Підсумки уроку. Повідомлення домашнього завдання.</p>	

Додаток Г

Плани-конспекти уроків для вивчення власних назв як позначень ціннісно-цільових пріоритетів персонажів

План-конспект уроку, присвяченого вивченню поеми Івана Франка «Мойсей» в 10 класі

Тема. «Із неволі в Міцраїм» – «О межу к Палестині»: головний герой поеми Івана Франка «Мойсей» на шляху до національної мети

Мета. Навчальна – виділити основні топонімічні назви, що позначають висхідну точку та кінцеву мету історичного шляху народу, пояснити їх зміст; за допомогою цих назв розкрити внутрішні пріоритети головного героя поеми І. Франка; проаналізувати образ провідника, враховуючи взаємозв'язок між його цілями й хронотопами, позначеними словами *Міцраїм* та *Палестина*; пояснити роль топонімів у розгортанні сюжету твору.

Розвивальна – розвивати вміння встановлювати зв'язок між топонімом і ціннісно-цільовою програмою персонажа; удосконалювати навички давати узагальнену оцінку власній географічній назві як засобу характеристики героя в художньому творі.

Виховна – виховувати відданість власним ідеям та переконанням, віру у свої сили.

Тип уроку. Урок засвоєння нових знань, формування вмінь і навичок.

Вид уроку. Урок пообразного аналізу літературного твору.

Підвид. Урок осмислення ціннісних та цільових пріоритетів персонажів із залученням топонімічних назв.

План-схема уроку

I. Підготовка до сприймання нового навчального матеріалу.

НС₁. Актуалізація опорних знань.

МС₁. Обговорення понять *цінність*, *мета*.

Бесіда.

- Поясніть своє розуміння понять *мета, цінність*.
- З'ясуйте визначення цих лексем за словником. Порівняйте значення, яке назвали ви, та словникове.

МС₂. Визначення біблійної основи образу Мойсея. Вхідження в ціннісно-цільову систему головного героя поеми.

Слово вчителя. *Біблійна легенда про Мойсея та її інтерпретація в поемі Івана Франка.*

Орієнтовний матеріал для вчителя: *Пропоную пригадати вже відому вам із 9 класу біблійну Легенду про Мойсея. За основу поеми І. Франко обирає біблійну легенду про єврейського пророка Мойсея, що підтверджує такими словами: «Моя поема основана майже на біблійних темах, отже, що ж природніше для кожного критика, як пошукати тих джерел у Біблії і порівняти їх із тим, що я зробив із них». Франко не переспівує біблійної історії, а використовує лише один її фрагмент: вперше Мойсея зобразив Франко у своїй поемі вже наприкінці виснажливої подорожі, коли у людей зростає недовіра до самої мети подорожі і підбурені Авіроном і Датаном ізраїльтяни висловлюють Мойсеєві недовіру, здійснюють заколот. Мойсей, натхненний вірою в Бога і його повелінням, не зрікається своєї ролі поводиря й вождя.*

Порівняно із біблійною легендою, Франко змінює розміщення образів у творі, їх ідейне навантаження, композиційну роль. У Біблії Мойсей – це посередник між іудеями і Богом, виконавець волі Ієгови. Останній вершить долю Ізраїлю, а тому висунений у біблійному тексті на передній план. У «Мойсеї» поет співає про бога Ієгову, що послав пророка для проповідництва народів гебреїв. Лише Мойсей дає йому життя, чинить його волю святу. Бог тут як персоніфікація якогось внутрішнього наказу, ества, що прямо змушує людину віддатися якійсь справі, одним словом, щось схоже на генія людини. Той Бог Ієгова – це сумління самого Мойсея. І людина мусить покорятися тому своєму Богові, бо інакше його чекатиме дуже страшна помста, така, яка стрічає людину за зраду власних ідеалів (Джерела: Капран С. Біблія у творчості І. Франка. Українське релігієзнавство. 2006. № 39. С. 67-73. Інтернет-ресурс: <https://www.ukrlib.com.ua/tvory/printit.php?tid=9556>).

Евристична бесіда.

- Які цінності є пріоритетними для Мойсея?
- У чому Мойсей убачає свою життєву мету?
- Які цінності сповідує народ ізраїльтян?

- Чи однакові цілі ставлять перед собою народ та його ватажок?

НС₂. Оголошення теми та мети уроку.

II. Сприймання та осмислення нового навчального матеріалу.

НС₁. Окреслення тривоги Мойсея за народ та віри в його відродження.

Робота з прологом до поеми.

Пригадайте або зачитайте фрагменти поеми, у яких Мойсей відчуває тривогу за долю свого народу? Доведіть, використовуючи цитати, що ватажок вірить у світле й щасливе майбутнє ізраїльтян.

НС₂. Оцінка бажання звільнити ізраїльтян із єгипетського рабства (топонім *Міцраїм*).

Самостійна робота.

1. Використовуючи інтернет-ресурси та матеріали Біблії, з'ясуйте первинне значення власної географічної назви *Міцраїм*.

2. Виділіть у художньому тексті цитати, у яких фігурує цей топонім.

3. Зробіть висновок про значення назви *Міцраїм* в діяльності головного героя та ізраїльтян.

4. Створіть таблицю для порівняння словникового значення топоніма зі змістом, який у нього вкладають герої поеми.

Матеріал для вчителя:

<p>Єгипет, офіційна назва Арабська Республіка</p> <p>Єгипет – держава на Близькому Сході.</p> <p>Займає пн.-сх. Частину Африки та Синай.</p> <p>Міцраїм у перекладі з івриту – Єгипет.</p>	<p>Рабство, неволя:</p> <p><i>«Із неволі в Міцраїм свій люд// Вирвав він, наче буря...».</i></p>
--	--

НС₃. Спостереження за історичним шляхом народу на чолі з Мойсеєм у напрямку Палестини як ключової мети для гебреїв.

Самостійна робота.

1. Використовуючи онлайн-видання «Української Радянської Енциклопедії», з'ясуйте первинне значення власної географічної назви *Палестина*.

2. Виділіть у художньому тексті цитати, у яких фігурує цей топонім.

3. Зробіть висновок про значення назви *Палестина* в житті головного героя та його народу. Порівняйте, чи однаковим є ставлення до Палестини як ключової мети з боку Мойсея та з боку гебреїв.

4. Продовжіть таблицю для порівняння словникового значення топоніма із значеннями, які в нього вкладають герої поеми.

Матеріал для вчителя:

<p>Палестина – історична область у Передній Азії на східному узбережжі Середземного моря.</p>	<p>Для Мойсея: «земля Обітована», свобода, воля, звільнення, визволення; для гебреїв: страх, невідомість, недовіра, сумніви: «<i>На їх погляд, се дурість, і гріх, // І руїна народу</i>».</p>
---	--

НС4. Аналіз факту сумнівів героя в можливості досягнути мету та його смерть.

Евристична бесіда.

- Чому народ не допомагає Мойсею досягти спільної мети?
- Проаналізуйте, як змінюються цінності народу. Як це характеризує гебреїв?
- Чому віра самого Мойсея у свою мету похитнулася?
- Як, на Вашу думку, можна пояснити смерть пророка?
- Чи завадила народу в досягненні мети смерть ватажка?

III. Узагальнення та систематизація набутих знань, умінь та навичок.

НС1. Узагальнення концептуальної ролі назв *Міцраїм* та *Палестина* в реалізації національної мети героїв поеми «Мойсей», розкодування їх текстуального значення.

Узагальнювальна бесіда.

- Яку роль відіграють назви *Міцраїм* та *Палестина* в процесі реалізації Мойсеєм та його народом національної мети?
- Поясніть, у чому різниця для героя між цими географічними назвами?

Письмове завдання для учнів (виконати на окремому аркуші паперу)

- Поміркуйте, що означають назви *Мицраїм* та *Палестина* для головного героя поеми «Мойсей»?
- Використовуючи дані створеної протягом уроку таблиці, узагальніть, які нові значення топоніми Міцраїм та Палестина здобули в поемі І. Франка?

IV. Підсумки уроку. Повідомлення домашнього завдання.

План-конспект уроку, присвяченого вивченню новели

Михайла Коцюбинського «Intermezzo» в 10 класі

Тема. Душевне зцілення на кононівських полях – бажання ліричного героя новели Михайла Коцюбинського «Intermezzo» (10 клас)

Мета. Навчальна – охарактеризувати образ ліричного героя на основі його зв'язку з природним середовищем села Кононівки, пояснити значення цієї назви в житті М. Коцюбинського та героя новели «Intermezzo»; дати оцінку художньому значенню географічної назви у творі.

Розвивальна – формувати навички роботи з образом-персонажем на основі його ціннісних та цільових орієнтирів, пояснювати роль назви-топоніма в окресленні внутрішніх прагнень літературного героя.

Виховна – виховувати любов до природи й мистецтва, здатність передавати власні враження про світ.

Тип уроку. Урок засвоєння нових знань, формування вмінь і навичок.

Вид уроку. Урок пообразного аналізу літературного твору.

Підвид. Урок осмислення ціннісних та цільових пріоритетів персонажів із залученням топонімічної назви.

План-схема уроку

I. Підготовка до сприймання нового навчального матеріалу.

НС₁. Актуалізація опорних знань.

МС₁. Обговорення понять *цінність*, *мета*.

Бесіда.

- Пригадайте визначення понять *мета, ціль, цінність*.
- Як пов'язані цінності людини з її цілями та методами їх досягнення?

НС₂. Оголошення теми та мети уроку.

II. Сприймання та осмислення нового навчального матеріалу.

НС₁. Визначення факту втоми ліричного героя.

Робота з твором.

Використовуючи текст новели, визначте, чому ліричний герой новели втомився.

НС₂. Аналіз бажання втечі з міста на кононівські поля.

Бесіда.

- Яке бажання переслідує героя на початку новели?
- Чому, на Вашу думку, персонаж для відпочинку обирає саме кононівські поля?

Розповідь вчителя. Історія дружби Михайла Коцюбинського та мецената Євгена Чикаленка.

Орієнтовний матеріал для вчителя: Узимку 1895 р. успішний аграрій із Херсонської губернії Євген Чикаленко познайомився з Михайлом Коцюбинським який навесні та влітку служив у філоксерній комісії у Бессарабії, а восени і взимку проживав в Одесі. Михайла Михайловича також прийняли до «Одеської Громади». Відтоді на довгі роки вони заприятелювали, а Євген Чикаленко не лише кликав на гостини, а й матеріально допомагав друкувати літературні твори Михайла Коцюбинського.

У 1908 році Євген Харлампійович запросив на відпочинок до Кононівки Михайла Коцюбинського. На початку ХХ ст. Є. Чикаленко тут придбав 1100 дес. землі. Саме тут явилась письменнику його одна з найкращих новел «Intermezzo».

У Кононівці Євген Чикаленко мав будинок. «Кононівські поля» теж належали йому. Достатньо зримо все це можна «побачити» очима М. Коцюбинського, який у своїх листах до дружини Віри Устимівни і Шурочки Аплаксіної мовби пропонував їм здійснити заочну «екскурсію». Він детально описував «запущений парк, в якому стільки ворон, як у Святошині», великий, на 10 кімнат, «дім серед парку», в якому «є гарна бібліотека», «малесенькі ставки», свої «втечі» в поле, де можна «читати книгу природи» і насолоджуватися самотністю. Головний мотив листів – втома від людей і зцілення душі через спілкування з природою – стане темою «Intermezzo». «Intermezzo» Михайло Коцюбинський мав намір писати тут же, в

Кононівці, проте згодом передумав. Новела вийшла з-під його пера вже в Чернігові. Крапку було поставлено 28 вересня 1908 р. (Джерела: Євген Чикаленко. Дон Кіхот із Перешор. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3046422-evgen-cikalenko-1-donkihot-iz-peresor.html>.

Панченко В. Утомлений людьми, зцілений сонцем. URL: <http://litakcent.com/2008/03/17/volodymyr-panchenko-utomlenyj-ljudmy-zcilenyj-soncem/>.

НС3. Спостереження за взаємодією героя із природним середовищем села Кононівки.

Робота з твором.

- Знайдіть у тексті новели опис вражень ліричного героя від природи біля Кононівки, його відчуттів.

- Із якими природними образами взаємодіє герой? У чому полягає ця взаємодія?

- Доведіть, що духовний зв'язок із природним середовищем допомагає відпочити, забути про втому.

Самостійна робота.

1. Використовуючи інтернет-ресурси (матеріали онлайн-видання «Енциклопедії Сучасної України»), з'ясуйте первинне значення власної географічної назви *Кононівка*.

2. На основі текстуальних спостережень за перебуванням ліричного героя на кононівських полях виокреміть значення, які вкладає в топонім *Кононівка* головний герой новели «Intermezzo».

3. Створіть порівняльну таблицю, зіставивши словникове та текстуальне значення назви *Кононівка*.

Матеріал для вчителя:

Кононівка – село Драбівського району Черкаської області»	Перепочинок, пауза, духовне відновлення, порятунк, переосмислення...
--	--

НС4. Аналіз переоцінки цілей героєм після зустрічі з селянином.

Бесіда.

- Як змінюються бажання героя після зустрічі з селянином?
- Що допомогла зрозуміти герою розмова із звичайним мужиком?

III. Узагальнення та систематизація набутих знань, умінь та навичок.

НС₁. Узагальнення концептуальної ролі назви *Кононівка* в реалізації ціннісно-цільової програми ліричного героя новели «Intermezzo», окреслення її художнього змісту.

Узагальнювальна бесіда:

- Яку роль відіграє назва *Кононівка* у процесі реалізації бажань ліричного героя новели «Intermezzo»?

Письмове завдання для учнів (виконати на окремому аркуші паперу)

- Використовуючи дані створеної порівняльної таблиці, дайте оцінку новим значенням, яких набуває топонім *Кононівка* в житті Михайла Коцюбинського та героя його новели.

IV. Підсумки уроку. Повідомлення домашнього завдання.

План-конспект уроку, присвяченого вивченню новели Василя Стефаника «Камінний хрест» в 10 класі

Тема. Еміграція до Канади як мета українського селянства кінця XIX – початку XX століття. Її зображення в новелі Василя Стефаника «Камінний хрест»

Мета. Навчальна – проаналізувати образ головного героя та інших персонажів новели «Камінний хрест» на основі мети, яку вони намагаються реалізувати, пояснити причини її появи; розкрити роль топоніма *Канада* у творенні й характеристиці образів-персонажів.

Розвивальна – поглиблювати навички аналізу образів-персонажів крізь призму їхньої ціннісно-цільової системи, вміння виявляти роль топоніма у змалюванні образів-персонажів, пояснювати художнє значення географічної назви.

Виховна – виховувати любов до праці та Батьківщини.

Тип уроку. Урок засвоєння нових знань, формування вмінь і навичок.

Вид уроку. Урок пообразного аналізу літературного твору.

Підвид. Урок осмислення ціннісних та цільових пріоритетів персонажів із використанням топонімічної назви.

План-схема уроку

I. Підготовка до сприймання нового навчального матеріалу.

НС₁. Актуалізація опорних знань.

МС₁. Обговорення понять *цінність, мета*.

Бесіда.

- Як Ви розумієте зміст слова *мета*?
- Що означає поняття *цінність*?
- Які цінності є важливими для Вас? Чому?

МС₁. Визначення понять *міграція, еміграція, імміграція*.

Словникова робота.

За словником порівняйте визначення понять *міграція, еміграція, імміграція*.

Запишіть визначення в зошити.

Евристична бесіда.

- Як Ви вважаєте, еміграція – це зрада чи вимушеність?

НС₂. Оголошення теми та мети уроку.

II. Сприймання та осмислення нового навчального матеріалу.

НС₁. Опис тяжкої сільської праці героя.

Бесіда.

- У яких умовах живе й працює головний герой новели «Камінний хрест»?

Підтвердіть думку текстом.

- Чи задоволений, на Вашу думку, Іван Дідух своїм становищем?

НС₂. Оцінка рішення про еміграцію до Канади.

Самостійна робота.

1. Знайдіть в історії України відомості про еміграцію галицьких селян до Америки в кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

2. Визначте причини такого масового процесу.

3. Використовуючи інтернет-ресурси, з'ясуйте особливу зацікавленість

Василя Стефаніка цією темою.

Матеріал для вчителя: Масова еміграція українського селянства розпочалася влітку 1891 р. і проходила у двох напрямках: 1) до США; 2) до Російської імперії. Еміграція населення західного регіону, як і всієї України, наприкінці XIX – на початку XX ст. була зумовлена в основному економічними причинами. Складні економічні умови (безземелля, непосильні податки, соціальний та національний гніт) на початку XX ст. зумовили еміграцію селян із західного регіону України – Галичини, Буковини, Закарпаття. Місцеве населення масово емігрувало як до Європи (Румунія, Данія, Швеція, Франція, Велика Британія, Португалія), так і значним числом на Американський континент (США, Канада, Бразилі, Аргентина).

В основу новели покладено справжній факт. Стефан Дідух, односелець письменника (в новелі — Іван), емігруючи до Канади, поставив на своєму полі камінний хрест. Він і понині стоїть на найвищому горбі в Русові. Новела «Камінний хрест» була написана в лютому 1899 року. Цей твір дуже любив сам письменник і через 36 років у листі до онука Стефана Дідуха писав: «Зараз по їх від'їзді я написав «Камінний хрест», де є дослівні думки Вашого небіжчика діда майже в дослівнім наведенню. Це, так сказати, мій довг, сплачений Вашому дідові в українській літературі, він же, Ваш дідусь, мав в моїй молодості великий вплив...». Письменник змінив ім'я селянина Стефан на більш поширене Іван, а камінне поле замінив більш виразним образом безплідного піщаного горба. Та справжніми прототипами головного героя були тисячі емігрантів. (Джерела: Мельник В. Міграція українського населення кін. XIX–поч. XX ст. на тлі соціально-економічних та політичних процесів в Східній Галичині. Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації: тези IV Міжнародної науково-практичної конференції. С. 75-77).

Бесіда.

- Яке важливе життєве рішення змушений ухвалити Іван Дідух?
- Чи легко це дається герою? Що він при цьому відчуває? Чи зваженим є це рішення?
- Чи можна вважати, що мета Іванової родини – це узагальнена мета всього українського селянства кінця XIX – початку XX століття?

Самостійна робота.

1. Використовуючи інтернет-ресурси (матеріали онлайн-видання «Енциклопедії Сучасної України»), з'ясуйте первинне значення власної географічної назви Канада.

2. За можливості знайдіть цитати, у яких фігурує назва *Канада*, подумайте та окресліть, які значення вкладає в топонім головний герой новели «Камінний хрест».

3. Створіть порівняльну таблицю, зіставивши словникове та текстуальне значення назви *Канада*.

Матеріал для вчителя:

Канада – країна у Північній Америці. Займає її північну частину та численні прилеглі острови.	Порятунок, спасіння, краще життя, гідна старість, перспектива, невідомість, могила: « <i>А то ті, небого, в далеку могилу везу...</i> ».
--	--

НС3. Обговорення сільських проводів сім'ї Івана Дідуха та встановлення символічного хреста.

Бесіда.

- Як відбуваються проводи Івана Дідуха та його сім'ї з рідного села?
- Які вчинки здійснює сам герой на шляху до своєї мети?
- Що символізує хрест, встановлений героєм? Як він пов'язаний із тими значеннями, які герой вкладає в назву *Канада*? (**Орієнтовна відповідь:** камінний хрест – символ тяжкої долі, селянської безнадії, втрати батьківщини, навпаки Канада – це надія, вихід із становища, порятунок. Разом із тим і хрест, і Канада в героя асоціюються з могилою).

III. Узагальнення та систематизація набутих знань, умінь та навичок.

НС4. Узагальнення концептуальної ролі назви *Канада* в реалізації ціннісно-цільової програми героїв новели «Камінний хрест».

Узагальнювальна бесіда:

- Яку роль відіграє назва *Канада* в процесі реалізації ціннісно-цільової програми головного героя новели «Камінний хрест»?

Письмове завдання для учнів (виконати на окремому аркуші паперу)

- Дайте оцінку новим значенням, яких набуває топонім *Канада* в житті Івана Дідуха.

IV. Підсумки уроку. Повідомлення домашнього завдання.

План-конспект уроку, присвяченого вивченню роману

Валер'яна Підмогильного «Місто» в 11 класі

Тема. Київ і Радченко – хто переможець і хто переможений? (за романом Валер'яна Підмогильного «Місто»)

Мета. Навчальна – проаналізувати образ головного героя роману «Місто» на основі його життєвої мети, встановити зв'язок між образом-персонажем та хронотопом, у якому він перебуває; пояснити концептуальну роль назви «Київ» у реалізації ціннісно-цільової програми героя, розкрити її okazіональний зміст у романі порівняно з узуальним значенням.

Розвивальна – розвивати вміння встановлювати зв'язок між персонажем та хронотопом, який визначає ціннісно-цільову програму персонажа, пояснювати okazіональний зміст топоніма в літературному творі.

Виховна – виховувати цілеспрямованість, прагнення досягати поставлених цілей, не перетворюючись на егоїста.

Тип уроку. Урок засвоєння нових знань, застосування вмінь і навичок.

Вид уроку. Урок пообразного аналізу літературного твору.

Підвид. Урок осмислення ціннісних та цільових пріоритетів персонажів із залученням власної назви хронотопу.

План-схема уроку

I. Підготовка до сприймання нового навчального матеріалу.

НС₁. Актуалізація опорних знань.

МС₁. Обговорення понять *цінність*, *мета*.

Бесіда.

- Як ви розумієте поняття *життєва мета*? Що таке, на Вашу думку, людські цінності?

- Як мета та цінності можуть характеризувати літературного героя?

МС₂. Встановлення пріоритетів, на які орієнтується головний герой роману «Місто».

Самостійна робота з текстом твору.

Використовуючи текст роману, складіть цитатний план цілей та цінностей, важливих для Степана Радченка.

НС₂. Оголошення теми та мети уроку.

II. Сприймання та осмислення нового навчального матеріалу.

НС₁. Обговорення бажання Степана Радченка навчатися у великому місті.

Бесіда.

- Заради чого сільський юнак Степан Радченко вирушає до Києва?
- Які цінності сповідує Степан? Якою є первинна мета героя?
- Що робить персонаж для її досягнення?
- Що означає назва *Київ* для персонажа на цьому етапі його перебування в місті? Використовуючи цитати, покажіть, як герой відгукується про місто.

НС₂. Оцінка ідеї змички села та міста.

Бесіда.

- Що означає «змичка села та міста»? Використайте свої знання з історії.

Інформація для вчителя: *Змичка міста та села – це громадський рух в СРСР у 1920 – I пол.1930-х рр. Необхідність змички міста і села виникла при проведенні владою нової економічної політики (НЕП) для відновлення народного господарства, оскільки методами воєнного комунізму підняти народне господарство виявилось неможливо, перш за все через посилення невдоволення селян. Особливо ця ідея досягла апогею при Хрущові, який хотів з сільських жителів зробити сільськогосподарських робітників, подібно робочим державних заводів. Змичка міста і села – це означає, що побутові умови життя в селі мають бути схожі на міські. Будинок сільського жителя повинен бути забезпечений тими ж зручностями, як і в місті водопроводом (і з гарячим водопостачанням), каналізацією. Задум такий: створити замість безлічі непорядкованих сіл меншу кількість великих селищ, типу СМТ, забудованих упорядкованими будинками з усіма зручностями (гаряче водопостачання, каналізація, магазини, асфальтовані вулиці) (Джерело: https://zkan.com.ua/yak/shho-take-zmichka-mista-i-sela-voni-zimknulisja.html#google_vignette).*

- Чому в героя виникає така ідея? Чи можна, на Вашу думку, вважати її

раціональною?

- Чи підтримуєте Ви таке бажання персонажа?
- Чи вдається Степанові досягнути бажаного? Чому?

НС3. Спостереження за розвитком захопленням героя літературою та метою стати відомим письменником.

Евристична бесіда.

- Чи змінюються цінності Степана з подальшим перебуванням у Києві?
- Що стає пріоритетним для героя? Чому?
- Яка перша причина зацікавлення літературою?
- Як, на Ваш погляд, бажання стати відомим письменником характеризує

Степана?

- Чи йде герой на якісь жертви заради своєї нової мети – літератури? (навчання, Надійка, Зоська, дружба з Вигорським).

- Яку роль топонім «Київ» відіграє на цьому етапі життя персонажа? Чи змінюється тепер значення географічної назви для героя? Як?

НС4. Аналіз факту підкорення міста/містом.

Самостійна робота.

1. Використовуючи інтернет-ресурси (матеріали онлайн-видання «Енциклопедії Сучасної України»), з'ясуйте первинне значення власної географічної назви *Київ*.

2. На основі зроблених висновків із попередніх бесід на уроці узагальніть значення, які вкладає в топонім *Київ* головний герой роману.

3. Порівняйте словникове та текстуальне значення назви *Київ*, створивши таблицю.

Матеріал для вчителя:

<p>Київ – столиця України, її політичний, економічний, науково-освітній, культурний, історичний і духовний центр, одне з найбільших і найдавніших міст Європи.</p>	<p>Навчання, освіта: «<i>Київ! Це те велике місто, куди він їде учитись і жити. Це те нове, що він мусить у нього ввійти, щоб осягнути свою здавна викохану мрію</i>», перспективи, «змичка міста і села»:</p>
--	--

<p>До 1934 року столицею УРСР було місто Харків.</p> <p>Перші згадки про Київ у писемних джерелах належать до 862 р., коли місто стало центром Київської Русі. Назва м. Київ, якому понад 1500 років, зберегла дивовижну стійкість, але у зв'язку з багатовіковим різномовним засвоєнням вона зафіксована у формі різних варіантів, що дало підстави для кількох етимологій. Найпоширенішою і найаргументованішою з них є відантропонімна, яка ґрунтується на літоп. згадках про одного із засновників міста на ім'я Кий.</p>	<p><i>«Міста-сади, села-міста... Вони стояли перед ним завданням завтрашнього дня, величною метою його науки...»,</i></p> <p>літературна творчість, кар'єра:</p> <p><i>«Література. Вона стала йому близькою і найдорожчою з причин... що знати літературу є перша ознака культурної людини».</i></p>
---	---

Евристична бесіда.

- Чи погодитеся Ви, що цінності, бажання, цілі Степана Радченка зазнають змін під впливом його перебування в Києві? Доведіть думку, посилаючись на епізоди роману.

- Чи вдалося Степану підкорити місто?
- Яким чином Київ підкорив юнака?

ІІІ. Узагальнення та систематизація набутих знань, умінь та навичок.

НС₁. Узагальнення концептуальної ролі назви «Київ» у реалізації ціннісно-цільової програми Степана Радченка.

Узагальнювальна бесіда.

- Яку роль відіграє назва *Київ* у процесі реалізації ціннісно-цільової програми Степана Радченка?

Письмове завдання для учнів (виконати на окремому аркуші паперу)

- Поміркуйте та опишіть нові значення, яких набуває топонім *Київ* у романі Валер'яна Підмогильного «Місто».

ІV. Підсумки уроку. Повідомлення домашнього завдання.

План-конспект уроку, присвяченого вивченню трагікомедії

Миколи Куліша «Мина Мазайло» в 11 класі

Тема. *Київ, Курськ, Харків:* збірний топонімікон та його роль у зображенні антагоністичних прагнень персонажів у трагікомедії Миколи Куліша «Мина Мазайло»

Мета. Навчальна – окреслити роль назв міст як засобів характеротворення персонажів трагікомедії «Мина Мазайло»; проаналізувати закономірності, пов'язані з групуванням образів навколо власних географічних назв, розкрити зв'язок між топонімами та конфліктом твору.

Розвивальна – формувати вміння досліджувати роль топонімів у групуванні образів-персонажів та вираженні головного конфлікту твору, виявляти групи героїв, яких об'єднує власна назва-топонім, давати їм оцінку.

Виховна – виховувати шанобливе ставлення до рідної мови, традицій, свого родоводу та національного коріння.

Тип уроку. Урок засвоєння нових знань, формування вмінь і навичок.

Вид уроку. Урок пообразного аналізу літературного твору.

Підвид. Урок осмислення ціннісних та цільових пріоритетів персонажів (з елементами концептуально-образного аналізу та використанням топонімічних назв).

План-схема уроку

I. Підготовка до сприймання нового навчального матеріалу.

НС₁. Актуалізація опорних знань.

МС₁. Обговорення *понять цінність, мета, конфлікт.*

Бесіда.

- Із попередніх занять пригадайте, що означають поняття «цінність» та «мета».

- Дайте визначення конфлікту.

- Як конфлікт може бути пов'язаний із метою в літературному творі?

МС₂. Визначення основного конфлікту трагікомедії «Мина Мазайло».

Бесіда.

- У чому полягає основний конфлікт трагікомедії «Мина Мазайло»?
- Між ким із героїв виникає суперечність?

НС₂. Оголошення теми та мети уроку.

II. Сприймання та осмислення нового навчального матеріалу.

НС₁. Обговорення цінностей образів-персонажів трагікомедії «Мина Мазайло».

МС₁. Окреслення мети Мيني змінити прізвище.

Бесіда.

- Чому в Мيني Мазайла виникає мета змінити прізвище? Використовуючи текст трагікомедії, «озвучте» причини такого бажання вустами самого героя.

- Які дії робить Мина для досягнення своєї мети? Які цінності при цьому є важливими для нього?

- Чи підтримує хтось із героїв Мину в його прагненнях?

- Чому в персонажа не виходить досягнути бажаного?

- Як Ви оцінюєте поведінку головного героя на шляху до мети?

МС₂. Обговорення одержимості Мокія українською мовою.

Бесіда.

- Які цінності сповідує син Мазайла? Використовуючи текст твору, доведіть, що Мокій одержимий українською мовою?

- Чи поділяють цінності Мокія члени його сім'ї? Чому?

- Поясніть ставлення Мокія до бажань свого батька. Яка його ціль?

МС₃. Аналіз примітивних цінностей тьоті Моті з Курська.

Бесіда.

- Яка роль тьоті Моті в історії зі зміною прізвища Мазайлів?

- Які цінності поділяє сама тьотя Мотя? Як це характеризує героїню?

- Яку роль назва Курськ виконує в характеристиці цього образу?

МС₄. Акцентування захоплення дядька Тараса з Києва старовиною.

Бесіда.

- Яким постає дядько Тарас? Які його цінності?

- Яким є погляд дядька Тараса на питання зміни прізвища? Чи підтримує він мету Мيني?

- Чому, на ваш погляд, основним його мешканням автор визначає Київ?

НС₂. Спостереження за ставленням героїв до процесу українізації та його наслідками.

Розповідь підготовленого учня-співдоповідача. Українізація – радянська політика 20-30-х років ХХ століття.

Орієнтовний матеріал: Українізація – це політика РКП(б)—ВКП(б) в 1920-30-ті рр., спрямована на нейтралізацію національно-визвольних прагнень українського народу та зміцнення більшовицької влади в УСРР. Передбачала використання національних кадрів в установах і організаціях, розширення ідеологічного впливу комуністичної партії на українське суспільство засобами використання української мови. Була складовою «коренізації», проголошеної XII з'їздом РКП(б) (1923). Радянська політика «українізації» була для більшовицького керівництва одним із засобів зміцнення влади, а не метою діяльності. Вона не передбачала розвиток української культури на засадах загальнолюдських цінностей, створення суверенної української держави. Головною причиною радянської «коренізації» було намагання більшовиків перетягнути українські народні маси на свій бік, адже під час українсько-російського протистояння 1917-21 більшість українців віддавали перевагу національним гаслам. Першими урядовими документами, що мали вагоме значення для здійснення «українізації» в УСРР, стали декрет РНК УСРР «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» від 27 липня 1923 і постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу розвитку української мови» від 1 серпня 1923. Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР українська мова як мова більшості населення ставала провідною для офіційних відносин. Водночас російська мова була визнана однією з найпоширеніших мов на території України. Термін «найпоширеніша мова» або «загальноживана» використовувався замість небажаного терміна «державна мова». Для вивчення української мови співробітниками державних установ планувалося створити курси з 3- і 9-місячними термінами навчання. Постановою також передбачалася українізація судочинства. У результаті цих заходів на середину 1926 кількість українців у партії зростає до 47 % порівняно з 23,7 % на початку 1923. Українізаційна програма була застосована й у сфері освіти. Були здійснені заходи й у сфері «українізації» вишів. Вагомим успіхом було досягнуто в «українізації» друку. На поч. 1932 українською мовою в УСРР виходило 336 газет, російською – 13. Українізаційні заходи також зачепили армію. Українською мовою велася значна частина

культосвітньої роботи, діяли гуртки для вивчення української мови. Попри обмеженість радянська політика «українізації» і стихійна «народна українізація» відіграли значну роль у розвитку української культури.

Наприкінці 1930-х рр. влада остаточно порвала з «українізацією». Остання, як тимчасовий тактичний крок для зміцнення позицій комуністичної партії в Україні, вже виконала свої функції. Радянська влада міцно контролювала всі сфери життя, а «українізація» перешкоджала подальшій централізації й уніфікації суспільства. Тому розгорнулися зворотні процеси: набула сили політика русифікації (Джерело: Бондарчук П. М., Даниленко В. М. Українізація політика. Енциклопедія історії України: у 10 т. К. : Наукова думка, 2003-2019).

Бесіда.

- Використовуючи матеріал твору, проілюструйте позицію героїв трагікомедії Миколи Куліша стосовно процесу українізації.

- Чи можна вважати, що саме українізація стає причиною основного конфлікту твору? Чому? Хто з персонажів найяскравіше виявляє опозиційні погляди?

- Які географічні назви при цьому фігурують у трагікомедії? Із якими героями вони пов'язані? Як це позначається на поглядах цих персонажів?

Самостійна робота.

1. Використовуючи інтернет-ресурси, підготуйте інформаційну довідку про міста Харків, Київ та Курськ.

2. Визначте роль назв *Харків*, *Київ*, *Курськ* у розгортанні конфлікту твору.

III. Узагальнення та систематизація набутих знань, умінь та навичок.

НСз. Узагальнення концептуальної ролі назв *Київ*, *Курськ* та *Харків* у реалізації ціннісно-цільових програм героїв трагікомедії та їх групуванні.

Узагальнювальна бесіда.

- Як за допомогою цих топонімів групуються персонажі трагікомедії? Як географічні назви впливають на розгортання основного конфлікту твору?

Письмове завдання для учнів (виконати на окремому аркуші паперу)

- Яку роль відіграють назви *Харків*, *Київ* та *Курськ* у процесі реалізації мети Мيني Мазайла, тьоті Моті, дядька Тараса?

IV. Підсумки уроку. Повідомлення домашнього завдання.

Додаток Д

Плани-конспекти уроків з вивчення власних назв як виразників світоглядних та жанрових та стильових ознак художніх творів

План-конспект уроку, присвяченого вивченню повісті

Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків» у 10 класі

Тема. Аридник, щезник, чугайстер і нявка як частина космоцентричного гуцульського світогляду в повісті Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків»

Мета. Навчальна – сформувати в учнів поняття про космоцентризм як світоглядну систему мислення; проаналізувати космоцентричний гуцульський світогляд у повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», дослідити образи міфологічних героїв та їх назви в контексті цієї теми.

Розвивальна – розвивати вміння осмислювати роль міфонімів під час ідеаційно-концептуального аналізу художнього твору та характеристики образів-персонажів фольклорного походження.

Виховна – виховувати повагу до давніх гуцульських традицій, любов до природи.

Тип уроку. Урок засвоєння нових знань, формування вмінь і навичок.

Вид уроку. Урок ідеаційно-концептуального аналізу.

Підвид. Урок поглибленого вивчення міфологічних назв як частини космоцентричної системи мислення.

План-схема уроку

I. Підготовка до сприймання нового навчального матеріалу.

НС₁. Актуалізація опорних знань.

МС₁. Визначення особливостей космоцентричної системи мислення.

Слово вчителя.

- Людина здатна володіти різними системами мислення, кожна з яких має свою назву. П'ять основних ідей – Космос, Бог, Людина, Суспільство, Нація – визначають світогляд особистості. Сьогодні ми розглянемо особливості

космоцентризму.

Космоцентризм – це усвідомлення пов’язаності людини з природним середовищем, бо планета Земля й усе, що існує на ній, – це частина Космосу. Космоцентризм тісно взаємодіє з міфологією. Це можна бачити, зокрема у повісті «Тіні забутих предків», де мешканці Карпат гуцули міфологізують на вколишній світ, населяють його фантастичними істотами.

МС₂. Віртуальна екскурсія в гуцульське село Криворівня – прообраз природи в повісті.

Розповідь-презентація підготовленого/ої учня/учениці про враження М. Коцюбинського від природи Гуцульщини, що лягло в основу написання повісті «Тіні забутих предків».

Орієнтовний матеріал. Криворівня – старовинне високогірне гуцульське село Верховинського району Івано-Франківської області в долині річки Чорний Черемош. Тричі бував у Криворівні Михайло Коцюбинський. Знайомство з Гуцульщиною розпочалося під час першої поїздки до Криворівні влітку 1910 р. на запитання відомого фольклориста й етнографа Володимира Гнатюка. Тоді письменник повертався із Капрі, де перебував на лікуванні. А відвідати Карпати було давньою мрією М. Коцюбинського.

Від першого короткого перебування в Коцюбинського залишилось велике враження. Про нього він писав М. Горькому: «Коли б Ви знали, який це чудовий, майже казковий куточок, з густо зеленими горами, з вічно шумючими гірськими ріками, чистий і свіжий, ніби вчора народився. Костюми, звичаї, весь уклад життя гуцулів – помадів, що проводять все літо зі своїми стадами на вершинах гір – настільки своєрідні і мальовничі, що почуваш себе перенесеним у якийсь новий невідомий світ. Як було б добре, аби Ви хоч раз з’їздили в Карпати» (М. Коцюбинський, Твори в трьох томах, т.3 стор. 366).

Очевидці згадують, що весь час письменник проводив у мандрівках, бував у горах, повертався з полонин із оберемками квітів, верхи на коні виїжджав до ближніх сіл, знайомився з культурою, славою, звичаями гуцулів. Коли селяни висловлювали подив на його допитливість, то відповідав, що хоче написати правду про гуцульське життя й не помилитися ані у значенні слів, ані в назвах рослин.

1912 року письменник ще раз відвідує Криворівню, висловивши мету своїх відвідин Карпат словами: «Хочу набутиися». Набутиися – тобто натішитися красою природи, спілкуванням із прекрасним, загадковим і таємничим світом Гуцульщини.

Особливо вражало письменника збереження в побуті гуцулів старовинних звичаїв та обрядів. «Нарід наскрізь поганський, що живе серед різнорідних злих духів, з якими веде боротьбу од пелюшок і до смерті. Первісні помади, вони так тісно зв'язали своє життя з своєю худобою (маржиною), що творять одну сім'ю. Само християнство послужило, здається, їм на те тільки, щоб закрасити культ поганства» (із листа до Є. Чикаленка від 22 липня 1911 року).

Так Криворівня навіяла Коцюбинському мотиви його найвідомішого твору – «Тіні забутих предків», і саме там Сергій Параджанов знімав свій однойменний шедевр. (Джерела: <https://ukrainaincognita.com/ivano-frankivska-oblast/verkhovynskiy-raion/kryvorivnya/kryvorivnya-gory-gutsuly-ta-myttsi>; <https://scribble.su/ukr-lit/ukr-lit-10-prof-slonovska/35.html>).

НС₂. Оголошення теми та мети уроку.

II. Сприймання та осмислення нового навчального матеріалу.

НС₁. Осмислення природи як міфологічної категорії гуцульського світогляду.

Бесіда. Робота з текстом.

- Якою постає природа в повісті «Тіні забутих предків»? Аргументуйте свої думки цитатами з тексту. (Орієнтовні відповіді учнів: 1) природа – руйнівна й небезпечна сила: у лісі загинув брат Івана («За його пам'яті вже двічі коло їх хати трембітала трембіта оповіщаючи горам і долам про смерть: раз, коли брата Олексу роздушило дерево в лісі...»); під час повені померла Марічка («Надаремне Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода. Несподівано заскочила повінь, люті габи збили Марічку з ніг, кинули потім на гоц і понесли поміж скелі в долину. Марічку несла ріка, а люди дивились, як крутять нею габи, чули крики й благання і не могли врятувати»); та й сам Іван упав із гори, йдучи за нявкою («Я тут! – крикнув Іван і почув раптом, що його тягне безодня. Схопила за шию, перегнула назад. Хапав руками повітря, ловив ногою камінь, одірваний нею, і чув, що летить вниз, сповнений холодком та дивною пусткою в тілі. Чорна, важка гора розправила крила смерек і вмить, як птах, пурхнула над ним у небо, а гостра смертельна цікавість опекала мозок: об що стукнеться голова? Почув ще тріск кості, гострий до нестерпучості біль, що скорчив тіло, – і все розплилось в червонім вогні, в якому згоріло його життя...»).

2) природа – об'єднувальна сила: саме на природі зародилося кохання Івана та Марічки («В його давній і безпричинний смуток влилась нова течійка. Вона несвідомо тягла його в гори, носила по сусідніх кичерах, лісах і долинах, де б він міг стріти Марічку»).

3) природа – таємнича, казкова, міфологізована самими людьми, місце, де живуть одночасно й

люди, і міфологічні істоти («Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна»; «Він знав вже багато. Умів знаходити помічне зілля – одален, матриган і підойму, розумів, про що канькає каня, з чого повстала зозуля...»; «Марічка не боялась нічого. За поясом, на голім тілі, вона носила часник, над яким пошептала ворожка, їй ніщо тепер не зашкодить»; «Скрізь, од усього була небезпека, і треба було добре глядіти маржину од гадини, звіра і од відьом, які всякими способами потягали манну з коров та потинали худібку. Треба було багато знати, підкурювать, ворожити, збирати помічне зілля і замовляти»).

- Які міфологічні істоти населяють природу гуцулів у повісті? (Цитата з твору: «Коли Іванові минуло сім літ, він вже дивився на світ інакше. Він знав вже багато... Знав, що на світі панує нечиста сила, що арідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржинку: оленів, зайців і серн; що там блукає веселий чугайстир, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки; що живе в лісі голос сокири. Вище, по безводних далеких недеях нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник»).

НС₂. Злі лісові духи. Вивчення міфологічних найменувань *щезник* та *арідник*.

Самостійна робота у двох групах.

- Розділившись на 2 групи, з'ясуйте етимологію міфологічних назв *щезник* та *арідник*, обміняйтеся інформацією з однокласниками.

Орієнтовний матеріал для вчителя. *Щезник* та *арідник* – це інші назви чорта, дідька, нечистого, це всяка нечиста сила з людською зовнішністю, але з рогами.

Аридник – за давніми віруваннями гуцулів, верховний дух Потойбіччя, прародитель Карпат. Цей персонаж є найдавнішим в гуцульській архаїчній культурі та посідає особливе місце в демонологічній ієрархії. Йому підпорядковуються усі полонинські духи: чугайстри, щезники, літавиці, нявки, лісовики та інші. Коли треба було відігнати град чи бурю до нього зверталися мольфарі (Джерело: <https://spadok.org.ua/gutsulschyna/aridnyk-vladyka-gir-vytkovyy-demonologichnyy-obraz-karpat>).

Бесіда. Робота з текстом.

- Яку міфологічну істоту Іван зустрічає першою? (*щезник*).

- Хто такий щезник? Знайдіть його опис у повісті. («Застиглий і нерухомий, витягнув шию і з радісним напруженням ловив дивну мелодію пісні. Так люди не грали, він принаймні ніколи не чув. Але хто грав? Навкруги була пустка, самотній ліс і не видно було живої душі. Іван озирнувся назад, на скелі, – і скаменів. На камені, верхи, сидів «той», щезник, скривив гостру борідку, нагнув ріжки і, заплющивши очі, дув у флюяру. «Нема моїх кіз... Нема

моїх кіз...» – розливалась жалем фляра. Та ось різки піднялись вгору, щоки надулись і розплющились очі. «Є мої кози... Є мої кози...» – заскакали радісно згуки, і Іван з жахом побачив, як, виткнувшись з-за галузок, затрясли головами бородаті цапи»).

- Як ще називають цього міфологічного персонажа у творі? Про що це свідчить? (*«той», це говорить про те, що ця істота зла, нечиста, тому її ім'я не варто зайвий раз згадувати*).

- Як би Ви самі пояснили значення такої міфологічної назви? (*Орієнтовна відповідь: щезник від слова щезати, тобто, проговорюючи цю назву, гуцули, можливо, хотіли здійснити своє бажання позбутися нечистої сили, щоб вона щезла*).

- Як Іван дізнається про арідника? (*на полонині розповідає Микола*).

- Що відомо Миколі про арідника? Що це за істота? Знайдіть та зачитайте легенду з повісті. (*«З первовіку не було гір, лише вода... Така вода, гейби море без берегів. Та й бог ходив водою. Але раз він уздрів, що на воді крутиться шум. «Хто ти є?» – запитав. А воно каже: «Не знаю. Живий сме, а ходити не можу». А то був арідник. Бог про него не знав, бо він був, як бог, з первовіку. Дав бог йому руки та й ноги, і ходять вже разом оба побратими. От виучилось їм все по воді ходити, схотів бог землю зробити, а як дістати з дна моря глини – не знає, бо бог все знав на світі, лише нічого не вмів зробити. А арідник мав силу до всього – та й каже: «Я бих туди пронир». — «Пронри». От він пірнув на дно, згріб в жменю глини, а решту сховав до рота для себе. Узав бог глину, розсіяв. «Більше нема?» – «Нема». Поблагословив бог ту землю, та й почала вона рости. А та, що в роті у сотони, росте й собі. Росте та й росте, вже й рота розперла, не можна йому дихати вже, очі на лоба лізуть. «Плюй!» – радить бог. Зачав він плювати, та й де лиш плюне, там виростають гори, одна вища за другу, до самого неба доходять. Арідник був здатний до всього, що надумав – зробив. А бог, як що хотів мати, мусив вимудровувати в нього або украсти. Поробив арідник вівці, зробив си скрипку і грає, а вівці пасуться. Побачив бог та й вкрав того в него, і вже обоє пастушат. Що є на світі – мудрощі, штудерація всяка – то все від нього, від сотони. Де що лиш є – віз, кінь, музика, млин або хата, – все вигадав він... А бог лиш крав та давав людям. Таке-то... Раз арідник змерз та й, щоб загрітись, вигадав ватру. Прийшов бог до ватри і дивиться на вогонь. А той вже знає, чого він. «Все ти, каже, у мене покрав, а сього не дам». Але дивиться арідник, а бог кладе вже ватру. Так йому стало досадно, що він озьмив та й плюнув у божу ватру. А з тої слини і знявся над вогнем дим. Перше ватра була без диму, чиста, а відтоді курить...»).*

- Чи подібні назви щезник та арідник? Яку роль виконують ці міфологічні найменування для вираження космоцентризму в мисленні героїв-гуцулів?

НС3. Опрацювання образу міфічної героїні нявки, її назви.

Самостійна робота.

- З'ясуйте зміст назви *нявка* за словником, використовуючи інтернет-ресурси.

Орієнтовний матеріал для вчителя. Типовий образ мавки (інші назви – *навка*, *нявка*, *лосквітниця*, *лісова русалка*, *водяна німфа*; *мавка* – це істота української міфології, близька до *русалки*) – це дівчина із довгим розпущеним зеленим волоссям. У народних переказах додають, що *мавка* не має спини, ззаду в неї видно нутроці. За народним повір'ям, на *мавок* перетворюються душі утоплениць або дівчаток, які померли нехрещеними. Уважалося, що *мавки* можуть своєю вродою заманювати хлопців у хащі та лоскотати їх до смерті. Відворотним зіллям від *мавок* є *полін*. (Джерела: Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 347; Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1928; *Навка* // Етимологічний словник української мови: в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 4: Н—П. 656 с.).

Бесіда.

- Із образом якого персонажа пов'язана міфологічна назва *нявка*? («*Поплили трави, як зелена вода. Приходить Марічка. Ой не обдуриш, небого, ой ні... Іван знає, що то лісна, а не Марічка, що то вона надить його. Щось тягне його за нею! Не хоче, а вже пливе, як пливуть трави зеленим потоком... І раптом дике передсмертне ревіння корови викидає його зі сну*»).

- Як ще вона названа у творі? (*лісна*: «*Тоді йому робиться ясно: се його кличе лісна*»).

- Знайдіть та зачитайте опис *нявки* в повісті. («*Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а нявка. Йшов поруч із нею й боявся пустити Марічку вперед, щоб не побачить криваву дірку ззаду у неї, де видно серце, утробу і все, як се у нявки буває. На вузьких стежках він туливсь до Марічки, аби йти рядом, аби не лишитися ззаду, і чув тепло її тіла*»). Чи відповідає він народним уявленням?

- Як вчинила *нявка-Марічка* з Іваном? Чи пов'язано це якимось із міфологічною назвою *нявка*?

НС4. Чугайстер – добрий лісовий дух. Дослідження міфологічної назви.

Самостійна робота з елементами бесіди.

Інструктаж учителя. Використовуючи інтернет-ресурси,

- 1) з'ясуйте, кого гуцули називали чугайстром, яке його фольклорне значення;
- 2) поясніть значення міфологічної назви чугайстер для гуцульської культури;
- 3) порівняйте традиційне значення міфоніма з тим змістом, який вкладає в нього автор;

нього автор;

4) зробіть висновок про те, яку роль виконує ця назва для вираження космоцентричних уявлень образів-персонажів твору.

Орієнтовний матеріал для вчителя. *Чугайстер* (інші назви чугайстир, чугайстрин, чугай, очугайстер, дід, гай, ночник, лісовий чоловік) – фантастичний образ в українській міфології. Легенди про чугайстра існують тільки в Карпатах, на Гуцульщині. Цей міфологічний персонаж не відомий іншим народам. Його уявляли як веселого, життєрадісного, оброслого чорною або білою шерстю лісовика із блакитними очима. За переказами, чугайстрин може мати від двох до семи метрів зросту, або ж такий високий, як смерека. Буває, що спить, звившись у калач довкола залишеної людьми ватри. Чугайстер – охоронець людини далеко від дому, у лісі, на полонині. Він захисник пастухів і лісорубів. Чатує на Лісових Дів (бісиць, опириць, нявок, блудниць), які відволікають горян, заманюють їх у свої нетрі і гублять. Коли яку вгледить, то вхопить, розірве надвоє і з'їсть. За народними повір'ями, до людей Чугайстер ставиться приязно, розмовляє з ними, гріється біля вогню. Зустрівши в лісі живу душу, Чугайстер не чинить їй лиха, тільки чемно запрошує до танцю, граючи на сопілці. Танець Чугайстра згубний для звичайної людини, він такий швидкий, що взуття не витримує. (Джерела: Пушик С. Чугайстер: міфічний персонаж народної поезії Карпат. URL: <https://chugayster.at.ua/publ/2-1-0-18;>

<https://web.archive.org/web/20150224211659/http://www.ridnavira.org/index.php/mifologiya/596-chuhayster-lisovyi-storozh-zvirynyi-pastukh-karpatska-snihova-liudyna>).

Образ чугайстра в повісті: «Сухі гіллячки розсунулись тихо, і з лісу вийшов якийсь чоловік. Він був без одягу. М'яке темне волосся покривало все його тіло, оточало круглі і добрі очі, заклинилося на бороді і звисало на грудях. Він склав на великий живіт зарослі вовною руки і підійшов до Івана. Тоді Іван зразу його впізнав. Се був веселий чугайстир, добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок. Він був смертю для них: зловить і роздере».

III. Узагальнення та систематизація набутих знань, умінь та навичок.

НС₁. Узагальнена оцінка міфонімів як однієї з ознак космоцентричної системи мислення гуцулів.

Узагальнювальна бесіда з елементами роботи з текстом.

- Які світоглядні уявлення гуцулів виражено з допомогою міфонімів

арідник, щезник, чугайстер, нявка в повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків»?

- Послухайте фрагмент із листа М. Коцюбинського до М. Горького: *«Гуцули – оригінальний народ, з багатою фантазією та своєрідною психікою. Язичник-гуцул все своє життя, до смерті, проводить в боротьбі зі злими духами, які населяють ліси, гори і води. Християнством він скористався тільки для того, щоб прикрасити язичницький культ»*. Як Ви вважаєте, гуцули в повісті «Тіні забутих предків» язичники чи християни? І як це пов'язано з міфологічними персонажами та їхніми назвами?

(Орієнтовні цитати для вчителя: гуцули-язичники: *«Знав, що на світі панує нечиста сила, що арідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків...; що там блукає веселий чугайстир... що живе в лісі голос сокири... нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник»*; *«Не раз вона з ляком думала навіть, що то не від неї дитина. Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки – і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня»*; *«Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір, ні сила нечиста не озьмеся маржини та й нас, ирцених....»*;

гуцули-християни: *«Всі вони були богомільні, любили ходити до церкви, і особливо на храм»*; *«Слава Ісусу! Навіки слава»*; *«...ватаг впав на коліна та підняв руки до неба. За ним схилились до молитви вівчарі й люди, що пригнали маржину. Вони прохали у бога, щоб вівця мала гаряче серце, як гарячий вогонь, який переступала, щоб господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на всіх переходах од всякого лиха, звіра й припадку. Як допоміг бог зібрати худібку до купи, щоб так допоміг усю людям віддати...»*; *«Довго Микола оповідає, а коли ненароком згадає чорта, Іван хрестить груди під кептарем. Микола ж тоді плює, аби нечистий не мав над ним сили...»*).

- Чи є, на Вашу думку, зв'язок між міфологічними найменуваннями та назвою повісті М. Коцюбинського?

Письмове завдання для учнів (виконати на окремому аркуші паперу)

Опишіть мету використання М. Коцюбинським міфонімів щезник, арідник, чугайстер, нявка в повісті «Тіні забутих предків».

IV. Підсумки уроку. Повідомлення домашнього завдання.

План-конспект уроку, присвяченого вивченню драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» в 10 класі

Тема. Міфологічні назви в контексті жанрових та стильових властивостей неоромантичної драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня»

Мета. Навчальна – з'ясувати жанрові ознаки драми-феєрії, пояснити особливості неоромантизму як стильового напрямку раннього модернізму; проаналізувати образи міфологічних персонажів з поглибленим вивченням їхніх власних назв у контексті жанрових та стильових властивостей неоромантичної драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня».

Розвивальна – розвивати навички здійснювати жанровий (виявляти у творі Лесі Українки жанрові ознаки драми-феєрії та давати їм оцінку) та стильовий (досліджувати риси неоромантизму в тексті «Лісова пісня» та описувати їх) аналіз, уміння пов'язувати власні міфологічні назви з жанровою та стильовою природою твору, давати оцінку цим найменуванням.

Виховна – виховувати критичне ставлення до моральних цінностей персонажів.

Тип уроку. Урок засвоєння нових знань, формування вмінь і навичок.

Вид уроку. Комбінований (поєднання жанрового та структурно-стильового шляхів аналізу).

Підвид. Урок поглибленого вивчення міфологічних назв як жанрових та стильових ознак.

План-схема уроку

I. Підготовка до сприймання нового навчального матеріалу.

НС₁. Актуалізація опорних знань.

МС₁. Осмислення властивостей неоромантизму як стильового напрямку.

Репродуктивна бесіда.

- Чи вивчали Ви твори з ознаками неоромантичного стилю? *(Орієнтовна відповідь учнів: новели Ольги Кобилянської).*

- Пригадайте властивості неоромантизму як течії раннього модернізму. *(Орієнтовна відповідь учнів: у центрі яскрава, неповторна особистість, яка чимось відрізняється від маси й прагне ідеалу; посилена увага до внутрішнього світу людини, її*

переживань; зовнішні події виносяться на другий план; використання фантастичних, міфологічних, екзотичних образів, мотивів, сюжетів; символізм).

МС₂. Визначення жанрових ознак драми-феєрії, їх зв'язку з неоромантизмом.

Слово вчителя. Пояснення змісту поняття драми-феєрії як жанру.

Інформація для вчителя. Феєрія (від франц. фея) – театральна або циркова вистава з фантастично-казковим сюжетом, сценічними ефектами й трюками. На межі XIX – XX столітті елементи феєричності проникають у літературу, зокрема в драматургію. Виникає неоромантична драма-феєрія (драма-казка) з виразним ліричним началом, зіставленням явищ природи та рис людини, широким використанням міфічних та фольклорних образів, магією (Джерело: Літературознавча енциклопедія. у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. Т. 2. М – Я. С. 527).

Бесіда.

- Чи помітили Ви спільні ознаки неоромантизму й жанру драми-феєрії? (Орієнтовна відповідь учнів: наявність міфологічних образів, мотивів; фольклорні персонажі, міфологічні істоти).

- Саме ця риса неоромантизму та драми-феєрії й буде сьогодні в центрі нашого дослідження. Проте нам цікаві не тільки міфологічні персонажі, а ще і їхні назви.

НС₂. Оголошення теми та мети уроку.

II. Сприймання та осмислення нового навчального матеріалу.

НС₁. Аналіз міфологічної назви *Мавка* та характеристика образу її носія як символу світлого й доброго в душі головного героя Лукаша.

Репродуктивна бесіда.

- Пригадайте повість М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Хто така нявка (мавка) відповідно до української міфології?

Орієнтовний матеріал для вчителя. Типовий образ мавки (інші назви – навка, нявка, лоскитниця, лісова русалка, водяна німфа; мавка – це істота української міфології, близька до русалки) – це дівчина із довгим розпущеним зеленим волоссям. У народних переказах додають, що мавка не має спини, ззаду в неї видно нутроці. За народним повір'ям, на мавок перетворюються душі утоплениць або дівчаток, які померли нехреченими. Уважалося, що мавки можуть своєю вродою заманювати хлопців у хащі та лоскотати їх до смерті. Відворотним зіллям від мавок є полин. (Джерела: Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 347; Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. Прага: Український громадський

видавничий фонд, 1928; *Мавка* // *Етимологічний словник української мови: в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 4: Н—П. 656 с.*

Бесіда. Робота з текстом.

- Що Ви знаєте про носія цієї назви в драмі-феєрії «Лісова пісня»? (*«З-за стовбура старої розщепленої верби, півусохлої, виходить Мавка, в ясно-зеоеній одежі, з розпущеними чорними з зеленим полиском косами, розправляє руки і проводить долонею по очах»;*

*Лукаш: «Що ж, ти зовсім така,
як дівчина... ба ні, хутчій як панна,
бо й руки білі, і сама тоненька,
і якось так убрана не по-наськи...
А чом же в тебе осі не зелені?
Та ні, тепер зелені... а були,
як небо, сині... О! тепер вже сиві,
як тая хмара... ні, здається, чорні
чи, може, карі... ти таки дивна».*

*Лев: «Ну, дівонько, хоч ти душі не маєш,
та серце добре в тебе».*

*Мати: «Чого ти все розпатлана така?
Нема, щоб зачесатись чепурненько –
усе як відьма ходить. Нечепурно.
І що се за манаття на тобі?
Воно ж і не вигідне при роботі»).*

- Чи відповідає створений Лесею Українкою образ Мавки народним уявленням про цю міфологічну істоту? (*Орієнтовна відповідь учнів: за зовнішністю образ нагадує мавку з української міфології, проте за характером і поведінкою Мавка Лесі Українки абсолютно відрізняється від народних уявлень про цю істоту, у драмі вона має душу, яку відкриває за допомогою кохання до Лукаша; добру вдачу, не залоскочує Лукаша, а навіть рятує його від Потерчат, Русалки й Куця, які хотіли затягти хлопця в болото, повертає йому людську подобу після того, як Лісовик обернув його на вовкулаку; Мавка не дає Злидням захопити хату Килини й Лукаша).*

- Чи є образ Мавки, на Вашу думку, символічним? У чому полягає його

символічна функція? (*Мавка – символ невмирущої внутрішньої духовної краси, усього доброго, світлого, творчого в душі Лукаша, того, чого він сам у собі не розуміє*).

НС₂. Опрацювання образів позитивних міфологічних персонажів із поглибленим дослідженням їхніх власних назв.

Бесіда.

- Назвіть персонажів драми-феєрії «Лісова пісня». За яким критерієм та на які групи, на Вашу думку, їх можна поділити? (*Орієнтовна відповідь учнів: світ людей і світ міфологічних істот*).

- Як можна згрупувати міфологічних персонажів? Як Ви вважаєте, що може бути в основі такого поділу? (*Орієнтовна відповідь учнів: позитивні й негативні міфологічні істоти; в основі такого поділу вчинки персонажів у творі, а не народні уявлення про цих істот*).

- Яких міфологічних героїв можна вважати позитивними? (*Орієнтовна відповідь учнів: Лісовик, Русалка Польова, Перелесник*).

Самостійна робота на уроці (робота в групах або парах).

- Використовуючи інтернет-джерела, з'ясуйте зміст міфологічних назв *лісовик, русалка, перелесник*.

Орієнтовний матеріал для вчителя. Лісовик (інші назви *лісун, полісун, гайовик*) – персонаж слов'янської міфології, лісовий дух, втілення лісу; бог вовків, що опікується їхнім прогонуванням. Лісовик уявлявся як бородатий сірий дід, часто одягнений у звірині шкури чи червоний одяг. Йому притаманні атрибути, пов'язані з лівим боком – ліва частина одягу покриває праву, ліве взуття одягнуто на правій нозі тощо. Може змінювати зріст, стаючи то нижчим від трави, то вищим за дерева. Очі цього духа зелені й палають. Уважалося, лісовик не має тіні. Влітку ходить лісом, а взимку спить у землі. Коли Лісовик сердиться, мавки, лісові красуні під його грізним поглядом припиняють свої веселоці. Навіть дерева перед ним низько схиляють свої крилаті віти та знімають шапки, бо він володар лісових угідь. Лісовик – істота добра, рідко відповідає на зло людини злом, та все ж може погубити, приміром, коли чоловік ночує з кіньми біля лісу або спить на узліссі. Тоді тихенько краде ту людину, затагує в ліс.

Русалка – міфологічний жіночий образ у багатьох слов'янських народів, що може поставати як водяне божество; потопельниця чи мрець взагалі; іноді характеризується як німфа. За поширеними уявленнями українців, ці водяні красуні живуть на дні річки в чудових кришталевих палацах; уночі, коли сходить місяць, вони виходять на берег, чешують коси і водять танок; побутують повір'я, що русалки можуть жити в полях і лісах (подібно до мавок); за

повір'ями, русалками ставали й втонулі нехрещені діти; їх називали ще потерчатами. Русалки бавляться на березі річки з хвилями, вилазять на дерева, гойдаються на гіллі, бігають по траві, співають пісні, чарують ними парубків; хто зачаровується, залоскочуть; бояться полин. Спорідненими з русалками вважаються мавки. В образі русалок переплелись риси духів родючості (польові русалки), води (річкові русалки) та уявлення про «нечистих» покійників. Русалки в праукраїнському язичництві опікувалися родючістю поля.

Перелесник (інші назви налітник, літун, вогняний змії, прелюбодій) – у слов'янській міфології злий дух, що шкодить людям. Уособлення нечистої сили, що вступає в любовний зв'язок із людьми. Відвідує жінок у вигляді зірки, що падає. Втілюється в образ померлих близьких та коханих. Перелесник приходив до тих жінок, які дуже тужили за небіжчиком (в деяких місцевостях України вважали, що Перелесник – це, власне, і є дух покійного коханого, за яким сумує людина). Крім того, що він був спокусником жінок, Перелесник був також уособленням блискавки, метеорита й інших атмосферних явищ. (Джерела: Войтович В. Міфи та легенди давньої України. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 2005. 392 с.; Кононенко О. Українська міфологія. Харків: Фоліо, 2017. с. 128 – 130; Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 512 – 513; Українська міфологія. Перелесник. URL: <https://uamodna.com/articles/ukrayinsjka-mifologiya-perelesnyk/>).

Бесіда з метою порівняння міфологічних назв із образами-носіями.

- Яким у драмі-феєрії виступає Лісовик? («Малий, бородатий дідок, меткий рухами, поважний обличчям; у брунатному вбранні барви кори, у волохатій шапці з куніці»; персонаж добрий, Мавку називає дочкою, товаришує з дядьком Левом).

- Поміркуйте, чи відповідає його образ власній міфологічній назві?

- Хто така Русалка Польова за текстом? Чи підходить героїні її міфологічна назва?

- З'ясувавши значення міфологічних назв *мавка* та *русалка*, чи помітили Ви спільні риси? Про що це свідчить? Чи можна вважати, що Мавка та Русалка Польова подібні персонажі? Знайдіть підтвердження своїх думок у тексті драми.

- Наскільки Перелеснику підходить власна назва, яку цей персонаж має? Порівняйте героя Лесі Українки та міфологічну істоту з народних переказів. Чи однаковою власна назва перелесник виступає в обох аспектах? («З гущавини лісу вилітає Перелесник – гарний хлопець у червоній одежі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер, волоссям, з чорними бровами, з блискучими очима». У творі Перелесник, хоч і намагається спокусити, проте у фіналі рятує Мавку, тому його образ не зовсім відповідає найменуванню).

НС3. Вивчення образів негативних міфологічних героїв з акцентом на їхніх найменуваннях.

Бесіда.

- Яких міфологічних героїв драми-феєрії «Лісова пісня» можна назвати негативними? (Орієнтовна відповідь учнів: Русалка, Потерчата, Водяник, Куць, «Той, що в скалі сидить» (Марище), Злидні, Вовкулака).

Самостійна робота (випереджувальне домашнє завдання перед уроком).

- З'ясуйте зміст міфологічних назв *потерча, водяник, куць, марище, злидні, вовкулака*.

Орієнтовний матеріал для вчителя. *Потерча* (інші назви *потерчук, потороча, збігленя, страдча*) – демонічна істота, дитина, що вмерла нехрещеною. За переказами душі потерчат сім років літають і просять: «Хреста!». Їхні голоси подібні до жаб'ячого кумкання. Хто почує голос потерчати, повинен пожаліти нещасну душу: кинути хустину, рушник або шматок полотна – як крижмо для хрещення і дати йому ім'я. Дати ім'я – означає дати життя. У випадку з потерчатами – дати життя вічне. Тоді померле немовля стає янголом. Коли ж за сім років по смерті таку дитину ніхто не охрестить, вона потрапляє до нечистих духів. Таке маля крадуть русалки, та й саме воно, як кажуть подекуди в Україні, стає мавкою, «семиліткою». Ці русалки-семилітки володіють особливою мудрістю, що виявляється в розгадуванні чи загадуванні загадок. За переказами, живуть потерчата переважно по озерах або болотах. Ходять у темряві з каганчиками, що блимають, то спалахуючи, то гаснучи. Таким чином потерчата заманюють людей у болото. За походженням слово «потерча» пов'язане з дієсловом «потеряти», а також «зіпсувати», «зробити шкоду»; цікаво, що засвідчено вираз «потеряти дитя» («зробити викидень»). Існує думка про походження «потерча» від дієслова «потерпати» за аналогією до «страдча»: бо «терпіти», «потерпати», «страдати», «страждати». Саме слово «потерча», як припускає етнолог Д. Зеленін, утворилось від слова «чорт»: пачортя (як «па-синок») = почертя = потерча — із характерним для української мови зближенням приголосних «ч» і «т». Тож «потерча» — це, ймовірно, просто колишнє «потерпча», бо воно, будучи нехрещеним, потерпає на тому світі, так само, як «страдча» — «страждає».

Водяник – у слов'янській міфології злий дух, втілення водної стихії як негативного й небезпечного явища. Водяник уявлявся в подібні діда, покритого мулом та лускою, що має бороду і волосся з водоростей, іноді з хвостом і крилами. Часом вважався схожим на людину з зеленим або чорним волоссям. Був здатний перетворюватися на сома, козла, собаку, качура тощо. Йому приписувалася влада над рибами та іншими водними тваринами й русалками. Особливо

небезпечним вважався час після заходу сонця та на Івана Купала, коли цей дух затягує людей під воду. Крім того, його жертвами ставали п'яниці. Втонулі у воді хлопці, згідно з народними віруваннями, ставали слугами водяника, а дівчата – русалками.

Куць (інші назви куций, куцан, куцак) – народна назва замість табуйованого наймення чорт – надприродної істоти, що втілює в собі все зло і має вигляд темношкірої людини з цапиними (собачими, курячими) ногами, хвостом, козячими рижками, свинячим рилом, собачою мордою. Лісовик та водяник – це також евфемізми лексеми «чорт».

Марице (Мара, «Той, що в скалі сидить») – в міфології багатьох народів світу демоністичне уособлення зла. У слов'ян – втілення смерті, мору, а також персоніфікована здібність ставати перевертнем. Міфічна істота, найчастіше в образі злої потворної чаклунки; уособлення нечистої сили. Те ж саме, що й чорт. Примара, привид.

Злидні – злі духи, які приносять у дім нещастя. У переносному значенні злидні – бідність (жити в злиднях – жити в бідності). Злидні уявлялися як маленького зросту діди в лахмітті або як Злидня – стара негарна жінка, або як маленькі діти. Відомі й уявлення про злиднів як нечітких круглих створінь. Зазвичай злиднів дванадцять і живуть вони в запічку.

Вовкулака (інша назва вовкун) – міфічна істота, людина, що перекидається на вовка, або перетворена у вовка, тобто перевертень. Не можна сказати, що вовкулака асоціювався з абсолютним злом, адже він був людиною, яка перетворилась у вовка.

(Джерела: Потерчата – українські демонічні малюки. URL: <https://uamodna.com/articles/poterchata-indash-ukrayinsjki-demonichni-malyuku/>; Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970 – 1980; Водяник. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D0%BA](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D0%BA;); Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 324-325, 643-644; Українська Релігієзнавча Енциклопедія. URL: <https://ure-online.info/encyclopedia/mara/>; Злидні. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BB%D0%B8%D0%B4%D0%BD%D1%96>; Вовкулака. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%BA%D0%B0>).

Бесіда з метою порівняння міфологічних назв із образами-носіями.

- Пригадайте з'ясоване на уроці значення міфологічної назви *русалка*.

Охарактеризуйте образ Русалки в драмі-феєрії. Підтвердіть роздуми цитатами з твору. (Яскрава цитата, що підтверджує зміст назви «русалка» згідно з народними уявленнями:

«То се тут люди будуть? Ой ті люди

з-під стріх солом'яних! Я їх не зношу!

я не терплю солом'яного духу!

*Я їх топлю, щоб вимити водою
той дух ненавидний. Залоскочу
тих на трутнів, як прийдуть!»).*

- Порівняйте дві цитати: *Мавка: «Не бійся, то Русалка.*

Ми подруги, – вона нас не зачепить.

Вона свавільна, любить глузувати...»

Мавка до Русалки Польової: «Сестрице, мушу я! Твоя краса

на той рік ще буйніше запишає...»

- Як Ви вважаєте, чому Мавка називає Русалку «подругою», а Русалку Польову «сестрицею»? Поміркуйте, кому з героїнь більше підходить міфологічна назва «русалка»?

- Із якими міфологічними персонажами і як пов'язана Русалка у творі? Як із образами цих героїв співвідносяться їхні найменування (Орієнтовна відповідь учнів: *Потерчата, Куць, Водяник. Разом із Потерчатами й Куцем Русалка хотіла згубити Лукаша; За цитатою «З-за купини вискакує Куць, молоденький чортик-паничик.*

Куцю-Куцю,

поцілуй у руцю!

Свавільним рухом простягає йому руку, він цілує» зрозуміло, що Русалка в хороших стосунках із Куцем, тобто з нечистою силою, що й саму Русалку характеризує як недобру істоту; Водяник для Русалки – батько, його вона, хоч і не дуже хоче, але слухається. Характерною для пояснення образу Водяника та його назви є розмова Мавки з Лісовиком:

Мавка: «Се ти мене отак держати будеш,

як Водяник Русалку?»

Лісовик: «Ні, дитинко,

я не держу тебе. То Водяник

в драговині цупкій привик одвіку

усе живе засмоктувати».

Усі персонажі відповідають поведінкою та вдачею своїм міфологічним найменуванням та тлумаченню цих назв за уявленнями українського народу).

- Хто такий «Той, що в скалі сидить»? Яка його роль у долі Мавки та як це пов'язано з міфологічною назвою *Марище*? (Орієнтовна відповідь учнів: *Марище – це те*

саме, що смерть. Після слів Лукаша: «Яка страшна! Чого ти з мене хочеш?

Готуйте, мамо хліб для старостів,—

Я завтра засилаюсь до Килини!» (тобто це зрада їхнього кохання) Мавка провалюється разом із

«Тим, що в скалі сидить» (тобто помирає: «Бери мене! Я хочу забуття!»)

- Чи вживалися Килина та мати з лісовими істотами після того, як Лісовик Перетворив на вовкулаку? (Куць розповідає Мавці:

«От сі баби зовсім не вміють жити

як слід із нами, – цапа продали,

зрубали дуба. Зрушили умову.

Ну й я ж віддячив їм! Найкращі коні

на смерть заїздив; куплять – знов заїжджу.

Ще й відьму, що в чортиці бабувала,

гарненько попросив, щоб їм корови

геть-чисто попсувала. Хай же знають!

Ще ж Водяник стіжка їм підмочив,

а Потерчата збіжжя погноїли,

Пропасниця їх досі б'є за те,

що озеро коноплями згидили.

Не буде їм добра тепер у лісі!

Вже тут навколо хати й Злидні ходять»).

- Які міфологічні назви вжиті в згаданій цитаті? Про що це свідчить? Яка роль цих назв? (Орієнтовна відповідь учнів: згадані тільки негативні персонажі з міфологічними назвами, які означають або злих духів, або нечисту силу. Це свідчить про те, що мати й Килина – злі, вони навіть між собою не ладнають, а відповідно навколо них такі ж істоти, символізуючи їхній внутрішній світ і поведінку).

III. Узагальнення та систематизація набутих знань, умінь та навичок.

НС1. Узагальнена оцінка ролі міфонімів на жанровому та стильовому рівнях твору «Лісова пісня».

Узагальнювальна бесіда.

- Із якою метою вжито назви міфологічних персонажів у творі «Лісова пісня»? Яку роль виконують (що символізують) позитивні й негативні герої та як це залежить від їхніх найменувань?

Письмове завдання для учнів (виконати на окремому аркуші паперу)

- Опишіть, із чим пов'язане вживання власних міфологічних назв у творі Лесі Українки «Лісова пісня»?

IV. Підсумки уроку. Повідомлення домашнього завдання.

Додаток Е

Система запитань для учнів 10 класів

Прізвище, ім'я _____

Навчальний заклад _____

Загальні запитання

1. Поясніть, що таке власна назва.

_____

2. Які види власних назв трапляються в літературних творах?

Поглиблена робота з антропонімами, теонімами, зоонімами, міфонімами

1. Яким чином, на Вашу думку, подані назви героїв пов'язані з подіями тих творів, у яких вони використані?

<i>Власні назви персонажів</i>	<i>Відповідь</i>
<i>Мартин Боруля</i> (комедія Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля»);	
<i>Переламаний</i> (новела В. Стефаника «Камінний хрест»);	
<i>Хома, Генриць, Зигмунт, Світлов, Серебряков</i> (новела І. Франко «Сойчине крило»);	
<i>Лісовик, Водяник, Перелесник, Русалка Польова, «Той, що греблі рве», «Той, що в скалі сидить» (Марище), Потерчата</i> (драма-фесрія Лесі Українки «Лісова пісня»)	

2. Яким чином, на Вашу думку, подані літературні імена характеризують названих персонажів?

<i>Власні назви персонажів</i>	<i>Відповідь</i>
<i>Лушня, Матня, Пацюк, пани Польські</i> (роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»);	
<i>Терентій Гаврилович Пузир</i> (комедія Івана Карпенка-Карого «Хазяїн»);	
<i>Пава, Оверко, Трепов</i> (новела М. Коцюбинського «Intermezzo»);	

<i>Шахерезада</i> (новела В. Винниченка «Момент»)	
---	--

3. Пригадайте, у межах яких художніх стилів написані подані літературні твори. Яким чином, на Вашу думку, літературні назви персонажів пов'язані із стильовими особливостями цих текстів?

<i>Власні назви персонажів</i>	<i>Відповідь</i>
<i>Омелько, Маруся, Карпо, Лаврін, Мотря, Мелашка, Параска, Палажка</i> (повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»);	
<i>Чіпка, Грицько, Мотря, Оришка, Улас</i> (роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»);	
<i>Нявка, Щезник, Чугайстир, Алідник</i> (повість М. Коцюбинського «Тіні забутих предків»);	
<i>Мавка, Русалка, Лісовик, Перелесник</i> (драма-феєрія Лесі Українки «Лісова пісня»)	

4. Яким чином, на Вашу думку, подані назви персонажів пов'язані з жанром літературних творів, у яких вони використані?

<i>Власні назви персонажів</i>	<i>Відповідь</i>
<i>Мойсей, Датан, Авірон, Азазель, Єгова</i> (поема І. Франка «Мойсей»);	
<i>Мавка, Русалка, Лісовик, Водяник, Перелесник, Марище</i> (драма-феєрія Лесі Українки «Лісова пісня»)	

5. Яким чином, на Вашу думку, подані власні назви персонажів пов'язані з темами й проблемами, порушеними в названих літературних творах?

<i>Власні назви персонажів</i>	<i>Відповідь</i>
<i>Мойсей, Датан, Авірон, Азазель, Єгова</i> (поема І. Франка «Мойсей»);	
<i>Мартин Боруля</i> (комедія Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля»)	

Поглиблена робота з топонімами

1. Визначте, як подані власні географічні назви (топоніми) пов'язані з часом і простором (хронотопом) та зображеними подіями художнього тексту, в якому вони використані.

<i>Власні географічні назви (топоніми)</i>	<i>Відповідь</i>
<i>Семигори, Бієвці, Київ</i> (повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»);	
<i>Піски</i> (роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»);	
<i>Львів, Краків, Варшава, Іркутськ, Сибір, Красноярськ, Китай, Порт-Артур</i> (новела І. Франка «Сойчине крило»);	
<i>Палестина, Ізраїль</i> (поема І. Франка «Мойсей»)	

2. Визначте, як подані власні географічні назви (топоніми) характеризують персонажів літературних творів.

<i>Власні географічні назви (топоніми)</i>	<i>Відповідь</i>
<i>Львів, Краків, Варшава, Іркутськ, Сибір, Красноярськ, Китай, Порт-Артур</i> (новела І. Франка «Сойчине крило»);	
<i>Рим, Відень</i> (новела О. Кобилянської «Valse melancolique» («Меланхолійний вальс»))	

Поглиблена робота з ідеонімами (власними назвами об'єктів духовної сфери людини)

1. Яким чином, на Вашу думку, біблійний вислів «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» пов'язаний із проблематикою однойменного роману Панаса Мирного та Івана Білика?

---

2. Яким чином, на Вашу думку, назви релігійних свят пов'язані з подіями, часом і повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»?

---

3. Яким чином назва «Valse melancolique» («Меланхолійний вальс») характеризує образи головних героїнь однойменної новели О. Кобилянської?

Додаток Ж

Запитання для онлайн-опитування учнів 10-11 класів

1. Твори, передбачені для вивчення на уроках української літератури, я зазвичай читаю

- завжди в повному обсязі;
- завжди в скороченому варіанті;
- частіше повністю;
- частіше скорочено.

2. Читаючи літературний твір, я звертаю увагу на власні назви

- так, завжди;
- ні, головне сюжет;
- частіше так.

3. Читаючи художній твір, я найчастіше звертаю увагу на

- імена, прізвища, прізвиська людей (антропоніми);
- географічні назви (топоніми);
- клички тварин (зооніми);
- назви міфічних істот (міфоніми);
- взагалі не запам'ятовую власні назви.

4. Через певний час після прочитання художнього твору я можу з легкістю відтворити власні назви, ужиті в ньому

- зазвичай так;
- ні;
- залежить від того, чи сподобався твір.

5. На мою думку, власні назви в художніх творах

- виконують важливі функції;

- ужиті просто для номінації героїв;
- взагалі зайві.

Додаток И

Анкета знань для учнів 11 класів

Прізвище, ім'я: _____

Навчальний заклад: _____

Доповніть таблицю, відповідаючи на запитання

<i>Автор, назва твору</i>	<i>Запитання</i>	<i>Відповідь</i>
Микола Хвильовий «Я (Романтика)»	<ul style="list-style-type: none"> • Назвіть біблійне ім'я, використане автором у новелі? • З яким образом твору пов'язаний цей біблійонім (власна біблійна назва)? • Із якою метою це зроблено? 	
Валер'ян Підмогильний «Місто»	<ul style="list-style-type: none"> • Пригадайте жанр твору «Місто» • Назвіть географічні назви, використані автором. • У який спосіб, на Вашу думку, вони пов'язані із жанром твору? • Назвіть ім'я головного героя твору • Яких змін воно зазнає? • Як, на Вашу думку, це характеризує образ героя-носія цього імені? 	

Микола Куліш «Мина Мазайло»	<ul style="list-style-type: none"> • Виділіть ключову проблему трагікомедії. • Назвіть центральну власну назву твору. • У який спосіб, на Вашу думку, пов'язані власна назва та головна проблема твору? • Як, на Ваш погляд, окрім родинних зв'язків, взаємодіють між собою власні імена Мина, Рина, Лина та Мокій? • Із якою метою у творі протиставлені географічні назви <i>Курськ</i> та Київ? 	
Юрій Яновський «Майстер корабля»	<ul style="list-style-type: none"> • У межах якого літературного стилю написаний роман «Майстер корабля»? • У який спосіб, на Вашу думку, власні назви персонажів пов'язані із стильовими особливостями твору? • Як топоніми допомагають створити прийом кіномонтажу? 	
Осип Турянський «Поза межами болю»	<ul style="list-style-type: none"> • Пригадайте та назвіть прізвища головних героїв повісті-поєми «Поза межами болю». • На що вказують їх особливості? 	